

Magyar Történelmi Szemle

HUNGARIAN HISTORICAL REVIEW

UNGARISCHE HISTORISCHE RUNDSCHAU

REVISTA HISTÓRICA HÚNGARA

TARTALOM:

FETTICH NÁNDOR:	Az európai szellemi élet kezdetei
PRIMUS LESSIÁK:	Edling - Kazaze
DÜMMERTH DEZSŐ:	Álmos fejedelem mítosza és valósága
DÜMMERTH DEZSŐ:	A magyar fejedelemség keletkezése és eszmevilága
TROGMAYER OTTÓ:	A pusztaszeri vérszerződés emléktáblája
SZÉPLAKI JÓZSEF:	Hungarian Bibliographies No. 3.

Magyar Történelmi Szemle

REVISTA HISTÓRICA HÚNGARA

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT

ÁRA EGÉSZ ÉVRE 12. - USA Dollár

EGYES SZÁM 4, 50 "

Előfizetési cím:

Eugenio Matias Fehér

C. C. 5484. C. C. BUENOS AIRES Argentina

Kérjük az előfizetéseket csekkel eszközölni. Fizethető helyi valutával is.

FEHÉR OFFSET, España 631, CASTELAR,
Prov. Buenos Aires, Argentina.

Impreso en Argentina.

Printed in Argentina.

Queda hecho el depósito que marca la Ley 11,723.

DIRECTOR

EUGENIO MATIAS FEHÉR
España 639, Castelar, Bs. As.
ARGENTINA.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

ARADY ERIK	Hung. Hist. Seminar Coord.	SYDNEY (Australia)
BÉKY-HALÁSZ IVÁN	egyetemi könyvtáros	TORONTO (Canada)
CSERY C. MIHÁLY	egyetemi levéltáros	QUEBEC (Canada)
DOMONKOS LÁSZLÓ	egyetemi ny. r. tanár	YOUNGSTOWN (USA)
FOGOLYÁN MIKLÓS	Redact. "Pazrnaveb"	VENEZIA (Italia)
FÖLDVÁRY GÁBOR	egyetemi kurator	SYDNEY (Australia)
HALÁSZ ISTVÁN	egyetemi kurator	SEAFORTH (Australia)
KERTÉSZ TIVADAR	Soc. Hist. Húngara	CARACAS (Venezuela)
KÉZDI VÁSÁRHELYI B.	Soc. Int. Genealogico-Heraldica	STOCKHOLM (Sweden)
MAGYAR ARNOLD	Archivum Franciscanum	GRAZ (Austria)
nagykálloei NAGY GY.	történész	SOLOTHURN (Suíza)
SZENDRFY TAV. ÁS	egyetemi a. tanár	ERIE (USA)
SZÉPLAKI JÓZSEF	egyetemi könyvtáros	ATHENS (USA)
SZILASSY SÁNDOR	egyetemi ny. r. tanár	TAMPA (USA)
TOKAY JÁNOS	Research S. f. Orient. Studies	NEW YORK (USA)
TÖMÖRDY GYULA	Instituto Antropológico	JUJUTLA (Mexico)
VÁRDY I. BÉLA	egyetemi ny. r. tanár	PITTSBURGH (USA)
VLADÁR ERVIN	Soc. Hist. Húngara	CARACAS (Venezuela)

Az európai szellemi élet kezdetei

Irta: FETTICH NÁNDOR.

Dombay János másfél évtizedes zengővárkonyi neolitikus ásatásai eredményeinek megvilágításában.*

Jelenkorunktól visszafelé haladva bizonyos határig meg szoktuk tenni a kitérő nélkül nyomon követhetjük az európai szellemi élet főbb területeinek: vallásnak, művészetnek, filozófiának és tudománynak alakulását. Ez a határ a csiszolt- vagy újabb kőkorszak, az ún. neolitikum, amikor már nagyjából a mai fölszíni és éghajlati viszonyok uralkodtak Európában. A szélsőséges materialista HERBERT KÜHN-nel és a mechanisztikus felfogású GOTTFRIED SEMPER-rel több tekintetben szemben álló mérsékelt MORITZ HOERNES is a természeti adottságok figyelembevételével magyarázza az őseurópai szellemi élet jelenségeit. HOERNES munkássága a praehistoria történetében korszakalkotó, mert az egykori élet minden jelensége kiterjesztette figyelmét és példát szolgáltatott arra, hogy bármelyik részletét vizsgáljuk az ősember életjelenségeinek, az egész élet is mindig szem előtt kell tartani. Ötven év óta a mai napig majdnem minden őskorkutatás, részletmunka vagy szintézis HOERNES módszertani és őstörténeti megállapításainak közvetlen, vagy közvetett hatása alatt áll. Az őseurópai emberiség művészetének kettősségét illetően (naturalizmus és geometrizmus) és e kettősség mögött álló gazdasági, szociális, vallási és egyéb vonatkozásokat illető alapvető megállapításairól azóta is sokat vitatkoznak. Lényegesebb haladást azonban spekulatív úton bajos továbbépíteni ott, ahol az intuíción és a spekulációnak lehetőségeit már maga HOERNES egyelőre kimerítette. Csak nagyszabású és szerencsés újabb ásatások tehetik lehetővé a zseniális kezdeményezés eredményeinek továbbépítését, vagy gyengeségeinek helyreigazítását.

A Mecsek-hegység közepe táján elterülő zengővárkonyi neolitikus telepnek és temetőnek DOMBAY JÁNOS által 15 év óta folytatott feltárása 1948 évben jutott abba a stádiumba, hogy eredményeit az őskortudomány mai állásával egybevegyessük. Ezen ásatások tárgyi eredménye részint sokezer értékes régiséglelet, melyek a Baranya megyei Múzeumot gazdagítják, részint az őskori telep épületeinek feltárt maradványai.

nyai, melyek a helyszínen maradnak. A nem kevésbé jelentős tudományos eredmények - amelyekről megkísérlem most számot adni - sokfelé ágazók. A lakóházak és kultikus építmények feltárása a település formáját s vele az élet jelenségeinek sorozatát tisztázta. A sokszáz sír a temetési szertartás részleteibe enged bepillantást. A sírmellékletek ezrei az ősember életének technikai és szellemi színvonaláról tanuskodnak. Ez a magyar praehistoriában eddig páratlanul álló nagyszabású ásatás azzal a mély tanulással szolgál nekünk, hogy megsziveljük HOERNES tanítását: az emlékek topográfiai és kronológiai vizsgálata nem elégítheti ki a préhistoriát, bár ennek jelentősége felbecsülhetetlen, mert szilárd alapot ad ahhoz a munkához, hogy az őskort térben és időben a történeti korszakokhoz és az európai fejlődéshez kapcsoljuk. Tudományunknak nem lehet egyedüli célja, hogy a történeti kor határát visszafelé néhány évszázaddal kitöltsük, hanem, hogy az ősi korszakok életét új betekintésekkel megvilágítsuk. A kronológia és topográfia tehát csak segédeszközök ehhez, a tulajdonképpeni segítséget a kulturformák eredetének kialakulási rendje, röviden: genealógiája szolgáltatja.

A fiatalabb kőkornak az a szakasza, amelyből a zengővárkonyi telep és temető származik, egyrésztől betetőzése a neolitikus fejlődésnek, ugyanis a korszak legvégének fejlett, nagy eredményeit mutatja az edények, eszközök, művészet stb. technikai megoldásaiban, másrészt hatalmas kiindulás a későbbi európai szellemi élet kibontakozásához. Ahogy a kőkorra következő bronzkorban a homályból már történeti népnevek merülnek fel, mint trákok, achájok, stb., ugyanugy bontakoznak ki a szellemi élet egyes régiói abból a szűkös, esetlen, kezdetleges állapotból, amelyről az újabb kőkor korai emlékeinek tömegei tanuskodnak.

Mint két kolosszális monumentum áll előttünk az őskőkor - paleolitikum - és az újabb kőkor - neolitikum - emberének egymással ellentétes két különböző kulturája. A paleolitikum halász-vadász parazita életet folytató vad, természeti emberének legszebb szellemi megnyilvánulásai: a nyers naturalizmusukban is impozáns híres barlangi festmények és rajzok, a természeti adottságoknak és ezzel az emberi létalapoknak gyökeres megváltozásával lassankint letűntek Európa színéről. A mai Európa felszíni és egyéb természeti viszonyainak kialakulásával a frissen bevándorolt emberiség új létalapokat talált itt, s ezzel elindult az a fejlődés, amelynek végén mi állunk. Ez az elindulás érdekel most bennünket a maga bonyolult, szinte kibogozatlan és az őskor homályába elvesző részleteivel.

Az ősrégészet-tudomány legutóbbi évtizedeinek módszeres munkája már lehetővé teszi, hogy áttekintést nyerjünk a mai Európa szellemi életének ezen hőskoráról. Szellemi téren döntő változást jelentett az a körülmény, hogy az öntudat nélküli emberi lényből lassanként öntudatos lény lett. Természettől való függősége tudatosodott. Ezzel indult el a vallás és a vallással a művészet új iránya: a szematikus művészet. Az így keletkezett művészet nemcsak külső megjelenésében, de lelki alapja-

iban is diagonális ellentétben állt a neolitikum naturalizmusával. A letelépültség és a földművelés gyökerestől megváltoztatta az anyagi és szellemi életjelenségek egész sorát. A parazita halász-vadász életmód helyébe a tervszerű gazdálkodás lépett. De ne gondoljuk azt, hogy az egykori élet ilyen egyszerű volt. Ellenkezőleg! Mind az anyagi, mind a szellemi élet terén nagy mozgalmasságot látunk, amint azt a következő korszakok fejleményeiből visszakövetkeztetve várni is lehet. A neolitikum bevándorolt, letelepült, földművelő emberét éppen az különbözteti meg a mai földművelő paraszttól, hogy nem konzervatív, hanem bizonyos kulturelemeket magával hozó, hatásokat át is vevő, a legnagyobb mértékben uttörő és feltaláló volt. Ha átvett hatásokat, akkor is azokat a haladás szolgálatába állította. A jelenkor délszaki primitív népeivel való összehasonlítások még kiállításalanebbak, mert azokban a feltaláló készség végképpen hiányzik.

Ez a nagy mozgalmasság az élet minden területén megnyilvánult és egészséges módon szigorú rendszerzéssel, az élet minden megnyilvánulásának szigorú szabályozásával társult. Gigantikus méretekben való gondolkodás és - mint látni fogjuk - még a szellemi élet jelenségeire is kiterjedő rendszerezés a legfőbb ismertető jelei az európai neolitikumnak.

Tudományunkban valóban korszakalkotó volt, amikor HOERNES kísérletet tett arra, hogy az őskor életét a maga sokrétűségében és sokféle elágazásában módszeresen feltárja. HOERNES kimutatta, hogy minden téren megindult a differenciálódás. A szellemi életet tekintve látjuk az emlékeken, hogy a vallás és tudomány ellentéte még nem létezett, de közös törzsük, a politheizmus (sokistenhit), illetőleg pantheizmus (általános istenhit) már megvolt. A gondolkodásmód fejlődése három nagy fázison ment át, amelyek bizonyos mértékig sorrendet jelölnek, de egyikük sem szűnt meg a másiknak jövetelével. E fázisok a következők: a thériotropizmus, középpontjában az állatvilág állott; a geotropizmus, melynek középpontjában a föld és vele kapcsolatos dolgok állottak; és végül az uranotropizmus, amely elsősorban az ég jelenségeinek szemlélésén alapult. A zengővárkonyi gazdag leletanyagban már mind a három gondolkodásmód számos és mély nyomait állapíthatjuk meg.

De sok tekintetben területbeli differenciák is mutatkoztak. Például a parazita vadász-halász életmód nem egyszerre tűnt le egész Európában. Bár CARL SCHUCHARDT 1919-ben megjelent könyvében igyekezett mindenképpen kimutatni a nyugateurópai paleolitikum továbbélését és átmenetét a neolitikumba, nyugaton a paleolitikum kulturája és művészete legkorábban szűnt meg. HOERNES szavával élve: összeomlott. Északkelet Európában ellenben a történeti idők határáig jutott el és legjellegzetesebb maradványaiban, az összevisszaságban ábrázolt, bekarcolt naturaliztikus vadállatrajzokban, még az egész népvándorláskoron át is tovább élt. A zengővárkonyi neolitikus kutura ebben a konstellációban az elvont, geometrikus irányzat és a mögötte ál-

ló szellemiség egyik legnagyobb uttörője kontinensünkön.

Az antik keleten a féktelen naturalizmus és a rendszerezett geometrizmus nemcsak egymás mellett éltek, hanem termékenyítőleg hatottak is egymásra: a féktelen naturalizmus legértékesebb elemei széplasan a geometrikus principium kereteibe mentek át. Egyiptomban is így volt ez a dinasztikiák előtt és az első dinasztikiák idején. Ezáltal nyert lelket a képzőművészet és így született meg a görög művészet. Az antik keleten korábban végbement már ez a folyamat, ezért az európai emberiség szellemi életének multját - mint HOERNES mondja - ott találjuk meg és nem nálunk.

Amikor az antik keleten és a Mediterráneum keleti részében ez a folyamat végbement, akkor Európa többi része még nyugalmi helyzetben volt; de amikor itt is megindult a fejlődés, akkor az antik Kelet messze elmaradt mögöttünk. Az európai fejlődés élén a görögök jártak. De sohasem lett volna az európai kultúra azzá, amivé lett, ha ennek a nyugalmi állapotnak külszíne alatt az európai szellemi élet keretei alapvetően és évezredek sorozatára kiható érvényességgel ki nem alakulhattak volna. Ennek a relative nyugalmi állapotnak külszíne alatt tehát szorgalmas és lázas uttörő munka és hatalmas fejlődés huzódik meg. Ha ez a fejlődés későbbben zajlott is le, mint az antik keleten és Egyiptomban, mégis szerencsésebb előjelek alatt indult, s eredménye hasonlíthatatlanul nagyobbak bizonyult az antik kelettel szemben. Európa ezen ugynevezett nyugalmi állapotának idejét, ennek is a legfejlettebb szakaszát képviseli a zengővárkonyi telep és temető.

Zengővárkonyban kezdettől fogva szakszerű ásátások folytak, térképezéssel, a sírletelek fekvésének, összetartozásának pontos megjelölésével, rétegrajzokkal, a lakóházak, kultikus épületek megfelelő felvételezésével. Ezek az ásátások szerencsés kézzel a telep és hozzá tartozó temetők legjelentékenyebb maradványait tárták fel olyan mennyiségben, mint még sehol hazánkban és a környező országok neolitikus lelőhelyein. Ezzel tehát európai kulturánk egyik klasszikus területén új, gazdag forrásanyag nyílt meg számunkra.

Egyetlen lelőhely természetesen távolról sem elegendő arra, hogy az őskortudomány sokrétű problémáit tisztázza. De Zengővárkony éppen az említett körülményeknél fogva alkalmas arra, hogy az eddigi szintézis számos pontját élesen megvilágítsa és az európai szellemi élet kezdeteire új fényt derítsen.

A tisztára mechanisztikus tanítással szemben - amellyel már a modern marxista esztétika is szakított - és az ALOIS RIEGL által képviselt teleologikus, ún. "Kunstwollen" elmélettel szemben helyesen ismerte fel HOERNES az ún. "Kunstmüssen" tényét az őskor emberére vonatkozóan. Ugyanis a művészet mind a paleolitikum, mind pedig a neoliti-

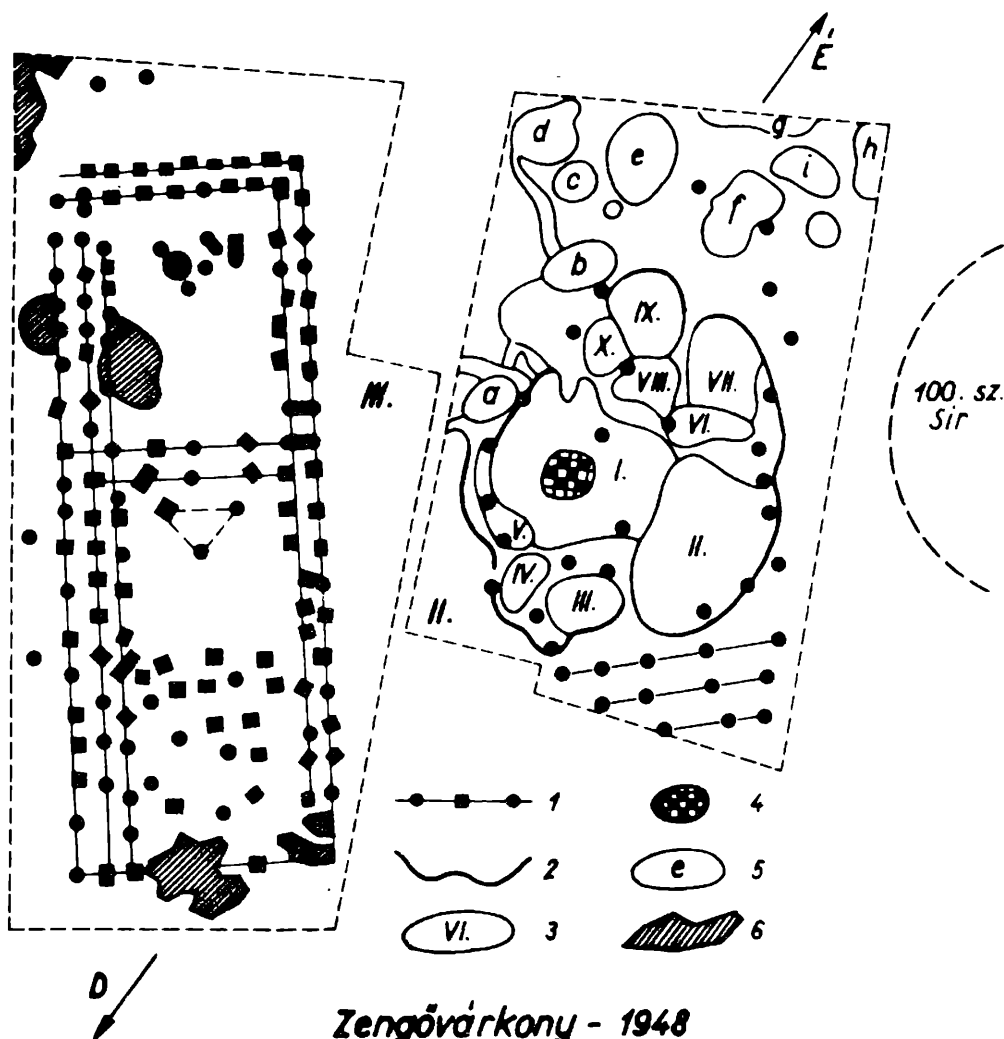
kum emberének elemi, a létfenntartás céljait szolgáló szükséglete. E két, egymással ellentétes korszak művészetének óriási, szinte áthidalhatatlan különbségei az élet anyagi adottságaiban, az életmódban, a szociális berendezkedésben, a világnézetben lelik magyarázatukat. Mégsem lehet elmenni az elméleti spekuláció terén annyira, hogy a neolitikum művészetét tisztára a nő munkájának tulajdonítsuk – mint azt HOERNESnél olvasunk. A zengővárkonyi ásatások tapasztalatai rácsófolnak erre. Már ingatag talajon mozog ez az elmélet, amikor elsődleges művészeti foknak a naturalisztikus ábrázolásokat tekinti s ezt a férfi művének tartja, szembeállítva a neolitikum geometrikus művészetével, melyet sokkal könnyebbnek tünteti fel. Ez az elmélet azon körülményen alapszik, hogy nálunk a neolitikumban alakult ki a mindennapi élelem elkészítése, illetőleg az ún. háztartás, ami a nő dolga. Az elmélet szerint ezzel párhuzamosan a háztartáshoz szükséges edényeket, eszközöket is a nő találta ki és előállításukban, díszítésükben továbbra is részt vett. A női háztartás pedantériája, rendszeretete és a babonás gondoskodás lelki beállítottsága járult volna hozzá szerinte a geometrikus művészet női kézen való kialakulásához. Kicsinyeskedő, különösebb szellem nélküli, szűk keretek között mozgó, de korlátozottságában is egészséges és takaros, szorgalmat és csinyt sugárzó neolitikus művészet a nő lényegét árulja el – mondja HOERNES.

Ez a részben spekulatív uton keletkezett megállapítás a háztartásra és kellékeire vonatkoztatva megállíthatja a helyét. A zengővárkonyi eredmények azonban azt mutatják, hogy ez a probléma sokkal mélyebb köröket érint s ezért mélyebbre kell hatolnunk a problémák szövevényében. Vegyük tehát most szemügyre az ásatási eredményeket.

2. ábra: Zengővárkonyi sirmellékletek (Fettich N. rajza, 1948).

4. ábra: Kultikus épület (faoszlopsorokkal kiképzett imahely) Zengővárkonyban (II). Mellette egy nagycsalád elliptikus alakú, földbevéjt kunyhója, a szalmatetőt tartó oszlopokkal (II). Dombay János 1948. évi ásatási naplója nyomán rajzolta Fettich Nándor, Méretarány = 1 : 250.

- Jelek: 1. faoszlopok lyukjai elszíneződött földes kitöltéssel,
2. a kunyhó agyagtapasztású falai,
3. I-X. : házaspárok és fiatal gyermekek hálókuckói,
4. közös tűzhely,
5. a-i : élelmiszertároló és egyéb rendeltetésű üregek,
6. külső behatásra keletkezett vagy állatok vájta üregek.

Már eddig közel 400 sirt sikerült szakszerűen feltárni, ami szokatlanul nagy szám ebből a korból és egyetlen lelőhelyről. De további sok száz sir helye és fekvése nyert még megállapítást. E hatalmas lelőhely felfedezőjének és feltárójának önfegyelméről tanuskodik, hogy a gazdag, mutatós leleteket ígérő további sírok könnyű munkája kiáása helyett az utóbbi években minden erejét a település mikéntjének földterítésére fordította. Már az eddigi gazdag sírleletek monumentális leletei is emlékei a zengővárkonyi ősember anyagi és szellemi életének. De sokáig hiányzott a keret: a lakás és más épületek, amelyekben az egykori élet folyt. Leirhatatlan anyagi és egyéb nehézségek ellenére az 1948 év tavaszától a tél kezdetéig megszakítás nélkül folyó feltárások végre meghozták a régóta várt döntő eredményt. Akinek módja volt 1949-1950-ben az őszi hónapokban meglátogatni az ásásokat, az láthatta és egyszerre áttekinthette az őstelep egy jelentékeny részét.

1.) : A több-kevesebb helységből álló, egymáshoz csatlakozó földbevéjt lakóházakat mellékhelyiségekkel, gazdasági épületeikkel, a tetőzetet tartó gerendák, cölöpök maradványaival, szomszédságukban az egykori földfelszínre épült, többsoros fa oszlopcsarnokkal körülvett téglalap alaku kultikus két épület maradványait, a kettő között egy izoláltan álló, két nagy főhelyiségből és több mellékhelyiségből álló és kisebb melléképületekkel ellátott földbevéjt impozáns lakóházat, egyik helyiségben a tűzhellyel és ezen épületkomplexumok határánál kezdődő és csak próbaképpen itt-ott feltárt sírokat, a telep halottainak maradványait mellékleteikkel együtt. Ez az egész rész gondosan megőrizve a szeptemberi budapesti ősrégészeti világtalálkozó résztvevői számára bemutatásra fog kerülni.

2.) : A képeken látható, hogy milyen gazdag mellékletekkel látták el a zsugorított helyzetben eltemetett halottat. Ékszerek, szerszámok és főleg a gazdag keramika a csontvázak körül a temetési szertartás pompájának visszaidézésére készítetik a szemléltőt. Talán sehol sem bizonyosodott be olyan meggyőzően, mint Zengővárkonyban, hogy a változatos, fejlett formájú edények, sokféle geometrikus jellegű festett diszítéssal együtt elsősorban a temetési szertartás, egyáltalán vallási szertartások céljaira készültek. Az őskortudomány már régóta különbséget tesz ún. sírkeramika és házi keramika között. A zengővárkonyi sírkeramika kívül-belül vörös mintázattal, vagy egyszínűre festett volt. Ritkábban előfordul a fehér szín is. Az edény belsejének festése, illetőleg e festés könnyen lemosható volta, kizárja ezen edények házi használatát.

Már magának az ásatónak sikerült megtalálni azon rendszer kulcsát, amely alapjául szolgált a szertartási keramika festett diszítésnek. Ezt az őskortudomány szempontjából eléggé nem méltányolható eredményt most teljes mértékben fel is használom, amikor a neolitikum szellemi életének új megvilágításáról szólok.

3. ábra: Zsugorított temetkezésű sir Zengővárkonyból (Fettich N. helyszíni vázlatrajza, 1948).

3.) : Az őskortudomány spirál-meander-ornamentikának nevezi ezt a diszitési módot, amelyet az itt bemutatott edényeken látunk. Közép- és Délkelet-Európa nagy részén ez volt a neolitikum uralkodó művészeti nyelvezete. Keletkezésének helyét és körülményeit nem ismerjük. Az a vélemény-látszik legvalószínűbbnek, hogy csak egyszer és csak egy helyen keletkezett. Az is bizonyos, hogy a vázafestés és a spirálminta a legszorosabb összefüggésben vannak egymással, maga a spirális mégis a régebbi, észak felé messzebbre terjedt el, mint a vázafestés. Már HOERNES is észrevette, hogy a ferde meander, amely a III/a és b jelű csőtálpas edényen a spirális mintával egyenlő értékű minta gyanánt szerepel, tulajdonképpen nem egyéb, mint félig-meddig spirális minta. A meandert a spirálisból származtatja. Zengővárkonyban nem csak fény derül a kétféle minta összefüggésére, de egyúttal e mintáknak a vázafestéshez való viszonya is tisztázódik s azt is megtudjuk, hogy ez a vázafestés nem a diszitő kedv, csinra való törekvés születte. Mélyebb, vallási szükségletek irányították alakulását, ún. fejlődését az alap gondolatok változatlanul hagyása mellett.

Itt bemutatott sorozatunkról világosan leolvasható ez a fejlődés. Az I/a jelű urna négy trapéz alaku diszitett mezőjében váltakozva spirális, illetőleg ferde meander-minta szerepel. Az I/b jelű urnán megkétszereződik a trapéz alaku mezők száma, de a kétféle minta ugyanaz marad. Az I/c jelű urnán 4-4 trapéz alaku szerepel egy csoportban, mind egyik mintázata marad a régi. De mivel a mezők megsokasodása miatt tulságosan keskenyek lettek, a minta leegyszerűsödött, amint a képen jól látható. Emellett az is jól felismerhető, hogy a zezugos törtvonal aszögletes meandert, a tangensekkel összekötött kis köröcskék sorozata a spirálisokból álló szalagot akarja jelenteni. Már ez a három darab tanulságosan szemlélteti azt a törekvést, hogy értékbeli fokozást fejezzenek ki: 4-8-16 a mezők száma. Az I/d jelű urnán ugyanez a diszitési rendszer - szemben a megelőzők bekarcolt kivitelezésével - festéssel szerepel. Nyilván egy festett csik egy mintázott csikot akar jelenteni. A neolitikum festésében a festetlen közök éppugy minták, mint a festett részek. Tehát 4-4 csikból álló mintánál 5 csikot kell huzni, hogy 4 mezőt határoljon. Egy-egy csoportnak tehát ezen az urnán a számértéke $8 \cdot 4 = 32$, illetőleg a festetlen csikokat is számítva 64 csikról van itt szó. E festési eljárással megalkotott, egészen sematikus urnadiszités mögött tehát ugyanaz a spirális és ferde meander kettősség húzódik meg, mint amelyet a másik három urnán is láttunk. Az sem véletlen, hogy a festett urnán a számértékek meghatványozódásával a büttykök megkettőződtek.

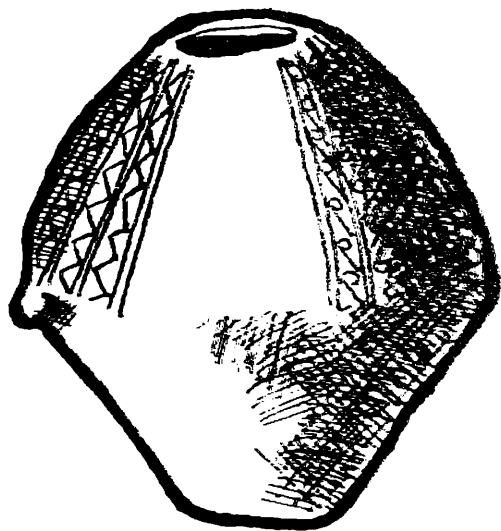
Ez a sorozat arra int bennünket, hogy a legegyszerűbbnek látszó mintáknál se elégedjünk meg azzal a meghatározással, hogy "tiszta geometrikus diszítés", hanem keressük az edényfestés technikumból eredő nagyfoku leegyszerűsítés mögött az eredeti logikai irányzatot, ame-

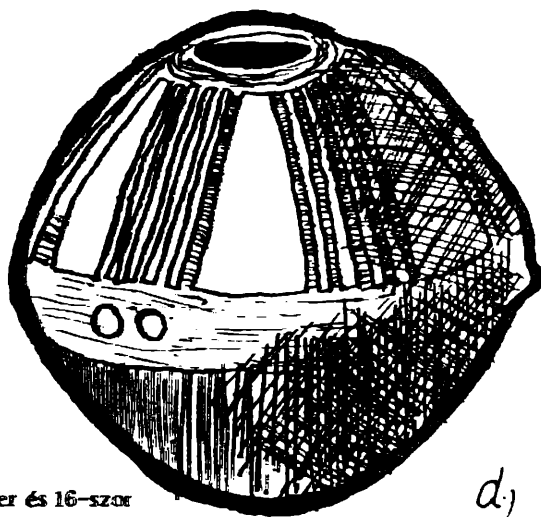
a,

b,

c,

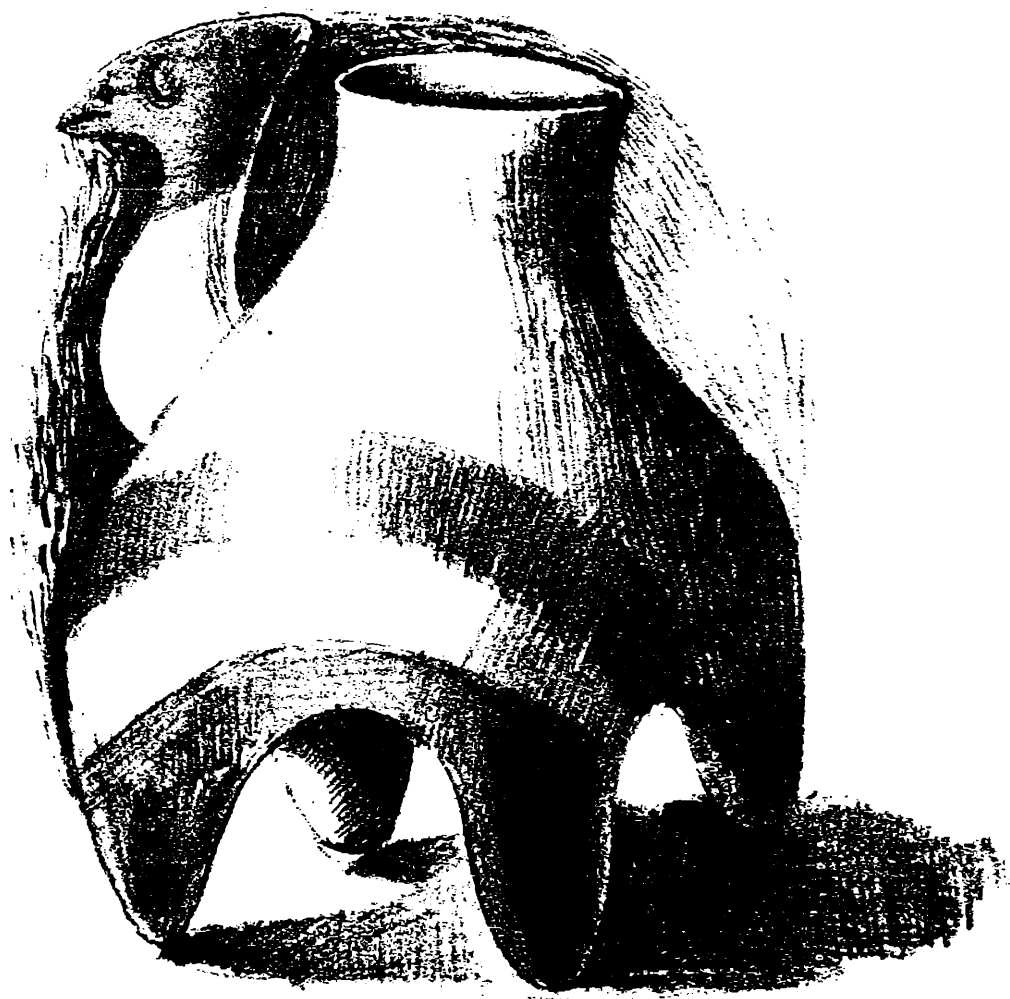

d,

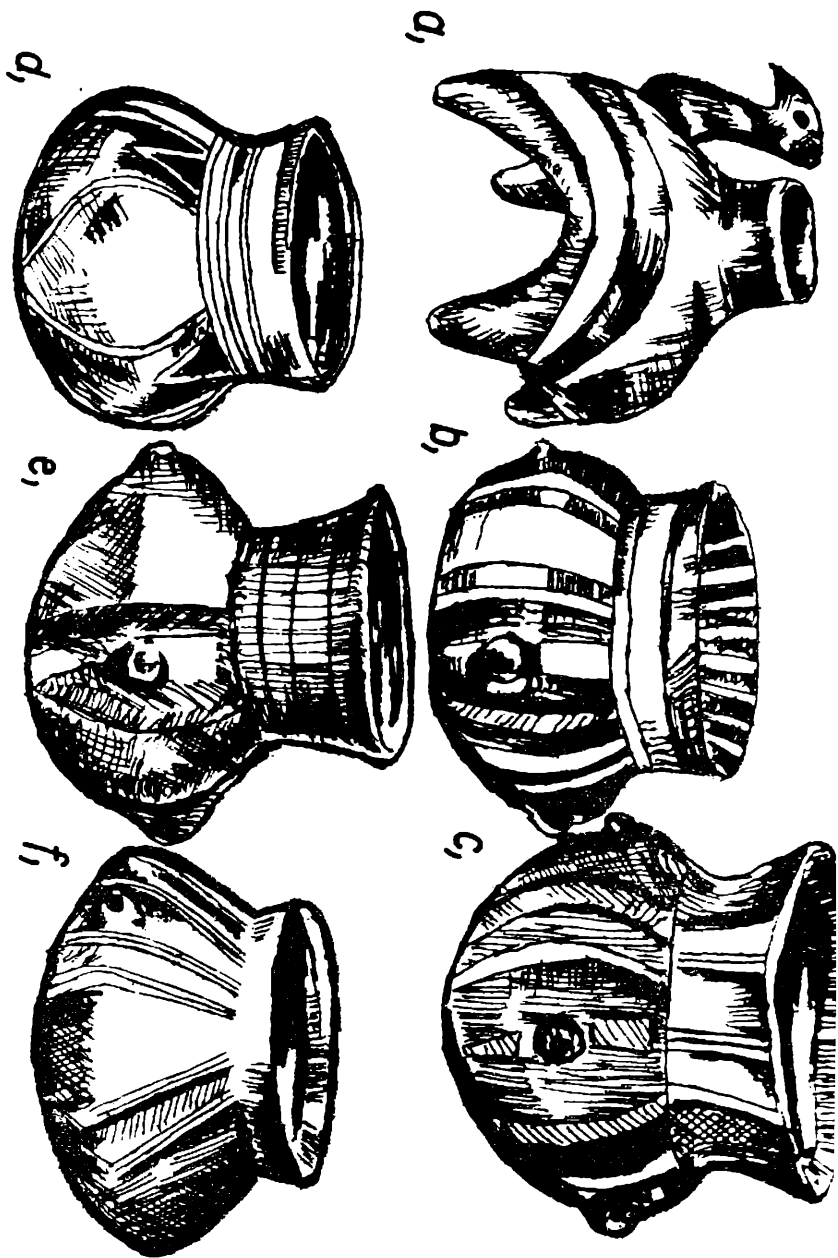
Sírokba helyezett edények 1-szer, 2-szer, 4-szer és 16-szor
négy spirális, illetve meander díszítéssel Zengővárkonyból
(Fettich N. rajza, 1948).

lyet az egykori ember jól ismert, s akkor eljutunk a szellemi háttérig, amely az egész művészeti tevékenységet irányította.

4.) : A leggazdagabb sírokban az edények, eszközök és a csontváz zavartalansága mellett gyakran hiányzik a koponya. Az egyik ilyen sír mellékleteit a II/a-f jelű képen mutatják. Ilyen megcsonkított halott háta mögött rendszerint gondosan faragott, kifurt hatalmas vadkan: agyarpár fekszik egymáson. Az ilyen sírok szolgáltatták a vallás szempont-

1. ábra: Tevét ábrázoló sirmelléklet Zengővárkonyából.(Fettich N. rajza).

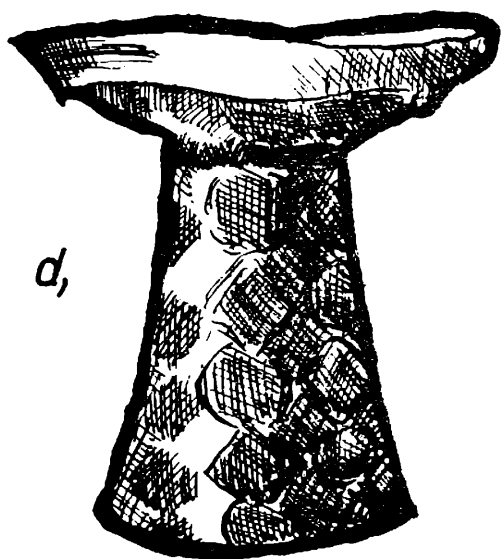
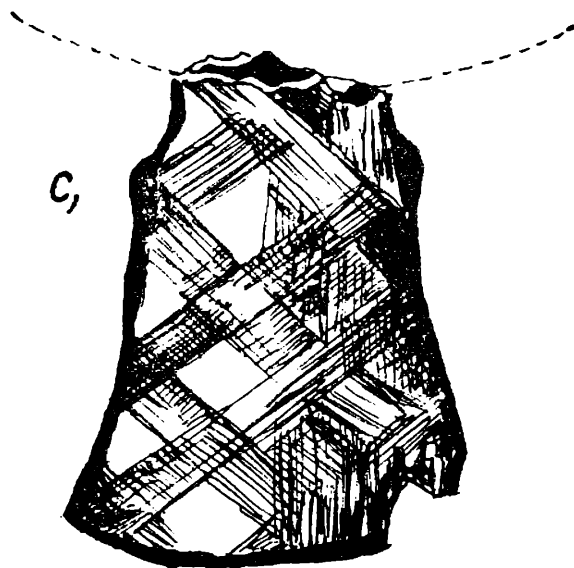
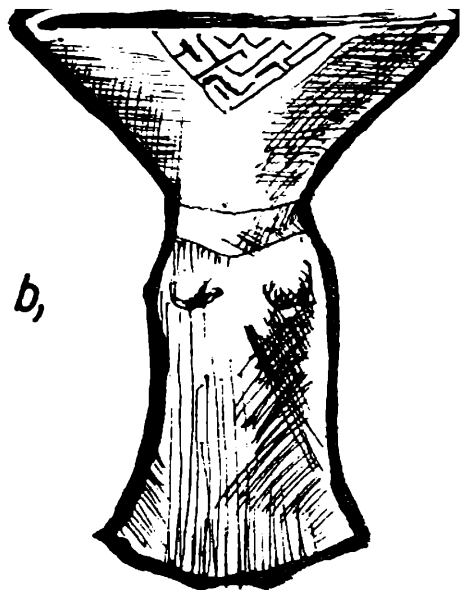
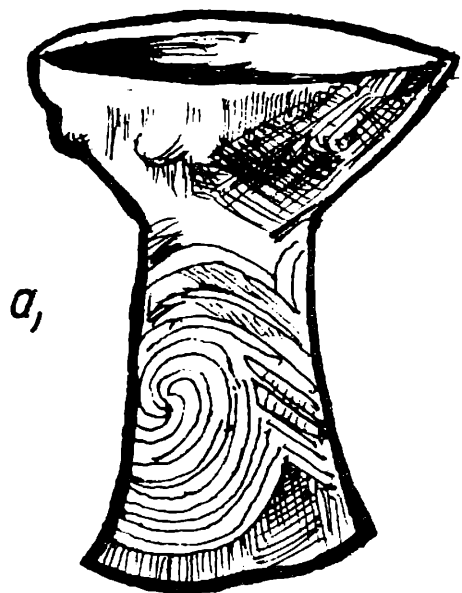
II. tábla: Zengövárkonyi sirmellékerek (Ferrich N. rajza, 1948).

jából legtanulságosabb keramikát. A zavartalan csontváz fejének helyén, egy hasonló sirban, négylábu állatot ábrázoló törött edény feküdt (1 ábra). A hát mögött itt is megvolt az agyar-pár. Ebből a sírból származik az a gömb alaku festett edény, melyet az I/d jelű kép mutat. Most tehát látható, milyen környezetben fordult elő. E sir többi négy edénye a szellemi élet megismerése szempontjából ugyancsak nagy jelentőségű, ezért velük részletesebben kell foglalkoznunk.

A négylábu állat (1 ábra) tulajdonképpen szintén edény. Az edényszáj fönt összeszűkül. Az állat négy lába egész sematikusán van megadva. A fej a nyakkal együtt letörött. A törési felület alakja vékony nyakra utal. A hátsó részen a rövid farok jelezve van. A rendelkezésünkre álló adatok alapján tevé lehet. Egy közeli tevéfej-lelet segítségével megkísértem ezt a nevezetes darabot hipotétikusan rekonstruálni. Felhívom a figyelmet arra, hogy a lábak vörösek, a test az agyag eredeti színében maradt. Azonban egy-egy keskeny vörös csík huzódik ivszerűen halolva a két oldalon, mintegy kísérve a test hajlását. A rekonstrukción ezt a csíkot még hangsúlyozottabban jelöltem. Ez a festett állat alaku edény adja a zengővárkonyi festett sirkeramika egyik fő csoportjának mintázatához a megfejtést, egyben a szellemi élet problémáinak megismeréséhez is egyik támpontot.

Aki ennek a sirkeramikának geometrikus irányzatát az emlékek ezreiről ismeri, annak nem nehéz az itt látható edénysorozat festésében az előbb ismertetett állatalak geometrikus, kiterített ábrázolását a keskeny festett kísérő csíkkal együtt felismerni. Mindegyik edényen négyszer szerepel ez az állatmotívum, egyenletes elosztásban. Még azt is meg lehet állapítani, hogy nem valamely élő állat szolgáltatta a mintaképet ezekhez, hanem maga a festett állat alaku edény, amellyel itteni sorozatunk egyik darabja a II. táblán a többi sírmelléklettel együttesen fordult elő. Ha sorozatunk két közbeeső darabja nem állana rendelkezésünkre, akkor bajos volna ezt a mintaképet felismerni, mert a keskeny csík ezen már hiányzik, csak úgy, mint a sorozat következő darabján is. A felső sor darabjaival való összevetés azonban nem hagy kétséget aziránt, hogy itt is ugyanarról van szó. Sőt sorozatunk utolsó darabjának egészen geometrikussá vált un. diszitése sem egyéb, mint a szőbanforgó állatmotívum szétesett és a legnagyobb fokban sematikusá vált változata. A II/f jelű motívum szélén lévő sötétebbre festett kettős szegélyezés maradt meg itten párhuzamos bekarcolt vonalkázások formájában. (1. ábra).

A több ezer darabra menő anyagból még csak egy sorozatot mutatok be (III. tábla). Ezek az un. csőt alpas edények a szertartási edények legimpozánsabb példányai közé tartoznak, festésük is reprezentatív. Az első darab magas állványzatán látjuk az S-alaku kettős spirális. A következő darab tálrésznének szélén háromszögű mezőben a ferde meander mintát, amelynek jellegzetessége a csupa szögletesség, szemben az elő-

III. tábla: Zengővárkonyi csöves sirkerámia (Fettich N. rajza, 1948).

zőnek sima vonalvezetésével. Hosszu utja volt a fejlődésnek az, hogy a szögletes mintából (ferde meanderből) a festés leegyszerűsítő stílusában, amelyet előbbi sorozatainkban ismertünk meg, egyszerű rácsminta, vagy hegyére állított négyzet, a spirálisból pedig egyszerű festett körlap lett. A III/d jelű szertartási edény leegyszerűsített mintázata a spirális és a ferde meander lehető legnagyobb foku redukálását mutatja festésben. A III/c jelű töredék-csőtalp rácsmintája szintén a ferde meander leegyszerűsítése.

A szemünk előtt elvonuló példák csak szemelvények voltak. Az emlékek ezrei - más lelőhelyekről is - ugyanezen törvényszerűség alá esnek, mint amelyet ezeken ismertünk meg. Ennek a törvényszerűségnek fölismerése igen nagy újabb lépés a neolitikum szellemi életének feltárása felé. A zengővárkonyi ásatások anyagának egybevetése a közlebbi és távolabbi rokon lelőhelyek anyagával a következtetések egész sorára ad alkalmat és módot, ami eddig elegendő és módszeresen feltárt anyag hiányában nem volt lehetséges.

E következtetések végeredményei a következők. Az ismertetett ún. művészeti jelenségek és velük együtt a minták óriási területeken egyformán uralkodnak s a leegyszerűsítés törvényszerűségének mindenütt egyformán vannak alávetve. Ez a geometrikus művészet tehát - az eddigi megállapításokkal szemben - még a legegyszerűbbnek látszó minták esetében is piktografikus jellegű. Célja a szimbólumok megalkotásával kifejezni valamit. A megalkotott szimbólumok nem egyéni ötletek eredményei. Ellenkezőleg! Óriási területeken egyforma érvénnyel bíró közkincs gyanánt tűnnek fel. E közkincs közösségi jellege tehát nemcsak egyes telephelyek keretein belül, hanem szinte fél világrészt felölelően érvényesül. Ezért oly monumentális.

E közkincs óriási térrétegében belül a jelentősebb telephelyeken - már a korai időkben, amikor személyiségekről még nem beszélhetünk - a szertartási edények alapján azt látjuk, hogy egyéniségek alakulnak ki, akiknek alkotásait a szembetűnő közösségi elemek mellett is jól meg lehet különböztetni.

A szimbólumok értelmének megállapításánál módszerbeli hiba volna egy határozott, illetőleg kizárólagos jelentést keresni, mert a szimbólum a szinonim fogalmaknak elvileg végtelen sorozatát mindvégig egyforma intenzitással jelenti. Ez az európai szellemi élet egyik legmélyebb fundamentuma. Ezen épül fel szellemi életünk napjainkig.

A zengővárkonyi késő neolitikum (aeneolitikum) gazdag anyagában módunkban áll a finomabb részleteket illetőleg is megállapításokat tenni. Ekkor már bizonyos differenciálódás állt be, amelynek következtében a szinonim fogalmak sorozatának egyes tagjai hangsúlyt kaptak. Más szóval élve, mint "téma" előtérbe léptek anélkül, hogy a sorozat többi tagjai érvényüket veszítették volna. Ez az antik mitológia kialakulásának kőkori alapépitménye.

A differenciálódás azonban más tekintetben is megindult. A színonim fogalmak sorozatai, illetőleg sorozatainak egyes tagjai dialektikus összefüggésben is nyertek alkalmazást az ábrázolások gyakorlati esetében. Legutolsónak bemutatott sorozatunkon a III/d jelű szertartási csőtálpas tál mintázata: a spirális és ferde meander = körlap és hegyére állított négyzet ennek a dialektikának a kifejezése: világosságot!

A szellemi háttér nyilvánvaló. Az összetartozó ellentétek ezen ábrázolásában temetési szertartási edényeknél nem nehéz rájönni arra hogy az emberi lét legnagyobb kérdéseiről van itt szó. A sokrateszi, sőt prészokratikus filozófiában feltűnő rokon vonás nyilván nem véletlenség dolga. Neolitikus előzménye világosan áll előttünk. A rendelkezésünkre álló régiséganyagban a dialektikus gondolkodásmód alapvetőnek látszik. Zengővárkonyból kiváló anyagot nyertünk.

A mondottak után le kell számolnunk azzal a nézettel, hogy ez a geometrikus ornamentika "a csínra való törekvésből" keletkezett volna. A "díszítő ösztönről", vagy "női kezekről" ezen a fokon már szó sem lehet. Ellenben felmerül a kérdés, hogy ennek a bonyolult apparátusnak ápolói, alkalmazói és fejlesztői kik voltak. Melyik társadalmi réteg rejlik a hatalmas mű mögött?

A zengővárkonyi, 15 éve folyó ásatások tehát igen nagy mértékben járultak hozzá, hogy a neolitikumot ne csak kronológiailag, hanem az európai szellemi élet legfőbb területeinek mindegyikén szervesen kapcsolhassuk az európai művelődéshez. Ha HOERNES arról panaszkodik, hogy mennyire idegenszerűek ezek a geometrikus ornamentumok és egyéb művészeti alkotások a mai európai ember előtt, ezzel csak a külsőségekre, a kifejező eszközök idegen voltára mutatott rá, de a szellemi tartalmat nem érintette. A neolitikum geometrikus művészetének kulcsát Zengővárkony előtt nem ismerhették. Csak sejtették, hogy a spirális mögött a Nap-fogalomkör, a ferde meander mögött - amelynek antik változata a labirynthus - a másvilág, a halál, az alvilág fogalomkör húzódik meg.

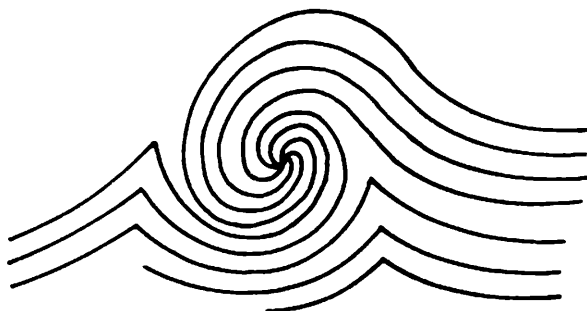
Viszont most láttuk, hogy módszertani hiba volna e motívumokban csakis egy-egy bizonyos fogalomnak mai, vulgáris értelemben vett ábrázolását, például a kettős spirálisban a nappalt-éjszakát, vagy az év nyári és téli szakaszát, vagy a napkultusszal együtt a férfierőt, stb. látni.

Ha a neolitikum eddig ismert anyaga nem lett volna elegendő, akkor Zengővárkony ásatásából most meggyőződhattunk arról, hogy itt nem a primitív hylozoizmus jelenségével állunk szemben, hanem bonyolult, magasrendű szellemi élet kezdeteivel, amelyek méltók a későbbi fejleményekhez, amelyekből a keleti mediterraneumban a görög, Itáliaiban az etruszk, latin, stb. Nyugat Európában a kelta kultúra született meg.

Tisztában kell lennünk végül azzal is, amire már HOERNES előtt többen rámutattak, hogy itt nem akármelyik fejlődési irányzat tul-

specializálódásának esetével állunk szemben. Egyáltalában tudott dolog, hogy tulspecializálódásból sohasem születnek meg új korszakok; hanem csakis az egészséges és szerencsés szintézisből, mely az európai emberiség szellemi életének lett a szülőanyja.

1.

2.

3.

5. ábra: 1. Spirális minta a III/a jelű zengővárkonyi csöves edényről;
2. ugyanennek materialista értelmezése;
3. a kínai ősi "jin-jang" szimbólumban a neolitikus spirális motívum él tovább. (Bendefy, 1972).

A III/a jelű ábrán bemutatott talpas edény spirális disztitét kiterítve, az ősi kínai "Jin - Jang" szimbólum (1. MARTIN, 1880) áll előttünk (5. ábra). Ennek a legalább 7000 éves kínai szimbólumnak több párhuzamos jelentése van. A sinológusok szerint a jin és jang bármilyen értelmezésben (általában férfi és nő; a hűség, őszinteség, az igazság keresése, a tárgyilagosság, az erkölcsösség, stb., illetve mindezek ellenkezője) a két ellentétes tényező egymásrahatásával, különösen a férfi és a nő szétválaszthatatlan viszonyával az élet folytonos megújulását, az emberiség öröklétét szimbolizálja. Talán ugyan ezt a gondolatot fejezik ki a zengővárkonyi halotti edényeken egymást követő élet- és halálmotívumok végső soron az Élet diadalát a Halál fölött!

Ez a csodálatos alaki és fogalmi egyezés további igen nehéz kérdést vet fel. Nevesen azt: mikor és hol alakulhatott ki ez az elgondolkodtatóan tökéletes filozófiai és erkölcsi világkép, amely hét évezreddel ezelőtt Kínában már a maga tökéletességében jelentkezik, s melynek jegyében a zengővárkonyi neolitik kultúra hordozói telepükön az athéni Akropolisz legnagyobb templomainak elődjét, majdnem hú mását emezeknél több ezer évvel korábban emelték. (A zengővárkonyi kultikus építménynek (4. ábra) rövidebb oldalán (8.75 m) 10 faoszlop, hosszabbik oldalán (23.8 m) 22 faoszlop állott kettős, illetve az ÉNy-i oldalon hármassorokban. Az építmény közelebbi leírása DOMBAY JÁNOS 1960 évi művében található.)

BENDEFY LÁSZLÓ

LÁBJEGYZETEK

- * Az 1971. május 17-én elhunyt Szerző kézirati hagyatékában lelt tanulmány kb. 1953-ból származik. A nyers gépelésben fennmaradt kéziratot rendezte, jegyzetekkel és irodalommal ellátta, valamint az utószót írta BENDEFY LÁSZLÓ.

Hylózoizmus: a görög filozófia kezdeti korszakának (THALES, ANAXIMANDER, ANAXIMENES, stb.) naiv-materialista elképzelése. Nem tagadja a szellem létezését, hanem azonosítja azt az anyaggal. Élet - anyag - szellem e felfogás szerint elválaszthatatlan egység. Ma már bizonyossággal tudjuk, hogy ezt a szemléletet a neolitik-kori gondolkodókszemlémi hagyatékaként örökölték a korai görög (és őket megelőzően még több más nép) név szerint ismeretlen gondolkodói.

1. BENDEFY L. : Fettich Nándor 1900-1971 = Vasí Szemle 26. évf. 1. sz. 125-139 old. Szombathely, 1972.
2. DOMBAY J. : A zengővárkonyi őskori telep és temető. Budapest, 1959.
3. DOMBAY J. : Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Budapest, 1960.
4. FETTICH N. : A zengővárkonyi későkőkori leletek közléséről - Zum Bericht über die spatsteinzeitlichen Funde von Zengővárkony = Folia Arch. 257-260 old. Budapest, 1939.
5. HOERNES, M. : Urgeschichte des Menschen. Wien, 1891.
6. " : Urgeschichte der Menschheit. Wien 1895.
7. " : Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien, 1898.
8. " : Der diluviale Mensch in Europa. Die Kulturstufen der älteren Steinzeit. Braunschweig, 1903.
9. " : Natur- und Urgeschichte des Menschen 1-2. kt. Wien, 1909.
10. " : Kultur der Urzeit 1-3 kt. Wien, 1912.
11. KÜHN, H. : Felsenbilder Europas. 1-322 old, 111 tb. és 144 ábra. Stuttgart, 1952.
12. LÁSZLÓ GY. : Nándor Fettich (1900-1971) = Acta Archeolog. A MTA Régészeti Közlemények, 24 évf. 299-304. old. Budapest, 1972.
13. LÓCZY L. id. : A Mennyei Birodalomnak története, 270-275 old. Budapest, 1901.
14. MARTIN, W. A. P. : The Chinese. 125-149 old. London, 1880.
15. PAPP L. : Dombay János munkássága = Janus Pannonius Muzeum Évk. Pécs, 1961.
16. RIEGL, A. : Stielfragen. Berlin, 1893.
17. SCHUCHARDT, K. : Das technische Ornament in den Anfängen der Kunst. Berlin, 1909-1910.
18. SCHUCHARDT, K. : Alteuropa in seiner Kultur- und Stielentwicklung. Strassburg, 1919.
19. SEMPER, G. : Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten. Frankfurt 1860-1863. 2. kiad. Stuttgart, 1878.
20. " : Die vier Elemente der Baukunst. Braunschweig 1851.
21. " : Über Polychromie und ihren Ursprung. Braunschweig, 1851.
22. " : Kisebb értekezéseinek gyűjt. kiadása: Kleine Schriften von -, Stuttgart, 1884.

EDLING - KAZAZE

Ein Beitrag zur Ortsnamenkunde und Siedlungsgeschichte der österreichischen Alpenländer.

Von : PRIMUS LESSIAK.

(Az alábbi tanulmányt P. LESSIÁK szlovén helynévkutató közölte ez előtt kerek 60 évvel. Az EDLING német és KAZAZE közti jelentésbeli azonosságot kétségen kívül megállapította. Jelentése: nemes, szabad, ...

További kutatásai - nagyon alaposak - viszont nem illeszkedtek bele sem a germanisztika, sem a szlavisztika kereteibe és így végső eredményként ázsiai, vagy mongol eredethez vezették a KAZAZE - KEZEZE népnév kutatásában. Arra, hogy a var lehet, még nem gondolt, pedig ez a végső megoldás. Az avar törzsek közt szerepel tehát az "első honfoglalás"-kor a KESZI törzs is, amely ÁRPÁD magyarjait megelőzte a Kárpát-medencében, ...

a szerkesztő.)

Wer die Ortsverzeichnisse von Kärnten und Steiermark durchmustert, dem mag die verhältnismäßig große Zahl von Orten auffallen, die den Namen Edling führen. In Kärnten gibt es deren nicht weniger als 9, in der Steiermark 4 (davon eines in der Gemeinde Freiberg).¹⁾ Außerdem begegnet der Name, soweit ich ihn bisher verfolgen konnte, je einmal in Oberösterreich: Edling, eine Einsicht, Gemeinde Oberachmann bei Vöcklabruck; in Baiern: Edling bei Wasserburg (urkundlich vom 12. Jahrhundert ab Edilingen, Edelinch, vgl. Mon. Boica III, 10, 72, 74; VI, 149). Die ähnlich klingenden bayrischen Etling

¹⁾ Auch Hartmannsdorf bei Friesach hieß ursprünglich Edeling s. v. Jaksch, Mon. Duc. Car. IV, 2217. Ein Edling bei Windischgraz verzeichnet Zahn im Ortsnamenbuch d. Steiermark.

urkundlich Etlingen, Oetlingen gehören nicht hieher); in Lothringen: Edlingen im Kreise Bolchen (die urkundliche Form ist mir nicht bekannt) und in Westfalen: Eiling, urkundlich 1325 nach Osterley: Edelinctorpe.

Seiner Bildung nach ist der Name nicht gerade merkwürdig: Edling entspricht nach bairisch-österreichischen Lautgesetzen ganz regelrecht einem älteren Dat. Pl. Edelingen; ebenso gut kann ihm aber auch der Nom. Pl. auf —e zugrunde liegen. Beide Formen der Dativ (ze den, bey den Edelingen, —in) wie der Nom. (Edelinge) begegnen in den Urkunden. Das Wort besagt also so viel als Ort, wo Edlinge wohnen. — Man könnte zunächst versucht sein, einen Edelsitz im mittelalterlich feudalen Sinne dahinter zu vermuten. Doch soviel ich sehe, handelt es sich bei keiner dieser Örtlichkeiten, wenigstens in den Alpenländern, um eigentliche Herrensitze. Durchweg sind es kleinere Bauern- und Keuschlersiedlungen. Die größten darunter liegen auf kärntnischem Boden. Es sind dies: Edling bei Eberndorf im Jauntal mit 117, Edling bei St. Stefan a. d. Gail mit 152, Edling bei Spittal a. d. Drau mit 102 Einwohnern. Die übrigen kärntnischen und steirischen Edlingorte schwanken zwischen 29—66 Seelen.

Das häufige Auftreten dieses Namens ist nicht unbeachtet geblieben. Nicht allein wegen der Zahl. Edling hat auf innerösterreichischem Boden seine ganz besondere Tönung und sein Klang zaubert eine eigen- und einzigartige Szene aus der Versenkung der Geschichte hervor: die Zeremonie der kärntnischen Herzogseinsetzung. Jaksch in seiner so anregenden Schrift über „Ortsnamengebung und Ortsnamenforschung mit besonderer Rücksicht auf Kärnten“, Klagenfurt 1891, S. 36, war der erste, der auf den Zusammenhang des Namens mit der Standesklasse der Edlinger hinwies und seine hauptsächliche Verbreitung in den östlichen Alpenländern feststellte. Mit den Edlingern — richtiger wär' es vielleicht, man nannte sie in Übereinstimmung mit der Mehrzahl der älteren Urkunden Edlinge — brauch ich mich glücklicherweise nicht näher zu befassen, so bedeutsam sie für unser Problem erscheinen: darüber haben Dimitz, Krones, Fekonja, Peisker und andere, besonders ausführlich aber Paul Puntschart in seinem Buche „Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten, Leipzig 1899, S. 174—204 gehandelt. Aus seinen

Darlegungen erhellt, „daß die Edlinger von Haus aus slavische, unter eigenen Richtern stehende Bauerngemeinden mit altslavischem Sonderrecht sind, deren Mitglieder persönlich frei und mit Waffenrecht ausgestattet waren“ (S. 203). Ihre Verbreitung ist auf das alte Karantanien beschränkt; „sonst finden sich nirgends „Edlinger“-bauern in diesem Sinne“ (Puntschart, S. 176 ¹⁾). Ihre Huben heißen „Edlinghuben“, ihr Besitz „Edeltum, Edlingtum, Edelgut, -grund“, ihr Sonderrecht „Edlingrecht“. Auch besonderer Edlingämter geschieht Erwähnung; sie liegen im Kern des heutigen Kärntnerlandes, in dem Dreieck etwa zwischen Villach, St. Veit und Völkermarkt. Vereinzelte Edlingsiedlungen weist auch Oberkärnten und das Lavanttal auf. Edlinge sitzen ferner in Ober- und Untersteier und in Krain: bekannt sind vor allem die Edeltümer von Tüchern und Säger (Sagor) im steirisch-krainischen Grenzgebiet. — Zu den Edlingern gehört auch jener vielgenannte Würdenträger des Landes, der bei der Herzogseinsetzung neben dem Thronanwärter die Hauptrolle spielt, der Herzogbauer von Blasendorf, wie schon sein Name verrät: Edling, -er, -en nennen ihn die Urkunden und als *rusticus libertus* erscheint er um die Mitte des 14. Jh. bei Johannes von Viktring.

Es nimmt einen einigermaßen wunder, daß sich die Ortsnamenforschung nicht um das slowenische Gegenstück des deutschen Edling umgesehen hat. Daß man ein solches erwarten darf, ist klar; handelt es sich doch, wie Puntschart gewiß mit Recht vermutet, um ursprünglich nichtdeutsche Siedlungen. Freilich die meisten Dörfer dieses Namens liegen heute in deutscher Gegend, haben also keine anderssprachige Parallele. Doch verzeichnet die Karte drei Edlingorte auch jenseits der Sprachgrenze auf windischem oder doch gemischt-sprachigem Boden. Edling bei Eberndorf im Jauntale und Edling bei St. Stefan an der Gail führen nach den Ortsreper-
torien und dem Gemeindelexikon beide die windische Bezeichnung *Kazaze*; für Edling bei Ludmannsdorf (w. Klagenfurt) ist allerdings eine etwas davon abweichende Namensform *Kajžice* angegeben. Gleichwohl erscheint auf den ersten Blick schon

¹⁾ Wohl nur als Beiname ist »Edelinch« zu fassen in der Urk. des Klosters Schöntal in der Oberpfalz v. J. 1346: »ein hofstatt, dev dazu gehört, da auf gesezzen waz der edelinch«. Mon. Boica XXVI., 123.

ein Zusammenhang als wahrscheinlich; hinter der windischen Benennung wird sich die slowenische Entsprechung des deutschen Edling, *nobilis* in der besonderen, oben umgrenzten Bedeutung Freibauer bergen. Zu der Annahme, daß Übertragung oder gegenseitige Beeinflussung der Bezeichnungen vorliege, fehlt jeder triftige Grund; dazu sind die Orte räumlich zu weit von einander entfernt, Verkehrsbeziehungen sind keine vorhanden, und die Echtheit der Namen wird wie wir noch hören werden, durch ihre Bodenständigkeit verbürgt.

Seit mehreren Jahren hat mich die Frage nach Verbreitung und Etymologie der slow. Namensform beschäftigt. Bei genauerem Zusehn ergaben sich Zusammenhänge, die wohl der Beachtung wert sind und die ich hier vorlegen möchte. Einen Teil meiner Ergebnisse hat mir allerdings L. Pintar im Novemberheft des Ljubljanski Zvon, Jahrgang 1912 vorweggenommen in seinem Aufsatz „O krajnih imenih. v“, auf den mich Peisker vor kurzem aufmerksam machte. Seine Ausführungen sollen an späterer Stelle gewürdigt werden.

Zunächst einiges über die erwähnten windischen Namensformen. In den amtlichen Ortsverzeichnissen steht, wie erwähnt, als slow. Bezeichnung für Edling bei Ludmannsdorf Kajžice. Wie ich mich selber überzeugt habe, nennen es die Einheimischen Kazaze, Kajzaze (genauer 'azaze, 'ajzaze mit langem ersten a, Hochtou auf der Schlußsilbe und anlautendem Kehlkopfverschluß, der in den meisten windischen Mundarten Mittel- und Unterkärntens k in allen Stellungen vertritt). Kajžice (genauer 'ajžace) besteht zwar auch — es handelt sich also hier nicht wie in vielen anderen Fällen um fehlerhafte Wiedergabe der gesprochenen Namensform — hat aber die Geltung eines Über- oder Spitznamens, der vor allem in der „freundnachbarlichen“ Umgebung üblich ist und in der Regel noch als solcher empfunden wird. Slow. kajža (kleines Bauernhaus) wird wie deutsches Keusche oft auch im verächtlichen Sinne „armselige Behausung, Hütte“ gebraucht. Worin der Spott liegt ist klar: das etwas anspruchsvoll klingende deutsche Edling (oder sein noch in diesem Sinne verstandenes windisches Seitenstück?) zusammen mit der Unbedeutendheit der Siedlung hat den Volkswitz veranlaßt die scherzhafte Umtaufe von Kazaze in das lautverwandte Kajžice „Keuschendorf“ vorzunehmen. Kajzaze,

das man als dritte Form zu hören bekommt, ist augenscheinlich Kreuzung aus Kazaze und Kajžice; die anderwärts im Slow. bekannte Entwicklung von j vor z ist der Mundart der Gegend fremd. Damit wäre die Übereinstimmung mit den Namen der beiden andern Edlingorte hergestellt. Bemerkt sei noch, daß Kazaze im Gailtal im Volksmunde zum Teil auch in einer abweichenden Gestalt auftritt u. zw. als *Kazde*, das aus *Kazaze* mit Ausfall des Mittelvokals hervorgegangen, dieselbe Dissimilation aufweist, wie das wind. dialektische *nabúzzad* < *nabozez* < germ. *nabagaiz* „Naber, Bohrer“. Ein vierter hierhergehöriger Ort liegt in nächster Nähe von Klagenfurt: es ist Harbach bei St. Peter, als dessen slow. Entsprechung das Ortsrep. von 1894 Kazize anführt. *i* vertritt hier wie in dem von Pintar S. 603 erwähnten Lokativ Kazizah (gemeint ist Edling im Gailtale) mundartliches *o*, das meist ein älteres *i*, auch *u* fortsetzt und daher in volkstümlicher Niederschrift der Mundart nicht selten mit *i* wiedergegeben wird, auch da, wo es keine etymologische Berechtigung hat. Der deutsche Name hat in diesem Falle mit dem slow. nichts zu tun: Härbbäch steht für älteres Horbach, d. i. Schmutzbach; *a* und *o* sind in der alten Mundart vor *r* zusammengefallen. Harbach allerdings ist ein Herrnsitz, über dessen Alter ich aber keinen Aufschluß zu geben vermag.

Aus lautlichen Gründen erscheint es zunächst fraglich ob auch Kassase (daneben Kassese) bei Pletrowitsch w. Cilli in Untersteier hier einzureihen ist. Der slow. Name des Ortes ist Kasaze mit stimmlosem *s*, wie es auch die deutsche Schreibung voraussetzt. Daß indeß wirklich dasselbe Wort vorliegt, ergibt sich aus Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark, der unter „Kassasse“ als mittelalterliche Benennung des Ortes Edelingen, Edling verzeichnet. Es liegt nun nahe auch die vierkrainischen Koses oder Kosese, slow. Koseze trotz ihrem abweichenden *o* hierherzustellen. Eine Erklärung der lautlichen Verschiedenheit soll im folgenden zugleich mit der Etymologisierung versucht werden.

Die kärntnerischen Kazaze zeigen sämtlich Schwachtonigkeit der 2. Silbe. Das gilt auch für Kazaze im Jauntal, dessen mundartliche Aussprache ich nicht kenne. In der Beschreibung der Fideikommißherrschaft Sonnegg v. J. 1831 (Archiv f. vaterländ.

Geschichte und Topographie, hgg. vom Geschichtsverein f. Kärnten 1912, S. 160) erscheint nämlich statt des Namens Edling der eingedeutschte Lokativ Kassisach, dessen *i* auf gesprochenes *ə* der 2. Silbe weist. Das Doppel-s hat in der kärnt. Orthographie dieser Zeit nichts zu bedeuten, weil in der Mundart *ss* und *s* zusammengefallen sind. Kazaze ist einer der zahlreichen Nom. Pl. auf — *e* wie Borovlje, Goriče, Loče, von denen die meisten als Neuschöpfung auf Grund des zugehörigen Lokativs (Borovljah usw.) zu betrachten sind. Wie z. B. Loče, Kovače nach dem Lokativ Ločah, Kovačah für ursprüngliches Ločani, Kovači eintritt, so läßt sich auch Kazaze, Lok. Kazazah auf älteres Kazazi zurückführen. Der dazugehörige Singular wäre Kazaz oder Kazag; auch an Kazez oder Kazeg kann gedacht werden, denn im mittelhörs. Windisch wandelt sich schwachtoniges (z. T. auch endbetontes *e*) außer unter bestimmten Bedingungen, von denen keine hier zutrifft, in *a* seltener *ə*, z. B. *prabaré* (in einzelnen Dialekten auch *prabarā*) für schriftsprachliches *prebere* er liest durch. Die 1. Silbe hingegen enthält sicher altes *a*, wie aus der Länge des Vokals zu ersehen ist; aus *e* hervorgegangnes *a* bleibt stets kurz, auch bei (nachträglicher) Akzentuierung.

Eine echt slawische Ableitung mit dem Formans -*go* (-*ago* usw.), kann kaum vorliegen. Zwar bedeutet *kazati* in einzelnen slaw. Dialekten neben zeigen, sagen auch befehlen, heißen, im Slow. gehört zu demselben Stamme *kazen* passend, angezeigt, ansehnlich, stättlich, aber ich würde mich doch nicht wagen auf Grund der Belege für das Suffix -*go* usw. in Miklosichs Vgl. Gramm. d. slaw. Sprachen, II 280 ff oder in Vondráks Vgl. slav. Gramm. S. 470 ff von *kaz-* ausgehend ein *kazagŭ* oder *kazegŭ* zu konstruieren. Und vor allem: unter der Voraussetzung, daß ein echt slavisches Wort vorliege, ließen sich die lautlichen Abweichungen, auf die ich bereits aufmerksam gemacht habe, nicht begreifen. Ein Wechsel von stimmhaftem und stimmlosem *s* (*s* und *z*) in gleicher Umgebung wäre in diesem Falle ausgeschlossen.

Wenn man sich vor Augen hält, daß fast alle slawischen Bezeichnungen für Vornehmer, Adeliger, Fürst usw. entlehnt sind, sei aus dem Germanischen wie etwa *kŭnežŭ*, slow. *knez* Fürst, *vitežŭ*, slow. *vitez* Held, Ritter, *kraľŭ*, slow. *kralj* König,

oder aus dem Turkotartarischen (Altäischen) wie *bojarinü* (*bol-jarinü*), *bogatyr*, *byla* usw., könnte man auch bei *kazaz(ü)* oder *kazag(ü)* an ein Lehnwort denken. Sehr wohl könnte wie bei *vičerü* (germ. *Viking*) ein fremder Volksname dahinter stecken.

Als ich seinerzeit in den „Osteuropäischen und ostasiatischen Streifzügen“ von Marquardt (Leipzig 1903) von den Kassogen (russ. *Kasogü*, Pl. *Kasozü*) las, kam mir der Gedanke an die Möglichkeit einer Identifizierung. Bei einem Lehnwort ließen sich die Lautschwankungen eher verstehen als bei einem Erbwort, weil wir in einem solchen Falle mit Lautersatz zu rechnen haben. Freilich scheint diese Vermutung zunächst keinen Glauben zu verdienen; denn einer der besten Kenner altslawischer Beziehungen zu den Ostvölkern, der ordentliche Akademiker Th. E. Korsch in Moskau, an den ich mich auf Peiskers Rat um Auskunft wandte, schrieb mir in Frühjahr 1910: „Was die Kassogen anlangt, so ist dies die altrussische Benennung der Tscherkessen — — — Daß die Tscherkessen eine Rolle in der großen Völkerwanderung gespielt hätten oder sonst nach Westeuropa vorgedrungen wären, ist wenigstens aus unseren Quellen nicht ersichtlich. Hierzu kommt der Umstand, daß diese Benennung nicht tscherkessisch ist, sondern eben russisch; die Russen aber haben dieselbe von den Osseten, den Nachkommen der Alanen (Sarmaten) entlehnt, wie man aus dem ossetischen *Käsäg* Tscherkesse schließen kann.“ Eher könnte man, meint Korsch weiter, an *Kozaci* den Pl. von *Kozakü* (Kosake) denken, falls das 2. *z* in *Kazaze* nach deutscher Art als *ts* zu lesen wäre, *Kazaze* also für *Kazace* stünde. „Freilich bezeichnet jetzt *Kozak(ü)* nur einen „Kosaken“, aber ehemals war das gewiß nicht so, denn das ursprünglich türkische *qazaq* bedeutet noch jetzt in verschiedenen Sprachen dieses Stammes 1) frei, 2) unverheiratet, familienlos, 3) heimlos, Vagabund, 4) Nomade, 5) Kirgise (namentlich denjenigen Zweig des Kirgisenvolkes, der in der offiziellen russischen Sprache *Kirgiz—Kajsäki*,“ genannt wird, 6) Räuber, 7) Lohnarbeiter, Tagelöhner.“ Anschließend an Korschens Angaben sei noch hingewiesen auf Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte II. 364, wo ebenfalls für *kazak* die Bedeutung „ein freier, unabhängiger Mensch“ vorangestellt wird, aus der sich ja auch alle andern zwanglos ableiten lassen. Von dieser Grundbedeutung aus

konnte sich das Wort sehr wohl zur Bezeichnung einer bevorzugten Bevölkerungsschicht entwickeln und in der Tat hat es diesen Weg eingeschlagen im Kleinarussischen, wo *kozák* außer Kosake auch soviel als Held, Freibauer besagt; vlg. Bernekers Slav. etymol. Wörterbuch 406. Damit käme der Sinn des Wortes demjenigen, den Puntchart für das alpendeutsche „Edling“ festgestellt hat, gleich oder doch außerordentlich nahe. Nicht unterlassen möchte ich darauf hinzuweisen, daß *kozak* öfter auch in Ortsnamen begegnet: Böhmen kennt ein *Kozák* und ein *Kozákor*, Schlesien ein *Kozakowice*, in Galizien und in Russ.-Polen kehrt der Name *Kozaki* nicht weniger als fünfmal, *Kozaczów* zweimal, *Kozaczyna* viermal wieder, außerdem belegt das Gemeindeglossikon ein *Kozaczowka* und *Kozacka Buda*. *Kosacken* heißen vier Orte in Ostpreußen. Fraglich bleibt, ob auch *Kosarschitz* — *Kozašice* in Böhmen und *Kossesdorf* in Siebenbürgen hierher gehört. Gewiß könnten die Beispiele vermehrt werden, wenn mir Ortsnamenverzeichnisse von Rußland und den slaw. Balkanländern zur Verfügung stünden.

Allerdings trifft die Voraussetzung nicht zu, an die Korsch seine Hypothese knüpft, nämlich, daß das zweite *z* ein *c* (*ts*) vertrete. Doch ist das kein unüberwindliches Hindernis. Wir müssen eben annehmen, daß der Lautersatz nicht in allen slawischen Sprachen in gleicher Weise stattfand. Dieses Schwanken in der lautlichen Substitution läßt sich aus zeitlicher und örtlicher Verschiedenheit der Übernahme erklären; nichts zwingt uns ja zur Annahme, daß die Entlehnung ins Ost- und Südslawische gleichzeitig und aus derselben Mundart der Ursprache erfolgte. Aber damit stünden wir doch immer noch auf dem unsichern Boden bloßer Vermutung. Wir können uns indeß leicht auf eine gediegenere Plattform stellen, wenn wir die lautliche Beschaffenheit der Quellsprache in Betracht ziehn. Miklosich hat in seiner Abhandlung über die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen in den Denkschriften der Wiener Akademie 34, 239 ff. ein reiches Material zusammengetragen, aus dem es sich ergibt, daß die türkischen Verschluß- und Reibelaute im Slawischen in Lehnwörtern sowohl als stimmlose Fortes wie als stimmhafte Lenes auftreten können. Ich greife ein paar Beispiele heraus: neben poln. *jaruga* steht im Serb. *jarak*, im Slow. *jarek*, neben kirchen-

slaw. *črūtŋŭ*, russ. *čertŋŭ*, ältserb. *črtŋ* haben wir russ. *čerdak*, bulg., serb., slow. *čardak*, neben russ. *očagŭ* Herd finden wir im Bulg. u. Serb. *odžak*. *ožak*, das russ. *syčugŭ* hat ein bulg., serb. *sudžuk* zur Seite usw.; meist steht dem stimmlosen Laut der vorausgehenden Silbe ein stimmhafter der folgenden gegenüber und umgekehrt. Auf eine Reihe ähnlicher Fälle machte mich Korsch, dem ich hiermit für seine freundliche Unterstützung auch öffentlich meinen Dank abstatte, in einem 2. Schreiben aufmerksam; so hat z. B. das Altrussische *I'ečenëgŭ*, während die byzantinischen Quellen *Ιλτϛινάτης*, *Ιλτϛινάιτης*, bieten und ähnliches.

Das Nebeneinander von *Kazaze* und *Kasaze*, von *Kazag*, *Kasag* und *Kazak*, *Kajsak* (s. oben) ist also ohne weiteres begreiflich, wenn wir das Wort als türkisch ansehen. Auch das krainische *Koseze* läßt sich ohne wesentliche Schwierigkeit verstehen: wir müssen nur davon ausgehn, daß das *a* der ersten Silbe in der Ursprache keine ausgeprägte Länge war, haben doch auch die ostslawischen Sprachen außer dem Groß- und Weißrussischen, das wegen seines „Akanje“ außer Betracht kommt, das Wort mit *o* (*Kozak*) übernommen. Freilich könnte es sich bei *Koséze* auch um eine slow. Sonderentwicklung handeln, da dieses den Ton auf der 2. Silbe trägt, wie aus Pintars Ausführungen S. 601 zu entnehmen ist. Denn unbetontes *a* geht im Slow. gelegentlich in *o* über. Ein besonders hübsches Beispiel ist der wind. Name für Stein bei Viktring: *Zákman* nicht *Zálamen*. Einige Schwierigkeit bereitet, nur das *e* der zweiten Silbe von *Koséze*, das, wie schon erwähnt, auch den kärntnerischen *a*-formen zugrunde liegen kann. Der gelegentliche Übergang in *ə* scheint eher auf *e* (*é*, *ē*) als auf *a* zu weisen.

Es ist selbstverständlich, daß man sich über die Bedeutung der Namen *Kazaze*, *Kasaze* zur Zeit der deutschen Besiedlung völlig im Klaren war, sonst hätte man sie ja nicht mit *Edelinge(n)* wiedergeben können.¹⁾ Ja, wir haben urkund-

¹⁾ Daß auch das krain. *Koseze* so übertragen wurde, ergibt sich mit ziemlicher Sicherheit, aus der von Pintar S. 600 f. angeführten Urkunde (Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain Nr. 356), wornach *Dominus Vlricus miles de Edelingen dictus Taehler* dem Kloster Oberburg Güter »*apud Edelingen et Woditz*« schenkt. Da nun ein Koses (*Koseze*) dicht bei Woditz liegt, ist mit Pintar zu vermuten, daß es mit *Edelingen* identisch ist.

liche Beweise dafür, daß das Wort noch zu Beginn der Neuzeit bei den Slowenen lebendig war: Herrn Prof. Dr. Ludmil Hauptmann in Fürstenfeld verdank ich durch Vermittlung Peiskers folgende Daten: Schloßarchiv Losensteinleiten (Oberösterreich) des Fürsten Auersperg. *Urbarregister kayserlicher majestät amts zu Seysenberg* (Unterkrain). Urbar v. 1522: zu *Kletschet V huebn Gregor Edlinger*. Urbar v. 1533/35: *Gregor Kasses* Urbar v. 1526: *Zu Lipowitz VIII hueben, I edelthumb*. S. 25 n. 4: *Juri Edlinger*. n. 5 *Janntsche Edlinger*. n. 8 *Michel des Jannsche Kosses sun*. n. 9 *Paull Edlinger dint von 1 edlthumb*. Urbar v. 1536/38, n. 4: *Juri Kasses*. n. 5: *Jannsche Kasses*. n. 8: *Michel Kässes son*. Urbar v. 1545/47 (Lipowiz): *Khässeßß, Khässes, Khases. Paulle Khäses edlinger dient vom edlthumb*. Dieselbe Person erscheint also bald deutsch bald slowenisch zubenannt. „Edlinger“ und „Kasses“ wird als identisch gefühlt¹⁾. Beachtenswert ist die Nebenform *Kosses* neben *Kasses* (das *ü* ist hier natürlich nicht als *e*-Laut zu lesen, sondern steht gemäß der spätbairischen Orthographie für helles *a*), beachtenswert das durchgehende *e* der 2. Silbe und der Ausgang *s* statt des zu erwartenden *g*. Ob neben *kazak* für das Türkische auch eine Aussprache *kazə*: angenommen werden darf, die die *e*-form erklären würde, entzieht sich meiner Beurteilung. Aber es ist in diesem Falle auch gar nicht nötig, die Ursprache für einen solchen Lautwandel verantwortlich zu machen: wir können ihn ohne Schwierigkeiten auch aus dem Slawischen heraus erklären.

Eine Standes- oder Würdenbezeichnung auf *-ag*, altslaw. *-agŭ*, also *kazagŭ*, war im Slavischen völlig vereinzelt. Daneben gab es jedoch sinnverwandte Wörter wie *kŭnegŭ* Fürst, *vitegŭ* Held, Ritter, an die es angelehnt werden konnte. Nach dem Muster von *kŭnegŭ* Pl. *kunezi* wurde auch *kasagŭ* Pl. *kasazi* zu *kasegŭ* Pl. *kasezi* umgebildet. Und wie die Singulare *kŭnegŭ*, *vitegŭ* sich unter dem Einfluß des vorausgehenden Palatalvokals in *kŭnezi*, *vitezi* wandelten, so mußte auch *kasegŭ* zu *kasezi* werden. Man denke auch an Aufzählungen wie: *kŭnezi vitezi, kasezi* Fürsten, Ritter, Edle! Jedenfalls lag die Suffix-Übertragung infolge der Bedeutungsverwandtschaft

¹⁾ Der Name ist noch heute üblich. Hans Kasse vertonte die Lieder der Handel-Mazetti.

der Wörter sehr nahe. Daß die g-Form in unserem Wort in der Tat einmal vorhanden war, erhellt aus dem kroat. Ortsnamen *Kasezi*, Gen. pl. *Kaseg* (v *Kasezih*, s *Kaseg*), den Pintar in seinem obgenannten Aufsatz aus dem Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Bd. IV, 879 beibringt, wofür ich ihm gar nicht genug danken kann: denn damit ist das letzte noch fehlende Glied für meine Beweiskette gewonnen. Mit der Erklärung, die Pintar versucht hat — er leitet nämlich das Wort von altbulg. *kŭnezŭ*, slow. *knez* Fürst ab — brauch ich mich nicht länger auseinanderzusetzen. Ihre Unhaltbarkeit liegt auf der Hand. Der Übergang von *kn* (mit palatalem, stimmlosem und mit Reibegeräusch versehnem *n*) in *ks* (mit palatalem, dorsal gebildetem *s*) ist eine spezifisch polnische Lauterscheinung, die selbstverständlich fürs Slowenische nicht in Betracht gezogen werden darf. Und woher soll das *a* (oder *o*) zwischen dem *k* und *s* kommen? Das ursprüngliche *ŭ* muß ja ausgefallen sein, sonst hätte doch das *n* nicht stimmlos und weiter zu einem palatalen Zischlaut werden können. (Auf seine Deutung von Kozlog und Kozesmoje kann ich vorderhand nicht eingehn, weil ich die mundartlichen Formen nicht kenne: viel Wahrscheinlichkeit scheint mir seine Erklärung nicht zu haben¹⁾).

¹⁾ Eine andre Frage ist, ob nicht doch russ. *Kasog* Tscherkesse, osset. *Kāsāg*, *Kasach* (nach Korsch bez. Marquardt), von dem ich ausgegangen bin, mit unserem *Kasag* irgendwie zusammenhängt. Wie nach Radloff a. a. O. S. 365 *Kasak* im Altai auch den Russen bezeichnet, so könnte das Wort Infolge irgendwelcher Völkerverschiebungen auch auf die Tscherkessen übertragen worden sein. Es liegt außerhalb meiner Kompetenz, das Problem zu lösen. Zu *Kasag* vgl. noch bes. die Ausführungen von Korsch, im Zbornik (Jagić-Pestschrift) S. 254. — Schwerlich dürfte türkisch *kasa* Richteramt, s. Miklosich, Denkschriften 34, 330 mit unserem Ortsnamen etwas zu tun haben, so sehr man geneigt wäre, es mit Rücksicht auf die Oerichtsbarkeit der Edlinger und der mit ihnen ja wohl wesensverwandten Supane damit in Verbindung zu bringen. S. Puntschart, a. a. O. S. 190 ff., wo auch die weitere Literatur (namentlich Peisker) verzeichnet ist und Dopsch. Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpen-slaven 1909, S. 23 ff. Ich erwähne hierzu auch noch die Ortsnamen Schöpfendorf (zweimal in Untersteier, einmal in Krain), Schöpfen-lag, slow. Sodna Vas, Sadinja (für Sodinja) Vas, Žepovci wohl für Šepovci, Sodevce und Zandlach (mundartl. *tsāndlach*) in Ober-Ärnten aus dem Lokativ *Šodljachŭ*; der Ersatz von slow. anl. *s* durch

Ich habe bereits erwähnt, daß auch das kärntnerische *Kazaze* auf älterem *Kazeze* beruhen kann. Auffallend aber bleibt immerhin die Tatsache, daß innerhalb eines so kleinen Bereiches, wie es das slow. Sprachgebiet ist, das Lehnwort in dreifacher Gestalt begegnet. Kärnten kennt nur die Form *Kaz-*, Untersteier, das angrenzende Kroatien und Ostkrain (Seisenberg) mit einer Ausnahme im Urbar nur die Form *Kas-*, während das übrige Krain nur *Kos-* mit abweichender Betonung aufweist. Die Formen sind also landschaftlich geschieden. Aber aus dem Slowenischen und seinen Dialekten heraus läßt sich diese Ungleichheit nicht erklären. Sie kann nur, wie bereits betont wurde, auf den Lautverhältnissen der Quellsprache beruhen. Mittelbare Entlehnung ist dabei so gut wie ausgeschlossen. Wäre das Wort den Slowenen etwa durch eine andre süd-slawische Sprache zugeflossen, so hätten wir eine einheitliche Lautform zu erwarten. Sonst müßten wir ja annehmen, jedes der 3 oben umgrenzten Gebiete hätte das Wort auf besonderem Wege und aus verschiedener Quelle bezogen.

Es kann also wohl nur eine Uebernahme aus erster Hand stattgefunden haben, d. h. jede der genannten drei Gruppen hat es für sich aus der Sprache der Turkotartaren (Avaren) entlehnt. Der landschaftlich verschiedene Lautersatz erklärt sich am ungezwungensten und einwandfrei, wenn man sich dieses Fremdvolk mitten unter den Slowenen lebend denkt, etwa wie Peisker meint, als Hirtenadel, jedenfalls als Herrenvolk, selbst wohl in Stämme und Mundarten gespalten. Zur Zeit der Entlehnung müssen die Slowenen räumlich im wesentlichen schon so gegliedert gewesen sein wie heute, d. h. die Einbürgerung des Lehnworts ist wohl nach der Besiedlung der Alpenländer erfolgt, denn eine so reinliche Abgrenzung des Verbreitungsgebiets der einzelnen Formen setzt schon ziemlich gefestigte Verhältnisse voraus. Dafür spricht auch, daß der Geltungsbereich der Wortformen und die dialektische Gliederung in Ost- und Westslowenisch ¹⁾, die, wie

deutsches *ts* ist völlig normal. Aus den slow. Parallelen für Schöpfendorf, -lag scheint doch wohl hervorzugehn, daß den urkundlich öfter genannten »Schöpfen« hauptsächlich richterliche Funktion zukam.

¹⁾ Dieses mit weitgehender Entwicklung von Zischlauten vor ursprünglich nicht palatalen Vokalen.

aus den Verkehrsverhältnissen geschlossen werden darf, gewiß schon in die Zeit der Landnahme fällt, nicht vollkommen übereinstimmen, was vermutlich darauf zurückzuführen ist, daß sich die stammheitliche Gruppierung der turkotartarischen Herrschicht mit der der Slowenen nicht ganz deckte. Die Möglichkeit einer solchen Kreuzung der nationalen Sphären ist aber wohl nur gegeben, wenn wir von den heutigen Siedungsverhältnissen ausgehen. Ein nachträglicher landschaftlicher Ausgleich der Wortformen hätte die Ortsnamen kaum betroffen. Natürlich setzt das Gesagte voraus, daß die Turkotartaren in den ersten Jahrhunderten nach der Einwanderung der Alpenlawen ihre eigene Sprache noch nicht völlig aufgegeben hatten.

Ich bin nicht Historiker genug, um das gewonnene Ergebnis auch für das Problem der kärntnischen Herzogseinsetzung zu verwerten, aber immerhin, die Zugehörigkeit des Herzogbauern zu den Edlingen scheint mir doch eher für die Goldmannsche Initiationstheorie, wie ich sie kurz bezeichnen möchte ¹⁾, zu sprechen, als für die von Peisker und Puntschart vertretene Revolutionshypothese, vermag Goldmann auch nicht alle Schwierigkeiten zu beseitigen. Und zwar handelt es sich meines Erachtens nicht um eine Aufnahme in den Stammesverband der Slowenen schlechthin, sondern in die Gemeinschaft der Edlinge. Daher auch, von der Erkennungsfrage abgesehen, nach Johannes v. Viktring die erste Frage des Freibauern an den Herzog lautet: Ist er ein gerechter Richter . . . und freien Standes? Die von Puntschart, S. 133, angeführten Zeugnisse, welche die Kleidung des ankommenden Herzogs als Hirtentracht bezeichnen, beruhen doch vielleicht auf älterer Ueberlieferung (vgl. auch Puntschart, S. 266). Daß der Mons Carantanus, der „Karnberg“, heute Ulrichsberg mit Karnburg und Umgebung ein heidnisch religiöses Zentrum war, geht deutlich hervor aus dem noch heute geübten Vierberggehen, das Graber in der Carinthia 102, 1 ff. so ausführlich besprochen hat. Hier am Fuße des Ulrichsberges fand die berühmte Einsetzungs- oder Einfüh-

¹⁾ E. Goldmann, Die Einführung der deutschen Herzogsgeschlechter Kärntens in den slowenischen Stammesverband. Untersuchungen zur deutschen Staats- u. Rechtsgeschichte, 68. Heft, bes. S. 115 ff.

rungszeremonie statt. St. Peter ist die Kirche von Karnburg geweiht. Es ist möglicherweise nur ein Zufall, daß in der Nähe von Edlingorten sich Peterskirchen erheben: so in der Gemeinde St. Peter-Edling, bei Harbach-Kazaze, in Steierberg, wozu ein Edling gehört, bei Moosburg, bei Edling in der Gemeinde Gai, bei Sagor; Kassase in Untersteier hat Pletrowitsch, slow. Petroviče zur Seite — zu etwaigen weiteren Belegen fehlt mir das nötige Quellenmaterial; aber vielleicht wäre eine Untersuchung der Patronate der Edlinggemeinden doch nicht ganz ohne Nutzen.

Ich glaube die Mühe, welche die Deutung dieses eigenartigen Namens beanspruchte, nicht umsonst aufgewendet zu haben. Richtig beleuchtet reflektiert er ein Licht, dessen schwache Strahlen die Dämmerung der kärntnischen Frühzeit doch wundersam zu erhellen vermögen. Und das Beispiel ist nur eins unter vielen. Welche Bedeutung der alpenländischen Ortsnamenkunde gerade für die Geschichts- und Kulturforschung zukommt, hat mit klarem Blick schon unser verehrter Jubilar vor mehr als 20 Jahren in seiner oben erwähnten Schrift erkannt. War er doch, um nur eines seiner Ergebnisse hervorzuheben, der erste, der aus den Ortsnamen das mosaikartige Neben- und Durcheinanderwohnen der beiden Volksstämme, der Deutschen und Winden auf kärntnischem Boden für das Mittelalter nachgewiesen hat und archivalische Funde in jüngerer Zeit haben seine Ausführungen aufs schönste bestätigt. Möge ihm, dem rastlosen Forscher und verehrten Freunde noch ein langes segensreiches Wirken beschieden sein¹⁾.

¹⁾ Peisker schreibt mir am 11. III.: Marquart findet eine genaue Analogie zu Kasogi: $\kappa\alpha\sigma\alpha\gamma\acute{\iota}\alpha$, pers. arab. Kašak. Im Inlaut geht q in γ über z. B.: $aqa > \alpha\gamma\alpha$.

Az avar-kutatás és a vele összefüggésben álló "kettős honfoglalás" szempontjából a karintiai, krajnai és stájer helynévkutatás, valamint az egyre fejlődő osztrák településtörténet igen nagyjelentőségű. E tekintetben PRIMUS LESSIÁK közölt tanulmánya volt az első, uttörő ilyszertű tanulmány. Az általa vizsgálat tárgyává tett 9 karintiai, 4 krajnai valamint az ausztriai és bajorországi szórvány előfordulásokat az EDLING - KAZAZE települések helynéveredet szempontjából kutatta. (Azóta ezeknek a helyneveknek a száma erősen felszaporodott!). Szerinte az EDLING germanizált jelentésforma a szlovén KAZAZE-ből. Viszont ennek a "szlovén" kifejezésnek az eredetét sem a germanisztika, sem a szlavisztika ismeretes módszereivel nem tudta meghatározni. Így kutatásai során, főként a XVII. századig kimutatható EDLINGEK kiváltságos majdnem bárói értelemben vett "Freibauer" szerepléséből kikövetkeztette a szerint "turko-tatár" vagy "mongol-altai" eredetet.

A Szerző legfontosabb megállapítása, hogy a szlávok az összes tisztsejveket, rangokat, címeket idegen nyelvekből kölcsönözték. Véleménye egészen újszerű és biztosságot keresve a moszkvai akadémikus és elismert nyelvészről T. E. KORSCH-tól tágykezett tételének alátámasztására adatokat szerezni. Az orosz szakember jelezte neki az ó-orosz nyelvben sűrűn szereplő KASOG nevet, amellyel a korabeli cserkeszeket jelölték. Miután LESSIÁK nem talált történelmi alátámasztást arra a lehetőségre, hogy ez a belsőázsiai nép Karintia és Krajna területén valaha is szerepelt volna, elvetette ezt a magyarázatot. (Pedig SAMO kérésére "szláv állama" miatt annyira számontartott FREDEGAR-krónika részletes epizódja NAGY THEODORIK és az "ázsiai" XERXES-fejedelem közti párvidalról a Steyer-folyó partján, némi kis figyelemmel a XERXES torzításából a "cserkesz" népet, mint az avarokhoz társult ázsiai törzset okvetlenül észre kellett volna vennie.) (Részletesebben foglalkoztunk e kérdéssel és a párbaj leírásával FREDEGAR szövege nyomán: "A korai avar kagánok" c. tanulmányunk 34-38 oldalain.) LESSIÁK a történelmi alátámasztás hiányában elveti a "cserkeszek" ausztriai szereplését. Ennek ellenére nem tud szabadulni a szerinte "török" nyelvészeti hasonlatosságoktól, mint amint a "quazak", amelynek jelentéstartalmát RADLOFF nyomán igyekszik magyarázni, ahol a KAZA= "bíró"-val. Ez némi támpontot nyújt a kutatónak, hiszen az EDLINGEK bírói tisztségét is folytattak a századok folyamán, mint kiváltságuk egyik jellegzetességét.

Sajnálatos módon nem használja fel az avarok szlovén nevét, az OBRI népet, amely pedig sokszor felbukkan tanulmányában. Ilyen pl. az OBERBERG-i kolostor javára adományozott birtokok átírási oklevele, amely kimondottan mondja: "conuento oberburgiensi apud Edelingen...". Ez természetesen csak úgy érthető, ha a szlovén OBRI=avar népnév germanizált formáját a helyneveknél figyelembe vesszük. Az "OBER" (felső) helynév jelölés igen következtelen és értelmetlen a német nyelvterületen. (Helységnévtárakban sokszor 60 %-os eltérések vannak az "UNTER" (alsó) helynevek kárára...)

A tanulmány ezelőtt 60 évvel és azóta is sok támadásban részesült alaptétele a "turko-tatár" névadás miatt, mind a germanisták, mind a szlavisták részéről. Ezek u. i. szószerinti értelmezésben vették és veszik a szólás-mondást az "eltűnt avarokról..."

ÁLMOSS FEJEDELEM MÍTOSZA ÉS VALÓSÁGA

DÜMMERTII DEZSŐ

Jegyzetek a magyar krónikák szövegeihez és Biborbanszületett Konstantin elbeszéléséhez

Történetírásunk számára korábban nem volt probléma annak a ténynek elfogadása, hogy Emese álmának hagyománya valóban Álmos korából ered. Közelebbi vizsgálódások azonban sokáig nem érintették a szöveget. A harmincas években csupán arra történt kísérlet -- a német művelődéstörténeti iskola mintájára -- hogy szellemtörténeti analógiák alapjául szolgáljon a steppei népek fejedelmi eszméje, és a fejlődésben későbbi, keresztény magyar királyeszmé merev összehasonlításában. Az irodalmi szöveg és keletkezése körülményeinek megvilágításáról azonban ebben az összehasonlításban sem esett szó.¹

Jogosult volt ezek után egy alaposabb kritika igénye. Legújában a racionalista módszerű, modern kritika egyúttal racionalista feltevést is eredményezett. Vizsgálatában a Turul-monda, bár ősi, totemisztikus magból származó, de századokkal később, Anonymus által irodalmi módon megformált alkotásnak minősült, az Árpád-ház többi családi hagyományával együtt. Logikus módon, ezzel egyidejűleg szkeptikus megítélés alá került az Árpád-család hatalmának eredete is. Nem csupán Álmos alakjának valósága tűnt ködösen bizonytalannak egy később kitalált mese szövevényében, hanem Árpád fejedelemsége is későbbi keletűnek mutatkozott, mint a honfoglalás. Középkori elődeink pedig, a krónikások, mint hazug hízelgők szerepelnek ebben a szemléletben, akik a dinasztia dicsőségét úgy mozdították elő, hogy letagadták a valóságot, és utólagosan költöttek hagyományokat a XIII. században. a már négy évszázada uralkodó családnak. Az elködösített valóságot eszerint csak most sikerült volna kideríteni: a türk „Istemi kagán nemzetségéből származó Kurszán vezér honfoglaló főfejedelemségét”.²

Megalapozatlan szellemtörténeti analógiáktól éppúgy óvakodni kívánunk, mint a túlzott kritizmustól. Míg azonban a szellemtörténet veszélyei eléggé ismertek, a kriticismus túlzóan racionalista egyoldalúságáról már kevesebb szó esett. Ez utóbbi ugyancsak azzal a sajnálatos ténnyel jár együtt, hogy miután minden meglevő adatban kételkedik, s mindent lebont -- a romok helyére új konstrukciót telepít, mellyel kapcsolatban viszont már nem alkalmaz kritikát.

A mítosztalanítást jelenünkben kell elvégezni. Azzal semmit sem haladunk előre, ha visszamenőleg, mitikus észjárású korokat fosztunk meg

¹ *Deér József*: Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie. Szeged. 1931. -- *Uő*: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp. 1938.

² *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948. -- *Uő*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről: Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959.

mítoszaitól, melyekben a kor, mint valóságban, hitt. A fontos az, hogy a kutatók ne essenek mítoszok áldozatául.

Feladatunk tehát nem lehet más, mint újból vizsgálat alá venni Emese álmának szövegét, keletkezésének körülményeit, s ezzel kapcsolatban más források szövegeit is meg kell vizsgálnunk. Arra teszünk kísérletet, hogy a források racionalista kritikáját a mitikus szemléletmód és észjárás korabeli megnyilvánulásainak tekintetbe vételével, eszmetörténeti módszer alapján egyeítsük.

A magyar krónikák

Lássuk először Emese álmának elbeszélését a legrégebbi kéziratból, Anonymus XIII. század eleji Gestájának előadásában:

Anno dominice incarnationis DCCC-o XVIII-o Vgek, longo post tempore de genere Magog regis erat quidam nobilissimus dux Scithie, qui duxit sibi uxorem in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu, de qua genuit filium, qui agnominatus Almus, quia matri eius pregnantis per sompnum apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit et innotuit ei, quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra.

Az Úr születésének 819-ik esztendejében Ugeknék... ki a nagy idővel előbbi Magóg király nemzetségéből vala Scithiának igen nemes vezére, ki nőül vevé Dentumogerből Eunedubeli vezér leányát, Emesu nevűt, kitől nemze fiat, kit Álmosnak neveztek. Isteni jelenetről nevezték pedig Álmosnak, mivel terhes anyjának álmában isteni látomás tűnik fel hűjja képében, mely mintha alászállva teherbe ejtette volna őt, és úgy tetszett neki, hogy méhéből folyam fakad, és ágyékából dicső királyok származának, de nem a maguk földjén sokasodnak meg.

Vegyük sorra most a többi, fennmaradt magyar forráshelyet. Hasonlítsuk össze az ismert krónikák adatait, milyen hagyományt őriztek meg Emese álmával és Álmos személyével kapcsolatban?

Összehasonlítva a szövegek adatait, figyeljük meg, milyen egyezéseket és különbségeket találunk?

ANONYMUS ³	KÉZAI SIMON ⁴	BUDAI ÉS KÉPES KR. ⁵	POZSONYI KRÓNKA ⁶	ZÁGRÁBI ÉS VÁRADI KR. ⁷
1. Elbeszéli Emese álmát.	1. Nem tesz említést Emese álmáról, de megjegyzi, hogy Álmos fia Árpád, a Turul nemzetségből származott, és hogy e madár képét a pogány fedelmek pajzsokon viselték.	1. Elbeszéli Emese álmát.	1. Elbeszéli Emese álmát.	1. Álmos származásáról nem tesz említést.

³ *Anonymus: Gesta Ungarorum. Scriptores rerum Hungaricarum* (szerk. Szentpétery, E.), továbbiakban: SRH., I. vol. Bp. 1937. 38–41, 51–52.

⁴ *Simonis de Kéza: Gesta Ungarorum*. SRH. I. 152, 164–165.

⁵ *Chronici Ilungarici compositio saeculi XIV*. Uo. 284–285, 287.

⁶ *Chronicon Posouienne, uo. II*. 31–32.

⁷ *Chronicon Zagrabienne et Váradienne, Uo. I*. 206.

ANONYMUS	KÉZAI SIMON	BUDAI ÉS KÉPES KR.	POZSONYI KRÓNICA	ZÁGRÁBI ÉS VÁRADI KR.
2. Álmos Attila nemzetségéből származott. (Ősnévsort nem közöl.) A magyarok új hazájukat mint „Attila örökségét” foglalták el.	2. Megjegyzni, hogy az Árpádok turulos címerpajzsát már Attila viselte, és a hun – magyar nép azonosságát állítja.	2. Közli az Attilától való leszármazást, kompilált ősnévsorral.	2. Ugyanúgy.	2. Attiláról és a hunokról nem tesz említést. De megjegyzni, hogy a magyarok „örökség jogán” foglalták el Pannóniát.
3. Álmos volt a magyarok első fejedelme, akit még az őshazában választottak meg, hogy népét az új hazába vezesse.	3. Álmosról csak annyit jegyez meg, hogy Árpád apja volt.	3. Ugyanúgy.	3. Ugyanúgy.	3. Álmos volt az első fejedelem, akit „nemessége és erényei” miatt választottak meg.
4. A magyarok hét törzset Álmos vezette az őshazából a Kárpátmedence határáig Kijevén át, útközben a „kunok” népét hódoltatva. A határon hatalmát önként átadta fiának: Árpádnak: „Ungváron.”	4. A magyarok vezérnév említése nélkül érkeznek Kijevén át az új haza határára, ahol a „legtekintélyesebb kapitány” Árpád lesz a fejedelem.	4. Ugyanúgy. Álmost Erdélyben megölték, mivel „ő ugyanis nem mehetett be Pannóniába”.	4. Ugyanúgy. Árpádot is Erdélyben választják fejedelemmé (ahol apját megölték).	4. Álmos sorsáról nem tesz említést, csak annyit mond, hogy az uralkodásban fia követte, Árpád.

1. Egyezések:

- a) Valamennyi szöveg azt állítja, hogy Álmos és fia Árpád Attilától és a Turul nemzetségéből származott. Kivétel a Zágrábi és Váradi Krónika, mely Álmos őseiről semmiféle említést nem tesz. De ez a szöveg is tud az „örökségi jogon” való honfoglalásról.
- b) Valamennyi szöveg azt állítja, hogy a magyarokat nem Árpád vezette az új hazába, az ő fejedelmi szerepe csak a honfoglalással kezdődött.

2. Kiegészítő egyezések:

A magyarok első fejedelme Álmos volt. Ezt két szöveg: Anonymus, valamint a Zágrábi és Váradi Krónika adatai mondják. Anonymus még hozzáteszi, hogy Álmos volt az, aki az új haza határáig vezette a magyarokat.

3. Ellentmondások:

Anonymus szerint Álmos a hatalmat önként adta át Ungváron Árpádnak. A krónikák szövegei szerint viszont Erdélyben megölték. A Pozsonyi Krónika szerint Árpádot is Erdélyben választották fejedelemmé, ott, ahol apját megölték.

Forrásaink szövegéből tehát meglehetősen egységes hagyomány körvonalai bontakoznak ki. Ez a hagyomány az egymástól függetlenül létrejött krónikaszövegekben legfeljebb hiányosságokban, hallgatásokban, illetve kiegészítésekben nyilvánul, anélkül, hogy bármelyik is rációlna a másokra. (Kifejezett ellentmondás csak Álmos hatalom-átadásának, illetve Árpád megválasztásának földrajzi helyeiben mutatkozik.)

A fennmaradt hagyományt a több adatot közlő források úgy tolmácsolják, hogy már Álmos megválasztott fejedelme volt a magyaroknak, akinek születéséhez anyjának rendkívüli álma fűződött, s az ő vezérlete alatt érkezett népe az új hazába.

A bevezetőben említett legújabb, szkeptikus vélemény szerint azonban ilyen hagyomány nincs. Krónikáink minden erre vonatkozó adata Anonymus hamis ötleteinek tükörképe, aki a dinasztíának akart „hízelegni” az utólag gyártott dicső, pogány eredettel, a XIII. században. Abban a korszakban tehát, mikor az Árpádok magukat mint „a szent királyok nemzetségét” emlegették, Szent István és Szent László kultuszának hódoltak és keresztes hadjárat tervével foglalkoztak.

Ha már a történeti és a lélektani háttér ennyire valószínűtlen, akkor legalább a szövegek elemzésének kellene bizonyító erejűnek lenni. Mindenekelőtt bizonyítani kellene Anonymus motívumainak jelenlétét a többi krónika-szövegben. Ehelyett azonban mit látunk? Azt, hogy Anonymusnak logikusan és világosan ábrázolt eseménysorozata, az összefüggés Emese álma, Álmos fejedelemmé választása és az új haza megtalálása között, a többi krónikában elsikkad, elemei összefüggés nélkül megmaradnak, de új elemet is tartalmaznak: Álmos megöletését, melyről Anonymus nem beszél. Elmondják, hogy Árpád csak a honfoglalás kezdetén lett fejedelem, de Álmos előző fejedelemségéről már nem ejtenek szót. Anonymus szövegében pedig ez a lényeg, Emese álma is ebben a tényben kapja meg értelmét. A feltételezett „hízelgésnek” is ez volna a lényege, és a krónikák éppen ebben nem követik.

Krónikáink szövegének egymáshoz való viszonyában bizonyára még sok új megállapítás várható. De az eddigi kutatások is nyilvánvalóvá tették, hogy a krónika-családok nem egymást másolták, hanem közös ősforrásra vezethetők vissza. A régebbi kutatás ősforrásukat a XI. századi, elveszett gestában látta. Újabb vizsgálódások viszont arra mutattak rá, hogy már a XI. századi gesta keletkezése is a pogány hagyományirtás korára esik. Östörténetünk tekintetében tehát az írott források mellett jelentősebb szerepe lehetett a még élő hagyománynak.⁸

Az Álmos-hagyomány csonka elemeinek jelenléte a krónikákban nem Anonymus másolása, egy friss, irodalmi ötlet tovább-burjánzása mellett bizonyít a későbbi keletű lejegyzésben fennmaradt szövegekben, hanem egy valaha egységes szóhagyomány széttörédezését mutatja, melynek elemeit még akkor is híven őrizték a krónikások, mikor összefüggés híján már-már értelmüket veszítették.

Györffy azonban azzal érvel, hogy a magyar elbeszélő források, az Árpád-házhoz való „közelállásuk” miatt eleve elfogultnak tekintendők, mivel a dinasztia dicsőítése érdekében megváltoztatták az igazságot. Bizonyítékul az a hely szerepel, ahol Endre, Béla és Levente herceget Szár László fiainak állítják, holott tudjuk, hogy a megvakított Vazul fiai voltak, aki Szent István ellen lázadt, s ezt a körülményt kellett szépíteni.

De honnét ismerjük, hogy ez szépítés, és nem valóság? Az igazat ugyan csak magyar forrásokból, Szent Gellért legendájából és a Zágrábi Krónika szö-

⁸ *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századbeli lezármaszói. Bp. 1925. — *Györffy György*: Krónikáink, i. m. — *Horváth János*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. — *Mályusz Elemér*: Krónika-problémák. Századok, 1966. évf. 713–762. — *Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. — *Kristó Gyula*: Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány. Ethnographia, 1970. évf. 113–132.

vegéből tudjuk. Ez utóbbi krónika tartotta ~~scm~~ egyébként még három olyan Árpád-házi családtagnévét is, akiket más források nem említene. Az Árpádok családi viszonyaiban tehát különösen jól van tájékozva. Viszont ugyanez a Zágrábi Krónika, mely egyébként a Turul-mondát nem említi, mindenben megerősíti a „hízelgő” Anonymus „ötletét”: vele egyezően azt állítja, hogy a magyarok első fejedelme Álmos volt, akit közvetlenül fia követett az uralkodásban. Sajnálatos, hogy ezt a — Kurszán főfejedelemsége ellen szóló — ténny Györffy György nem említette.

A sajátos forrás-csoportosítás, mely pedig a Kurszán melletti érveknek fontos kiindulópontja, ezzel már a kezdet kezdetén megdől: hazai krónikáinkat nem lehet előre rájuk fogott, egyetemes jellegű elfogultsággal vádolni, és hitelt érdemlő voltukat eleve kikapcsolni a kutatásból. Hiszen nem csupán „széfpítenek”, hanem korrigálnak is. Az Árpád-házhoz való közelállás nemcsak elfogultságot, hanem tájékozottságot és jólértesültséget is jelenthet. Mint ahogy távolállók esetében sem feltétlenül biztos, hogy elfogulatlanok, lehetnek rosszul értesültek, sőt rosszindulatú ferdítők is, mint minden más tárgy esetében. Ha nem így volna, a valóság megismerhetetlenné válna, mivel éppen a közelálló, jólértesült adatokat kellene elfogultság gyanúja miatt mindig mellőzni. Hazugságok feljegyzésével csak akkor vádolhatjuk a krónikásokat, mint ahogy bárki más is, ha ezt be tudjuk bizonyítani. Ehhez pedig külön-külön meg kell vizsgálnunk adataikat. Ha Anonymusnak abban az adatában — Kurszán érdekében — nem kételkedünk hogy Kurszán a Kündü fia volt, miért kellene kételkednünk másik adatában, hogy Álmost mondja első fejedelemnek, és amelyben egy hitelesnek megismert forrás támogatja?

Hasonlítsuk össze a két, egymást támogató szöveget.

A Zágrábi Krónika minden meseszöveget mellőző, szűkszavú. ténymegállapító szöveg: így közli Álmos fejedelemségét:

... et potenter occupaverat (gens Hun-garorum) totam Pannoniam iure hereditario possidentam.

In qua gente quatuorplures fuere duces, sed finaliter unus ex ipsis fuit principalis forsau ab aliis propter suam nobilitatem et virtutem electus, qui nominatus est vel nominabatur Almus. Huic in ducatu successit eius filius, qui nominabatur Arpad.⁹

... és hatalmasul elfoglalta (ti. a magyar nép) egész Pannóniát örökségi jogon hirtokolva.

E népnek több vezére volt, de ezek közül végül is egyet választottak fejedelemmé. tallan nemessége és erényei miatt, akit Álmosnak neveztek. Ezt követte a fejedelemségben fia, akit Árpádnak hívtak.

Anonymus erre vonatkozó, bővebb híradása pedig így szól:

Tunc elegerunt sibi querere terram Pannonie, quam audierant fama volante terram Athile regis esse. de cuius progenie dux Almus pater Arpad descenderat. Tunc ipsi VII principales persone communi et vero consilio intellexerunt, quod inceptum iter perficere non possent, nisi ducem ac preceptorem super se habeant. Ergo libera voluntate et communi consensu VII virorum elegerunt sibi ducem ac preceptorem in filios filiorum suorum usque ad ultimam generationem Almus filium Vgek et qui de eius generatione descenderent, quia Almus dux filius Vgek et, qui de generatione eius descenderant, clariores erant genere et potentiores in bello.¹⁰

Akkor Pannónia földjét kezdték keresni, melyet a szállongó hírből Attila királynak hallottak, kinek nemzetségéből származott Álmos, Árpád atya. Ekkor e hét fejedelem személy belátta, hogy a kezdett utat csak akkor hajthatják végre, ha vezér és parancsoló van felettük. Tehát a hét férfi szabad akaratából és egyetértésből vezérüké és parancsolójukká választották Álmost. Ugek fiát, és akik az ő nemzetségéből fognak származni, maguknak és fiaiknak, utolsó ízig; mivel Álmos vezér, Ugek fia, és akik az ő nemzetségéből származtak, fényesebb nemzetségűek és a hadban hatalmasabbak voltak.

⁹ Vö. 7. sz. j.

¹⁰ SRH. I. 40. (C. 5.)

Anonymus XIII. századi, és a Zágrábi Krónika XIV. századi szövege csak az indokolás bőségében, illetve szükségességében különbözik. De mindkettő határozottan állítja, hogy a magyarok első fejedelme Álmos volt, akit az uralkodásban fia követett, Árpád. Csóka J. Lajos mutatott rá legutóbb, hogy a Zágrábi Krónika szövegében a gesta regényes műfaját megelőző, XI. századi annales adatait kell látnunk. Annál feltűnőbb, hogy ez a krónika, bár a regényes, hun történetet mellőzi, a „iure haereditaria” kifejezéssel az Attila örökségi jogán való honfoglalás hagyományát fenntartotta.

A fennmaradt magyar forráshelyek alapján tehát az Árpádok családi hagyományának következő őstörténeti motívumait állapíthatjuk meg:

1. Az első magyar dinasztia Attila nemzetségéből származott, és a honfoglalás „örökség jogán” történt.

2. Az első, megválasztott fejedelem Álmos volt, akit a törzsfők azért emeltek maguk fölé, hogy új hazába vezesse őket. Születése körülményeihez dinasztikus eredet-mítosz, a Turul-monda fűződött, „isteni látomásban” jósolva, hogy új hazában uralkodó, dicső királyok ősevé lesz.

3. Miután Álmos az új haza határáig vezette népét, megölték, mivel „nem mehetett he Pannóniába”. Tőle a hatalmat fia, Árpád vette át, aki végrehajtotta a honfoglalást.

Konstantin császár elbeszélése és Bulcsu meséje

Nem véletlen azonban, hogy történetírásunk mindezek ellenére, mind-egyeddig megoldatlan probléma előtt állt. Egy bizánci forrás ugyanis, mint ismeretes, Biborbanszületett VII. Konstantin császár *De administrando imperio* című munkájának 38. fejezete éles ellentétben áll a magyar krónikákból kiolvasható hagyománnyal.¹¹ Az alapos utánjárással dolgozó, és korának, a X. századnak értesüléseit felhasználó, kívülálló és tárgyilagos szemléletű császár fenntartott egy elbeszélést a magyarok őstörténetéről.¹² Ebből az elbeszélésből az tűnik ki, hogy Álmos sohasem volt fejedelem. Az egész magyar fejedelemválasztás a kazár kagán műve volt. Olyan fejedelmet választatott meg a magyarokkal, aki neki engedelmeskedik. Szóba került ugyan Álmos személye is, de a nép úgy döntött, hogy nála alkalmasabb lesz a fia, Árpád. A kagán eredetileg az „előkelőbb” Levedi vajdát, egy kazár nő férjét akarta fejedelemnek, de az elhárította magától szerényen a tisztséget, s úgy vélte, alkalmasabb lesz Álmos vajda vagy a fia.

Megtetszett annak a kagánnak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz (értsd: a magyarokhoz) küldte őket, és ezek megbeszélést a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt... Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt...

Levedi vajda e szavakkal ajánlotta Álmost és Árpádot a kazár kagán fejedelmet kreáló jóindulatába: „... nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, de van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak nevezhetek, akinek fia is van, név szerint Árpád... akár Álmos... akár Árpád... legyen inkább a fejedelem, aki rendelkezésekre áll.”

¹¹ *Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása.* (Görög-magyar szöveg ford. és szerk. Moravcsik Gyula.) Bp. 1950. 170–179.

¹² *Moravcsik Gyula: A magyar történet bizánci forrásai.* Bp. 1934. 149–156.

Így lett az elbeszélés szerint Árpád a kazár kagán „rendelkezésére álló” alávett fejedelem. Függetlenné pedig csak akkor lett, mikor a besenyők újból megtámadták a magyarokat, „és elűzték őket fejedelmükkel, Árpáddal együtt.” Ekkor találták meg mai hazájukat, elszakadva a kazár kagán gyámságától.

Az elbeszélés forrásait Konstantin maga említi meg, mikor más helyen arról beszél, hogy nemrégiben két magyar vezér, Bulcsu, „Turkia harmadik fejedelme”, és Tormás, Árpád egyik dédunokája járt nála látogatóban.

A feljegyzés különös értékét az is fokozza, hogy előzőleg a magyarok olyan ősi történetét is megemlíti, melyet krónikáinkban hiába keresnénk. Elmondja, hogy a magyarokat már régebben is érte egy kangar-besenyő támadás, melynek következtében két részre szakadtak. Ekkor még „szavartü aszfalu”-nek hívták őket, és a nyugatra vándorló részt Levedi vajda vezette a róla elnevezett Levediába, melyet azután az etelközi haza váltott fel. De fejedelme a magyaroknak ekkor még nem volt, csak „valamiféle vajdák uralkodtak felettük”.

Bár az elbeszélés időrendje körül már a múlt század végi történetírás súlyos zavarokat mutatott ki, az a rész általános elfogadásra talált, hogy „Árpád előtt a magyaroknak sohasem volt más fejedelme”. A szöveg ezt feltűnően, kétszer is hangsúlyozza. Legújabban, Györffy György annak a véleményének adott kifejezést, hogy Tormás vezér családja dicsősége érdekében megtévesztette Konstantint, és nem beszélt az egyik bizánci forrásban említett társ-fejedelemről, Kurszánról. Ez ugyan a bizánci felsorolás rendjében Árpád után a második helyen van említve, de Györffy szerint ennek ellenére, honfoglaló főfejedelem lett volna.¹³

Konstantin szövege azonban nemcsak Kurszán vezérről hallgat, hanem a Turul-mondáról is. Györffy véleménye szerint azért, mivel a mondát évszázadokkal később, Anonymus találta ki. Ha ezt elfogadnánk, még akkor is marad megoldatlan kérdés.

Amennyiben Tormás — a feltételezés szerint — családja előkelőségével akart dicsekedni Konstantin előtt, miért választotta azt a szerencsétlen formát, hogy dédapját, Árpádot „honfoglaló fejedelemmé magasztalva”, ugyanakkor a fejedelemségre alkalmatlan személynek tüntette fel szépapját, Álmost? S mennyiben szolgálhatott családja előkelőségének dicsőítésére egy olyan — ráadásul a történeti tényekkel ellenkező — állítás, hogy Árpád a kazár kagán alárendeltje volt és a kagán kezéből nyerte csak a fejedelmi hatalmat?

Újabb kutatások ugyanis, mint alább látni fogjuk, már tisztázták, hogy a magyarok kazár függése nem tartott a honfoglalás idejéig. Tormás azzal próbált volna dicsekedni Konstantin előtt, hogy állandóan Levedi vajda előkelőségét hangoztatta, mint a szövegből többször is kitűnik, Álmos családjának rovására?

Ebből a szövegből nem az Árpádok dicsőítése, hanem éppen ellenkezőleg: jelentőségük kisebbsítése olvasható ki a kazár kagán kedvencének, a kazár nő férjének, a nagylelkűen félreállónak bemutatott Levedi vajdának előnyére, és Álmos „alkalmatlan” személyének, valamint a kazár kagánnak „alárendelt” Árpád rovására. Nyilvánvaló, hogy éppen Tormás, Árpád dédunokája az egyetlen, akinek számlájára nem írhatjuk ezt a tendenciózus, kazárbarát ferdítést.

Az elbeszélésnek ez a kazárbarát tendenciája azonban már más kutatók-

¹³ Györffy Gy.: Tanulmányok. i. m. 25)

nak is feltűnt. Figyeljük meg, meddig jutott e szöveggel kapcsolatban a kutatás?

Ma már világos előttünk a tény, hogy a kazárok fennhatósága a magyarok fölött, nem tartott a honfoglalás idejéig.¹⁴ A függetlenülés időpontjának megállapításában ugyan nem egyöntetű a vélemény, de annyi bizonyosnak vehető, hogy 830 táján a magyarok már nemcsak független, de ellenséges viszonyban voltak a kazárokkal. Erre az időre ugyanis már kazár erődrendszer épül ki ellenük. Az egykorú, illetve közel egykorú bizánci és mohamedán értesülések is független népeknek írják le a honfoglalás előtti magyarságot.

A magyar kutatók közül Marczali Henrik volt az első, aki kazár tendenciát gyanított Konstantin feljegyzéseiben. Annaira, hogy értesüléseit nem is a magyar követekre, hanem a bizánci udvar kazár testőrségére vezette vissza.¹⁵ Ez a bizonyíthatatlan és bonyolult feltételezés azonban nem találhatott elfogadásra. Később Deér József felhívta a figyelmet arra, hogy Levedi vajda, aki Konstantin szövege szerint akkor élt, mikor a magyarok még a „szavartü aszfalü” nevet viselték, nem lehetett Álmos, még kevésbé Árpád kortársa, és legalább egy századdal korábban volt „primus inter pares”.¹⁶ Czeglédy Károly pedig azt mutatta ki, hogy a kangarnak nevezett „besenyők” támadása és a Perzsia felé vándorlók leszakadása a VI. vagy VII. században történhetett. Eszerint Levedi, aki e támadás következtében vezette a magyarok másik részét nyugati irányba, sok nemzedékkel élt előbb, mint Álmos és Árpád. Nem ajánlhatta tehát őket a kazár kagán jóindulatába.¹⁷

Deér szerint Levedi vajda története nem más, mint a magyarok kazár fennhatóság alatti, régi megszervezésének mondai emléke. Ugyanakkor azt gondolja, hogy Marczali tévedett, mikor az előadásban kazár tendenciát látott: Konstantin nem tett egyebet, mint a legrégebb magyar hagyományt őrizte meg számunkra, összesűrítve és zavarva az adatokat Árpád korával. Deér feltevése szerint ebbe a hagyományba a Turul-monda is beletartozhatott, és így a császár feljegyzése tulajdonképpen mitikus elbeszélés. Czeglédy ezzel szemben, aki az időrendi tévedést ugyancsak kimutatta, hangsúlyozta, hogy Konstantin szövegében nem lehetők fel a Deér által sejtett mitikus elemek.

A kutatás ezen a ponton megállapodott, és nem jutott tovább. Így nem marad más lehetőség számunkra, mint újból a szöveget venni elő. Vizsgáljuk meg, található-e benne a kazár függés hangsúlyozásán túl is valamilyen tendencia, ami az elbeszélés eredetére világot vethet?

Mintán Konstantin a 38. fejezetben elbeszélte a magyaroknak mai

¹⁴ Marquart, Joseph: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 27–60, 156. — Bury: A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I. London, 1912. 426. — Dunlop, D. M.: The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954. 204. — Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 118 stb. — E szerzők közül Marquart és Bury úgy hiszi, hogy a magyarok 840–860, illetve 860–862 között másodszor is kazár függésbe kerültek, rövidebb időre. Egy harmadik külföldi szerző, G. Vernadsky azt tételezi fel, hogy 860 után Álmos, úthán az új haza felé, Kijev felé indult. Vö. Vernadsky, G.: Ferdinandy, M.: Studien zur ungarischen Frühgeschichte. München, 1957. 26–29. Ugyanútt Ferdinandy Mikály: Álmos c. tanulmányában pszichológiai alapon foglalkozik Álmos személyével „szentségével”, de nem lát benne Árpádhoz hasonló fejedelmet.

¹⁵ A magyar honfoglalás kútja (szerk. Pauler–Szilágyi), Bp. 1900. 98.

¹⁶ Deér József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok, 1945/46. évf. 3–20. Vö. 56: Le problème du chapitre 38. du De administrando imperio. L'Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orient. et Slaves. XII. Bruxelles, 1952.

¹⁷ Czeglédy Károly: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. Magyar Tudományok Akadémia I. Oszt. Közleményei, 1954. évf. 270 stb. 252

hazájukba való költözését, utána a 39-ben a kabarokról kezd beszélni, majd a 40-ben ismét visszatér a magyarokra, s itt már akkori, 948 körüli jelenükről beszél, a fennálló kormány szervezetről, Fajsz fejedelemről, Árpád leszármazóiról és Bulcsu apjáról. Tudjuk, hogy a fejezetheozzás utólagos számozás. és nem a szerző műve.¹⁶ A kabarokat tárgyaló, közbeérkelt fejezet nem egyéb, mint szerves része egy összefüggő előadásnak, mely a magyarokról szól. Nyilvánvaló tehát, hogy a 40. fejezetben szereplő Árpád-ivadékokról és Bulcsu apjáról Tormás, az Árpád-dédunoka, valamint maga Bulcsu tart előadást. De akkor a 38. fejezetben leírt fejedelemségtárolt éppúgy, mint a 39. fejezet kabarjairól is a két magyar követ beszél.

Ebben a kabar-fejezetben találjuk ezt a feltűnő mondatot:

Διὰ δὲ τὸ εἶς τοῦς πολέμους ἰσχυροτέρους καὶ ἀνδροειτέρους δεικνύσθαι τὸν ὀκτῶ γενεῶν καὶ προεξάρχων τοῦ πολέμου προεργασθῆσαν πρῶται γενεαί.¹⁹

Mivel pedig a háburúkban legerősebbnek és leghátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és a háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket.

Már Németh Gyula felhívta rá a figyelmet, hogy ez a megjegyzés tévedés, hiszen a lovasnomádok szokásai szerint a harcban elől nem a „leghátrabbak”, hanem a hódolásra kényszerített népek jártak. Ilyen értelemben „első” törzsnek lenni nem rangemlést jelentett, hanem a körülmény éppen a másodrendűség bizonyosága.²⁰

A kabar törzsek a magyaroknak hódolt, katonai segédnépei voltak, melyek a kazárok közül kiszakadva, a magyarokhoz csatlakoztak, mint ahogy éppen e fejezet előző mondataiban olvassuk. Hogyan lehetséges tehát, hogy Konstantin császár éppen a magyaroktól szerzett ilyen téves értesülést a kabarok helyzetére vonatkozóan?

Az elbeszélés eredetére akkor derül világosság, ha arra gondolunk, hogy itt nem egyszerű tévedésről van szó, hanem tudatos, a kabarok érdekében tett, szépítő jellegű ferdítésről. Hogy a magyarok között éppen az „idegenek”: a meghódított kabarok a leghátrabbak, és még hozzá rangelsők – ezt magyar ember nem mondhatta. Csupán egy „kabar érzelmű” személy, aki a bizánci császár tájékozatlanságát felhasználva, igyekezett saját népét a magyarok rovására is dicsőíteni. E tendenciát még erősíti a szövegben egy másik hely, ahol a magyar törzsek felsorolásában valóban a kabarok állnak első helyen, mint „rangban előbbre valók”.

Fel kell tehát tennünk, hogy a két magyar követ egyike kabar származású volt. Vizsgáljuk meg, találunk-e erre adatokat?

Árpád dédunokája, Tormás, szóba sem jöhet, az ő származását ismerjük. Így csak Bulcsura gondolhatunk, „Turkia harmadik fejedelmére”.

A kutatás eddig nem vette gyanúba személyét. A krónikák a Vérbulcsu-nemzetséget, naiv visszavetítéssel bár, de annyira ősmagyaroknak tartották, hogy Attila népei között szerepeltetik. Az énekmondók által is dicsőített kalandozások legendás hírvézerét senki sem hitte másnak, mint magyaroknak. Pedig évtizedekkel előbb Gyóni Mátyás, anélkül hogy Konstantin elbeszélésével kapcsolathoz hozta volna, olyan nyomokra mutatott rá, melyek Bulcsu kabar származásáról tanúskodnak. A Bulcsu név egyrészt megtalálható a kazároknál is, másrészt pedig apjának a Konstantin-szövegben fenntartott

¹⁶ Moravcsik Gy.: i. m.

¹⁹ Konstantin: De adm. imp. i. m. 174–175.

²⁰ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 19 20. 234 235.

neve: Kalé, Kalisz, melyet magyarra „Kál horkának” fordítottak, a kalizok népére utal. A kalizokról pedig kimutatható, hogy a kabar törzsek részét alkották, és eredetileg Kazária népei közül valók voltak. A Bulcsu-nemzetség szállásterületén, a Balaton vidékén feltűnően sok a „Káloz” nevű település, mely Pais Dezső szerint ugyancsak a káliz, kválisz szó származéka.²¹

Vizsgálódásaink tehát, melyek a Konstantín-szöveg elemzéséből, és az abban tükröződő érzelmekből indultak ki, váratlan megerősítést kapnak olyan adat-feltárásokban, melyek viszont e szöveg elemzésétől függetlenül történtek. A kazár-kaliz származású Bulcsu, aki — mint ezt Gyóni is feltételezi — a családjában örökletes karcha méltóság révén, a kabarok főnöke volt, képviselte tehát a magyarságot Bizáncban úgy, hogy a magyarokat és történetüket nem a közülük való szemével, hanem kabar szempontból nézte. A kalandozásokban vitt vezető szerepe is erősíti, hogy „a harcban elől járó” kabar törzseket vezette, és Árpád jelentéktelen fejedelem-utódai alatt irányító szerepet vívott ki magának a hadvezetésben és diplomáciában egyaránt. Így már egészen érthető, miért nem óhajtotta saját népét mint a magyarság hódolt seregét feltüntetni, hanem inkább úgy „szépítette” a tényeket, hogy a magyar törzsek tűnjének másodrangúaknak. Ugyanakkor mégsem minősülhetett mindez „magyarellenesnek”: a X. század derekán már kezdtek elmosódni a különbségek. Bulcsu hivatalosan magyar vezér volt és a magyarságot képviselte.

Tekintélyét az is mutatja, hogy Árpád dédunokája mellett ő lép fel nagyobb súllyal: ő kapja Bizáncban a patriciusi rangot is.²² Nyilvánvaló, hogy Konstantin elbeszélésében is nagyobb súllyal kereshetjük az ő előadását, míg Tormás határozott szerepét csak az Árpád-nemzetség tagjainak felsorolásában állapíthatjuk meg.

A fentiek alapján természetesen az is világos, hogy a kazár függést túlhangsúlyozó fejedelemválasztás leírása, és Álmos személyének indokolatlan háttérbe szorítása, az időbeli adatok zavarával együtt, Bulcsu tendenciózus elbeszéléséből származik. Ő volt az, aki növekvő hatalma miatt az Árpád-család riválisának érezte magát. Árpád személyét, mint a bizánciak által is ismert fejedelemét, nem tagadhatta el, de Álmos emlékét már igyekezett homályba borítani, s úgy tüntetni fel, mintha Árpád a kazár kagán kegyelméből és Levedi vajda nagylelkű jóindulatából nyerte volna el fejedelmi méltóságát. Pedig, ha az időrendet helyesen értelmezzük, Álmos — aki Anonymus szerint 819-ben, de mindenképpen 830-nál nem sokkal előbb született — abban a korszakban érte el felnőtt korát, mikor a kazárok már sáncokkal védekeztek a magyarok ellen. Fejedelmé választásához a magyarok tehát, függetlenül a kazár kagán jóindulatától, nem kérhették a kazár kagán jóindulatát.

A valóság eszerint Bulcsu elbeszélésének éppen az ellenkezője. Csak úgy, mint a „legbátrabbként” elől haladó kabarok meséjében, itt, Álmos fejedelemségének eltagadásában és a kazár függés túlhangsúlyozásában is a magyar törzsek rovására változtatta meg a tényeket. Ezek a visszajára fordított, tendenciózus mesék azt sejtetik, hogy Álmos fejedelemségét azért kellett minden módon tagadni, és kétszer is hangoztatni, hogy Árpád előtt

²¹ Gyóni Mátvás: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. Magyar Nyelv, 1938. évf. 163. 164. Vö. Pais Dezső: Magyar Nyelv, XXX. 12.

²² Ioannes Skylitzes krónikájának híradása Bulcsu bizánci megkeresztelkedéséről, patriciusi rangjáról és állhatatlanságáról. Szövegét Georgius Cedrenus és Ioannes Zonaras krónikájában közli Gombos F. A. (szerk.): Catalogus fontium historiae Hungariae. II. tom. Bp. 1937. 1011, 1356–1357, Vö. még Moravcsik: i. m. 171.

nem volt más fejedelem, mivel a kabarok hódoltatása Álmos fejedelemségéhez fűződött. Nagyon valószínű, a kabarok kazár töredéke nem egészen jószántából csatlakozott mindjárt a magyarokhoz, mint ahogy ezt Bulcsu ugyancsak „szépítve” előadja, hanem ezt küzdelem, és legyőzetésük előzte meg. Ennek a legyőzetésnek emlékét kellett elsüllyeszteni. Bizonyítékot is találhatunk erre a feltételezésre, ha Anonymus Géstájának hagyományát ebben az esetben is hitelesebbnek fogadjuk el, mint Bulcsu bizánci meséjét. Anonymusnál ugyanis valóban olvashatunk Álmos fejedelem által hódoltatott népről, a „kunokról”, akikben a történetírás a kabarokat sejti.²³

Östisztelő, vérségi-nemzetségi alapon álló társadalomban egyébként elképzelhetetlen olyan indokolás, melyet Bulcsu a bizánci császárnak sugalmaz, hogy Árpád „tekintélyesebb” volt, mint apja. A tekintélyt az östisztelet eszmei alapján álló társadalomban mindenki elsősorban apjától és őseitől örökölte. Csak így remélhette személyes tekintélyének megszerzését is.

De épp ilyen hihetetlen mese az is, hogy Levedi vajda saját magát nem érezte „elég erősnak” az uralkodásra. Harcos lovasnomádok körében az erő és a gyengeség csak küzdelem árán derülhetett ki. Aki előre bevallotta, hogy gyenge vagy „alkalmatlan” — az minden emberi tekintélyét elvesztette. Álmosnak előbb valószínűség szerint le kellett győznie ellenfelét, aki nem a századokkal korábban élt Levedi, hanem talán egy ivadéka volt. Csak így mutathatta meg alkalmasságát. E küzdelemben nem kell okvetlenül vérontást keresnünk. A küzdelem a mitikus észjárás alapján is eldőlhetett. A személyes alkalmasságot nyilván a Turul-mítosz, és az Attila-hagyományban nyilvánított, régi fejedelmi származás támogatta. Bulcsu meséje tehát itt is visszajára fordul: nem az ismeretlen ősoktól való Levedi, a kazár nő férje volt az „előkelőbb”, hanem csak a nagyobb hatalmon levő. Az előkelőbb származás Álmosé volt, Attila ivadékaé.

A bizánci szövegeknek a lovasnomád népekről adott jellemzéseivel kapcsolatban felmerülhet, hogy számolnunk kell az írók egymástól átvett, vagy saját ötleteiként felvetett toposzaival. A stílusnak ezek a visszatérő motívumai, mint díszítő elemek, illetve a tartalomban mint tetszetősen általánosító gondolatfűzések jelennek meg. Moravcsik Gyula mutatta ki például (Századok, 1951. évf. 334—353.), hogy a magyarokról szóló tudósítások legnagyobb része Böcs Leó Taktikájában csak egyszerű átvétel egy korábbi műből, Maurikiosz Taktikájából, mely a VI—VII. század fordulóján keletkezett. A későbbi szerző tehát itt toposzként vette át, amit egy régi megfigyelés az egyes népekre valaha jellemzőnek talált, illetve bizonyos emberi tulajdonságokat egyszerűen általánosított és kiterjesztett. A kabarok „legbátrabb” jelzőjével kapcsolatban azonban véleményünk szerint ilyen magyarázat nem alkalmazható.

A toposz ugyanis ott jut érvényre, ahol az írónak nincs sajátosan külön mondanivalója, egyedi jellemző-adata. Hiszen éppen ezért, egy bizonyos „űr” kitöltésére veszi igénybe a toposzt. Már Maurikiosz topikus leírásaiban is megfigyelhető azonban, hogy oly népről, melyről közelebbi adatai vannak, mint a szlávok esetében, sajátos tudnivalókat is közöl, melyeket a többi népre nem terjeszt ki. Keverve alkalmazza tehát a toposzt egyedi leírásokkal. Nyilvánvaló, hogy Konstantin császár is így tett, a többi íróval együtt. Minél részle-

²³ SRH. I. 46. (C. 10.) Vö. Györffy György: Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. évf. 4.

tesebb, minél differenciálőbb természetű egy megállapítás valamilyen idegen nép belső ügyeire vonatkozóan, annál kevésbé kereshetünk benne topikus leírást. Konstantin, aki még az apja által is jól ismert magyar törzs-szövetséget, éppen a bizánci felfogás topikus hajlandósága miatt még mindig azonosítja a régi türkökkel, és a magyarokat állandóan türköknek nevezi, csak sajátos, külön értesülésből meríthette, hogy e törzsekben belül hármat „kabar”-nak neveznek, és ezek eredete más, mint a többié. Mint ahogy az Árpád-ivadékok vagy Bulcsu apjának nevében sem kereshetünk toposzt, éppúgy nem lehet a kabarok sajátos bátorságáról szóló adatban sem ilyen leírást keresnünk, hiszen ez, túllépve az általános jellemzés keretét, ugyancsak egyedi eset, egy néptörödre vonatkoztatva. Bulcsu, mint ahogy felelt arra a kérdésre, hogy hívták az apját, hogy hány törzse van a kabaroknak, arra a kérdésre is „felelt”: hogy miért járnak legelől. Szégyellte volna, ha azt kell mondania: azért, mivel az ő népe őseit még Álmos fejedelem hódoltatta és hajtotta maga előtt a harcban, ősi, lovasnomád szokás szerint.

Összefoglalva tehát a bizánci császár művének forrásértékéről alkotott megállapításainkat, Konstantin szövegét nem tarthatjuk hitelesebbnek Álmos és családja hatalomra kerülésére vonatkozóan, mint a magyar krónikák adatait. Sőt, hitele jóval csekélyebb értékű e tárgyban, mint a magyar forrásokban fenntartott hagyomány, Álmos-ellenes elfogultsága miatt. Mindez nem a tárgyilagos és pártatlan császár, hanem Bulcsu számlájára írandó, akinek megtevesztő természetét és megbízhatatlanságát egyébként Skylitzes krónikája is panaszolja. Deérnek igaza van abban, hogy elbeszélése a hamisítatlan magyar hagyományból is megőrzött részleteket, de abban már téved, mikor hitel-vesztettségét csupán mondai természetének tulajdonítja. Abban is téved, mikor azt hiszi, hogy eredetileg a magyar uralkodóház családi hagyományai, a Turul-monda és az Attila-hagyomány is beletartozott az elbeszélésbe.

Bizonyos, hogy nem tartozott bele. De nem csupán azért, mivel a racionális elbeszélésben semmiféle mitikus elem nem lelhető fel, hanem azért is, mert itt egy kabar érzelmű és kabar-kazar tendenciájú előadással állunk szemben, mely saját népének múltját és jelentőségét a magyarok rovására akarta emelni. A Turul-monda és az Attila-hagyomány ismertetésével kiderült volna, hogy nem Árpád volt a magyarok első fejedelme, hanem már apja, Álmos. Az az Álmos, aki Levedi vajdánál előkelőbb származású volt, mint Attila ivadéka, és aki nem a kazar kagán parancsából, hanem a kazar függéstől már megszabadult, független törzsfők választása alapján nyerte el hatalmát, a kabarok törzseit is hódoltatva.

Hogy jogosultak vagyunk-e mindezek feltételezésére, csak akkor láthatjuk megnyugtatóan, ha ezek után megpróbálkozunk Emese álma fennmaradt szövegeinek behatóbb elemzésével.

Emese álma: a szöveg

A kutatások már Emese álmának „műfaját” tisztázták: itt egy tipikus, dinasztikus eredetmondával van dolgunk. A turul neve jelenik meg a török Oszmán-dinasztia eredetmondájában is. Egészen más képzetekkel, a növekvő hold és a fa szerepével ugyan, mely a családalapító melléből nő ki — de az ősz neve Turul, és ugyancsak uralkodók származnak tőle. A híres, mongol kán, Bogd Gesser anyja ugyanazt éli át álmában, amit Emese. Előtte azonban a

megjelenő lénynek csak fele részben van madár-alakja, míg másik fele része ember, aki „földi nőtől szeretne újra megszületni.” Egy visszatérő ős szellemről van tehát szó. Abdul Kumral álmában viszont egy turulhoz hasonlatos királysólyom jelenik meg, kiterjesztett szárnyakkal lebegve egy ifjú uralkodó feje felett, mint a messzeterjedő hatalom szimbóluma.²⁴

Herodotosz viszont, Kyros perzsa király születésének mítoszában ugyanúgy a kiömlő folyam jelképét említi, mint Álmos mondája.

Györffy véleménye szerint éppen ez a hasonlóság — a folyó motívuma bizonyítaná, hogy Emese álma nem más, mint Anonymusnak Herodotosz művéből másolt irodalmi ötlete: nem ismerünk ugyanis még egy hasonló mondát, melyben a víz szimbóluma szerepelne.²⁵

Tudjuk viszont azt, hogy a mondák alapjául is szolgáló, archaikus képzetek között a víz motívuma is szerepel. Közelebbről éppen a lovasnomád népek körében ujjur, karluk és mongol példákat ismerünk, ahol a víz az uralkodó kánok és kagánok hatalmának kifejezője. Még közelebből pedig éppen a legújabb nyelvészeti kutatásokból tudjuk, hogy Álmos hagyomány-szerű ősenek, Attilának neve sem más, mint uralkodói hatalmát jelölő, úgynevezett trónnév, s jelentése: „nagy folyó.”²⁶

Az Álmos eredetmondájában feltűnő, patakként induló és folyóvá növekvő víz éppúgy az uralkodói hatalomra utal, mint Attila neve, aki krónikáink szerint Álmos öse volt. Szükségtelen tehát Herodotosz és Anonymuserőltetett és egyébként bizonyíthatatlan irodalmi összefüggésére gondolnunk. (Egyébként ezekből az archaikus képzetekből arra is következtethetünk, hogy Herodotosz is mondát, tehát létező, víz-szimbólumos mítoszt jegyzett fel, nem pedig a saját ötletét.) Anonymus, ha Attila nevének értelmét ismeri. Györffy által is sokat emlegetett etimológizáló hajlandóságának megfelelően bizonyára nem hagyta volna ki a kitűnő alkalmat, hogy összefüggést mutasson ki Emese álmának motívuma és Attila neve között. De nem tette, mert mindezt nem tudhatta. Ennek ellenére még olyan áron is fenntartotta a két hagyományt — Álmos eredetmondáját és az Attilától való leszármazást — hogy abból a modern kor racionalista hajlandóságú kutatója már „ellentmondást” olvas ki. A továbbiakban majd látni fogjuk, lehet-e ellentmondásról beszélni a két hagyománnyal kapcsolatban. Előbb azonban figyeljük meg, találunk-e még valamit a szövegben, mely más oldalról is bizonyítja, hogy Álmos eredetmondáját Anonymus már készen kapta?

Az elbeszélés ránk maradt formája kissé sietősen összefoglaló jellegű. és három mozzanatra bontható.

²⁴ Hammer, J.: Geschichte des osmanischen Reiches. 1827. I. 43. Schmidt, J. J.: Die Thaten Bogda Gesser Chans. 1839. 10–14. Vö. Francke, A. H.: Kesar-Sage. Mémoires de la Societé Finno-Ougrienne. XV. 1902.

²⁵ Herodotosz, I. 107. — Györffy: Krónikáink, i. m. 42. Csóka i. m. 382. az irodalmi ötlet hipotézisét tovább variálva, egyenesen a Bibliához jut (!).

²⁶ Prűsak, Omeljan: Der Titel Attila. Festschrift für Max Vasmer. Wiesbaden, 1956. 404–419. Megjegyzendő, hogy a Volga folyó régi „Etel, Etíl” elnevezése kapcsán már a romantikus módon, egy elveszett eposz nyomait kereső Thierry gondolt arra, hogy Emese álmában a folyó-motívum nem más, mint „Attila reinkarnációja”. Vö. Thierry, Amadé: Attila-mondák. Pest. 1864. 141. Ezt a felfogást újította fel lényegében László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. Míg azonban a Thierry-féle megsejtés egy romantikus intuíció következménye volt, Pritsak minden előfeltevéstől független, szigorú nyelvészeti elemzések útján jut következtetésére, melynek a keleti kultúrkörre vonatkozó, általános háttere van, és anélkül, hogy a magyar hagyománnyal foglalkoznék. Csak ez az alap szolgáltatatható számunkra alkalmat, hogy Attila nevének jelentését ismét összekapcsoljuk Emese álmával.

Az első mozzanat, a totemisztikus hiedelem magva: hogy Álmos nemzetségének őse a Turul, mint égi küldetésű állat alakú szellem-ős.

A második mozzanat maga az álom, mely az ős visszatérését jelenti egyik születendő ivadéka anyjához.

Véleményünk szerint azonban a ráánkmaradt szövegben egy lényeges és jól megkülönböztetendő harmadik mozzanat is felfedezhető. A történeti tény, az álom élményének elbeszélése ezzel a kijelentéssel végződik: „... de utero eius egrederetur torrens, ac in terra non sua multiplicaretur.”

A XIV. századi krónika-szerkesztés szövegében ezzel le is zárul a mondat, s egy külön, új mondat teszi hozzá az álom értelmezését: „Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur”.²⁷ Anonymus viszont az „egrederetur torrens” szavak után egy új mellékmondatot kapcsol be, melyben már nem leír, hanem értelmez: „... de lumbis eius reges gloriosi propagarentur”, és ehhez teszi hozzá: „sed non in sua multiplicarentur terra”.²⁸

Nyilvánvaló, hogy az ősbib, logikusabb álom-elbeszélés rendjét a XIV. századi krónikaszerkesztés őrizte meg. Az álom szerint az Emese méhéből eredő forrás volt az, amely „megsokasodott”: vagyis folyóvá nőtt, de nem a saját földjén. Anonymus ezen már átsiklik, és a leírást értelmezéssel keverve, már arról beszél, amit az álom jelent, a dicső királyok más földön való megsokasodásáról.

A szemléltetés kedvéért állítsuk egymás mellé a két szövegrészt:

XIV. SZÁZADI KRÓNIKASZERKESZTÉS

... et quod de utero eius egrederetur torrens ac in terra non sua multiplicaretur. Ideoque factum fuit, quod de lumbis eius gloriosi reges propagarentur.

ANONYMUS

... quod de utero eius egrederetur torrens et de lumbis eius reges gloriosi propagarentur, sed non in sua multiplicarentur terra.

Sajátságos, hogy Györffy értelmezésében, akinek a szövegbeli különbségek szintén felötlöttek, ez is annak a bizonyítéka, hogy a krónikák egyébként kevésbé tetszetős, romlottabbnak látszó szövege Anonymus hibás lemásolásából származik. Szerinte a krónikáknak a kifejezése: „méhéől patak fakad és nem az ő földjén sokasodik”, értelmetlen, mert „abból, hogy a patak más földön nő meg, nem következik logikusan dicső királyok származása.”²⁹

A krónikák azonban egészen világosan beszélnek. Az álomleírás után egy jóslat következik: „Ezért azt jóslták, hogy ágyékából dicső királyok származnak.”³⁰

Nyilvánvaló, hogy itt egy sámánjóslatról van szó. A jövőmondással és álomfejtéssel is foglalkozó sámánok Emese álmának abból a motívumából, hogy a méhéből eredő patak más földre folyva nőtt meg folyóvá, következtek azt, hogy a tőle származó dicső királyok is más földön fognak élni. A jóslat praktikus értelméből tehát az következett, hogy Emese ivadékanak, amennyiben a maga és utódai dicsőségét be akarja tölteni, szükségszerűen új hazát kell keresni. A víz ugyanis, mint láttuk, az uralkodás és a hatalom szimbóluma. A sámánok a „megsokasodó víz”: a folyó motívumából követ-

²⁷ SRH. I. 284.

²⁸ Uo. I. 38.

²⁹ Györffy: Krónikáink, i. m. 45.

³⁰ SRH. I. 284.

keztettek hibátlan, „mitikus logikával” a születendő utódok növekvő hatalmára. Elkanyarodó, más földre folyó útjából pedig arra, hogy Álmosnak, családjára és népe érdekében egyaránt, útra kell kelnie. Ez az a gyakorlati vonatkozás, mely a totemisztikus mítoszt a politikai és történeti valósággal összekötötte.

Abból pedig, hogy Anonymus egybemossa a leírást az értelmezéssel, jobb stílusban ugyan, mint a krónikák, de mégis csak az következik, hogy nála a jóslásról való megemlékezés elsikkad, s úgy tűnik fel, mintha a dicső királyokat is Emese álmodta volna. Ő pedig csak a folyóvá duzzadó patakról álmodott: a többit a sámánok jósolták hozzá, mikor az álmot értelmezték.

Mindez pedig azt bizonyítja, hogy az ősi elbeszélésen alapuló szöveg nem Anonymusé, hanem a krónikáké, és hogy *a krónikák Anonymustól függetlenül merítettek a hagyományból. A Turul-mondát tehát nem Anonymus találta ki*, mivel éppen ő volt, aki elrontott egy ősi, készen kapott szöveget, melyben még szerepelt a sámánjóslás emléke.

Emese álma: a tartalom

Miután a szöveg elemzése mellett bizonyított, hogy az álom-elbeszélés régebb Anonymus koránál, semmi sem akadályoz bennünket többé abban, hogy a monda tartalmi elemzését ne a „szent királyok nemzetségének” XIII. századi hátterén végezzük el, hanem ott, ahová a szöveg maga is mutat: Álmos korában, a pogány ősvallás hiedelemvilágában.

A lovasnomád törzsszövetség, mely a honfoglalás előtt a magyarság megjelenési formáját jelentette, mint ismeretes, vérégi-nemzetségi alapon álló társadalom volt. Ez más szóval annyit jelent, hogy világnézetük egész alapja az ősök tiszteletén nyugodott, a hozzájuk hasonló steppei népek világnézetével együtt. Az ősöknek ez a tisztelete azonban nem csupán kegyetes emlékezésben merült ki, hanem vallásos eszméviláguknak megfelelően abban hittek, hogy őseik haláluk után is velük vannak szellemi formában. Figyelemmel kísérik életüket, és segítik őket harcaikban és nehézségeikben. A szellemé vált, halott ősöknek földöntúli erőt tulajdonítottak, melyet az istenség, az „égi atya” birodalmában szereztek meg. Sántaiban — mint rokonnépeket látogató, mai utazók leírásaiból is tudjuk — örökösen égett az áldozati tűz a nemzetségi ősök képmásaiként tisztelt hálványok előtt.³¹ Az ősök emlékezete ilyen módon szorosan összefonódott az istentisztelettel és áldozatbemutatással.

Ebben a hitvilágban különleges hely illette meg az uralkodók őseit. Az archaikus képzetek szerint a nép uralkodója nem más, mint az égi atya küldötte.³² A vérégi-nemzetségi társadalmat jellemző gondolkodás azonban az égi atyát sem tudta elképzelni másképp, mint „nemzetségi őst”. A földi uralkodó tehát csak az égi atya leszármazottja lehetett, csak úgy lehetett „küldött”, ha ivadéka volt, s ezzel a leszármazással istenségének erejéből és

³¹ *Díószei Vilmos*: A sámánizmus. Bp. 1962. Uő: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958. és: Sámánok nyomában Szibéria földjén. Bp. 1960. *Zélenin V.*: La culte d'ongon en Sibirie, Páris, 1954.

³² Az ázsiai hunok uralkodójukat már az időszámítás előtti évszázadokban az „ég fiának” nevezték. *Vö. Groot, J. J. M. de*: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin — Leipzig, 1921. 53.—54. A kazárok főistenét „tengri kán”-nak = „égi kán”-nak jelölik. *Vö. K'alankatvac'i Mózes* örmény író tudósítása, *Marquart*: Streifzüge, 15. Az altáji népek hasonló képzeleteiről l. *Harva, Uno*: Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Helsinki, 1938. 154—156 stb.

természetéből is örökölt, amiből személyes kiválóságát merítette, ami a nép fölött való uralkodásra alkalmassá tette.

E képzetek csírájukban az emberiség legősibb tudatrétégebe nyúlnak vissza, ahhoz az alapgondolathoz, hogy voltaképpen minden ős, tehát minden apa, családfő — az „ég fia”. A hierarchikus eszmevilág azonban az eget is többretegűnek képzei, fokozatokat állapít meg benne, s így maradt ránk olyan hagyományok, melyek szerint a nomádoknál az uralkodó, a kán például a legmagasabb, a tizenhetedik éghen székelő kánnak a fia.³³ Hasonló képzetek maradtak fenn arról, hogy az elköltözött lélek szellemalakja a madár, mely szárnyaival az égbe tud emelkedni. Legmagasabbra a sas-féle madarak szállnak, ezek az uralkodás szimbólumai.³⁴

Ilyen eszmevilág keretében kerül tehát sor arra, hogy a Turul, ez a sas-féle madár, az uralkodás és az elköltözött ős szellemalakja Emeséhez tér álmában. Már ennyiből is nyilvánvaló, hogy a totemisztikus állat-ősben nem „igazi” állatot kell látnunk, mint a racionalisztikus visszatekintés gondolná, hanem állat alakú szellemet. Még a primitív nép hiedelem-világa sem annyira alacsony, hogy valóságos és közvetlen állat-ember leszármazásban hinne: ehhez mindig a szellemek beavatkozásának képze, de legalább is a „varázserő” hite járul.³⁵ A totemizmus eredetileg primitív-mágikus, korábbi társadalmi fejlődési fokra utaló képzetek tovább kísérték a társadalmi fejlődéssel együtt emelkedő hitvilágot, de magasabb jelentőségben.

A nemzetségek állat-őseiben Emese korában már „égi szellemeket” kell látnunk, a dinasztia őseiben pedig természetszerűleg a „legmagasabb ég fiát”.

Ez az ősök tiszteletén alapuló eszmevilág más kiválóságot, rendkívüliséget nem tud elképzelni, csak olyat, mely az ősektől, s rajtuk keresztül az égtől jön.

A nomád, nemzetségi társadalom csupán két rendkívüli hivatást ismert: az uralkodóét, és a papét: a sámánét. Innét van, hogy ezekben a fennmaradt kiválasztás-mítoszokban, mondákban a különleges képességű személy mindig valamelyik kiváló ősével áll kapcsolatban.³⁶ A kiváló ősnek ugyanis nem minden leszármazottja örökli a rendkívüli képességeket, hanem időről időre, olykor nemzedékek kihagyásával is, csak egy-egy kiválasztott, akibe az ős ereje visszatér.

A dinasztikus eredetmondában feltűnő Turul tehát, a nemzetség őse, nem egyszerű totemisztikus képzet, hanem az uralkodók őseül rendelt „égi atya” küldötte, aki saját istenségének erejét újítja meg a kiválasztott utód anyjának „isteni látomásában”.

Mindezek alapján az is nyilvánvaló, hogy az Anonymus által használt „divina visio” sem utólagos ötlet, hízelt stílusfordulat, hanem benne a pogány eszmevilág pontos jelentéstartalma őrződött meg.

S mit mondjunk ezek után az „álomról”, melyben a naiv racionalizmus

³³ *Harra*: i. m. 161.

³⁴ *Simkicrics*: Njekatove momenti iz zszni Goldov. Etnograficeszkaja Obrozjenije, 1897. III 2. Vö. *Grube, W.*: Das Schamanentum bei den Golden. Globus, LXXI. 90, 91.

³⁵ Még a totem-öst nem ismerő, de az állatvilággal benső kapcsolatban élő busmanok hite is „védőszellem” képzetekhez kapcsolódik. Vö. *Bleek, W. H. I.*: Specimens of Bushman Folklore. London, 1911. Ausztrália népeinél pedig, ahol a vallás központi képze a totemizmus, a mítoszok hősei nem valóságos állatok, hanem félisteni tulajdonságokkal felruházott, ember-ősök, akik képesek állattá is átváltozni. Vö. *Malinowski, B.*: Myth in Primitive Psychology. London, 1926. Nyilvánvaló, hogy a steppei népek totemizmussal kevert őskultusza is ilyen hiedelmeken alapszik.

³⁶ *Dicszegi*: A sámánizmus, i. m.

ugyancsak utólagos „szépítést”, „keresztény kendőzést” gyanít? Így lehetne, ha a mitikus gondolkodás az „álom” alatt a mi általunk is ismert, mindennapi alvás állapotát jelentené, melynek képzetei tudvalevően a valóság ellentétéként használatosak. A mitikus álom azonban egészen más: éppen a modern elképzelés ellenkezője. Nem ellentéte a valóságnak, hanem annak megerősítése. Az eredetmondák, sámánisztikus kiválasztás-mondák álmai nem mindennapi alvásbeli álmok, hanem az elragadtatás állapotai. A hit szerint földi halandó számára az ilyen elragadtatásos álom az egyetlen mód, hogy a szellemvilággal érintkezni tudjon. A szellemek pedig az „igazabb” valóságot közlik, mely a mindennapi életben el van fátyolozva.

Emese álma tehát nem mindennapi alvás, de nem is „irodalmi ötletből” származik, hanem a lovasnomád nemzeti társadalom eszmevilágának megfelelően, isteni látomásban való elragadtatás, melynek segítségével rendkívüli képességű: az istenség erejében részesedő fiút fogan, akit népe ezért uralkodójának ismer el, s akit ezért szakrális tiszteletben részesít, mint az „ég fiát”.

Néprajzi kutatásokból, sőt, mai utazók elbeszéléseiből is következtethetünk arra, hogy a természettel még szorosabb kapcsolatban élő nomád vagy egykori nomád népek életében az ilyen, mindennapinak nem nevezhető „álmok” előfordulnak. A sámánjelölteknek az ilyen, napokig, sőt hetekig is eltartó, alváshoz hasonlatos, önkívületi állapot nem más, mint előkészület hivatásukra. De megесik olyanokkal is, akikből nem lesz sámán, férfiakkal éppúgy mint nőkkel, hogy egyesek különleges alvásba merülnek, s a hit szerint — bár az álmok különféle tartalmúak, de — a szellemekkel érintkeznek.³⁷

Mindezt azért említettük, mivel ezek az ismeretes tények is amellett bizonyítanak, hogy az adott társadalmi, kulturális és természeti viszonyok között Álmos anyjának különös álomlátása nem valószínűtlen, hanem kimondottan hitelesíti a kort, melyben létrejött. Mai gondolkodásmódunk nem zavarhat bennünket annak feltételezésében, hogy Álmos anyjának valóban lehetett ilyen rendkívüli álombeli élménye, mely a monda alapjául szolgált.

Annyi azonban bizonyos, ezek után is, hogy a monda szegényített, hiányos formában maradt fenn. Egyik leírásban sem található meg ugyanis az, ami az értelmezésben, a sámánjóslatban Álmos személyére vonatkozott. Pedig, hogy az álomnak ilyen része is volt, azt bizonyítja, hogy éppen az ő születéséhez kapcsolódott, tehát, hogy a Turul „isteni ereje” elsősorban az ő véérébe ment át. Ha az első fejedelem Árpád lett volna, a monda az ő személyéhez fűződne: neki lett volna szüksége népe előtt mitikus igazolásra. Árpádot azonban már „igazolta” apja, az első fejedelem, „a Turul fia”.

De a későbbi korok, Álmos személyének, fejedelemségének még honfoglalás előtti, elhalványodó emlékével együtt ezt is elfelejtették, csupán az utódokra vonatkoztatott részt tartották fontosnak.

Az Emese álmához fűződő jóslatnak a krónikák szövege által fenn-tartott valósága azonban érdekes példára is felhívja a figyelmünket.

Tudjuk, megbízható görög forrásból, Priszkosz rétor feljegyzéseiből, hogy Attila leszármazóihoz is fűződött sámán-jóslat. Eszerint a dinasztiaát átmeneti lehanyatlás után a legkisebb fiú, Irnik leszármazói fogják ismét jelentőségre emelni.³⁸

³⁷ Uo.

³⁸ Priszkosz rétor töredékei. Vö. Boor, C.: Excerpta de legationibus. Berlin. 1903. Magyar ford.: Szemelvények Priszkosz rétor töredékeiből. Bp. 1904. 41.

Ha Priszkhosznak ez a kétségtelen módon egykorú tudósítása nem maradt volna fenn, hanem csak későbbi lejegyzésből ismernénk, arra gondolhatnánk, utólag kitalált jóslatról van szó. Mert valóban, Attila fiai közül egyedül Irniknek sikerült tartós birodalmat alapítani, s az ő véréből származott az onogur-bolgár fejedelmeken keresztül a dunai bolgárok kánjainak első dinasztája is. Így viszont tudjuk: maga a tény, hogy a jóslat fennmaradt, ennek a kedvező, és újabb dicső királyokat jósoló motívumának köszönheti. Ezért érdemelt figyelmet, és a sámánok is, akik e jóslatot közölték, csak ilyen kedvező tartalmú jóslattal remélhettek a maguk számára megbecsülést. Aligha lett volna részükre előnyös, ha Attilának azt jósolják, hogy véréből csupa jelentéktelen ember, vagy éppen rossz és alkalmatlan uralkodók fognak származni.

A Turul-monda keletkezésének indítékait is így kell megítélnünk. Ezért nem állhatja meg a helyét Györffynek az az érvelése sem, hogy a dicső királyokat jósoló záradék is eleve bizonyíték a monda későbbi keletére, mikor már volt az Árpádoknak néhány kiváló uralkodója. Szó sincs róla. A monda keletkezésének éppen az volt az alapvető jelentősége és értelme, hogy a trónra lépő első fejedelemnek ne csak személyét, hanem alakítandó dinasztáját, tehát leendő utódait is magasztalja.

A monda Álmos családja hatalmának mitikus alátámasztására szolgált, éppúgy, mint bármely más, dinasztikus eredetmonda. Attila fia Irnik utódai bizonyára mélységesen hittek abban, hogy fejedelemségük dicsősége összefüggésben áll a régi sámánjóslattal. Ezt, mint politikai hatalmuk egyik alátámasztását és igazolását alattvalóik előtt, alighanem gondosan örökítették apáról fiúra. S ha Álmos családjában élt az Attilától való leszármazás emléke, nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy a Turul mondája éppen ebbe a hagyományba kívánt belekapcsolódni a család újra-felemelkedésének jóslatával és a dicső királyok jövődőlésével. Attila nevének hun értelme: a „nagy folyó” — és Emese álmának folyó-motívuma között a hun és a magyar eszmevilág összefüggését kell látnunk.

Az Attila-hagyomány

Nem véletlen, hogy a Turul-monda vizsgálatának elmélyítése Attila hagyományához juttatott el bennünket.

Az eddig elmondottak után nem szorul külön bizonyításra, hogy a nemzeti és visszatérő szelleme, a Turul, semmiféle ellentmondásba nem ütközik az Attila-hagyományban, mint azt legújabban a mitikus észjárást ignoráló racionalizmus vélte. Sőt, összefügg vele. A sámánizmus eszmevilága a nemzeti totem-és erejében látva a végső forrást, a közbeeső nemzedéklánc egy-egy kiváló személyiségét is úgy fogja fel, mint végső soron a totem egy-egy megtestesülését. Az őstisztelet egyenesen megkövetelte, hogy az utódok ne csak a totem-óst, hanem a család más kiváló tagjait is emlékezetükben tartsák.

A legújabb kutatások az egykorú kínai források alapján nem győzik eléggé hangsúlyozni a steppei népek kötött vérségi-nemzeti rendjének szigorúságát, melynek ugyancsak az őstisztelet volt eszmei alapja. Ezek a szigorú legalitás-princípiumok okozzák, hogy a steppén általában csak ural-

kode családból való személynek volt lehetséges nagyfejedelem címet felvenni és birodalmat alkotni.³⁹

Ennek igazsága főként akkor lesz hihető előttünk, ha meggondoljuk, hogy itt nem európai, egyneű familiákkal kell számolnunk, ahol az uralkodóházak sok esetben nem értek hosszú nemzedékrendeket. A sokneű lovasnómád fejedelmeknek rendszeren sok fiú utóduk maradt, akik a gyorsan felbomló birodalmak törvényszerűségei szerint gyakran szétszóródva, más és más földrajzi ponton alkottak új birodalmakat. Bukásuk után ivadékaikat pedig olykor egy-egy új birodalom-alapítás éppen származásuk révén emelte fel újra.

Alig másfél évtizede Omeljan Pritsak rendkívül érdekes megállapításokat fűzött ahhoz az óbolgár fejedelmi névsorhoz, mely a húszas-harmincas években történetírásunk számára is elegendő alapnak kínálkozott az Attila—Álmos genealógia hagyományának elfogadására.

Mint ismeretes, ez a kéziratoss emlékek, mely eredetileg hengeres oszlopra írt, görög nyelvű felirat volt, olyan névsort tartott fenn, mely a Dulo nevű bolgár dinasztia egyik őseül Attila fiát, a nemzetsége fényét fenntartó Irniket jelöli meg.⁴⁰ Németh Gyula megállapításai szerint a Dulo-ház neve a magyar gyula méltóság révén Álmos családjával hozható kapcsolatba.⁴¹

Ezt a feltételezést Györffy azzal cáfolta, hogy az Irnik közvetlen elődjeként szereplő Avitochol nem azonosítható Attilával, s így a vélekedésnek nincs alapja.⁴² Nem sokkal később azonban Pritsak bebizonyította, hogy az óbolgár királylajstrom eleje nem ízről-ízre való nemzedékrendet ad, hanem Avitochol Irniknek egy 300 évvel korábban élt ázsiai hun uralkodó-őse, aki időszámítás után 153-ban élt. Attilát tehát a jegyzék meg sem említi, csupán Irniket. Hogy mégis az ő fiáról van szó, kétségtelenül mutatja az évszám: uralkodásának kezdete 453, mely pontosan Attila halála évének felel meg.

Pritsak azonban még azt is megállapította, hogy a jegyzék eddig megfegtetlen elnevezései azt árulják el, hogy a Dulo-dinasztia attól a Mao-tun királytól származik, aki időszámítás előtt 207-ben az ázsiai hun birodalmat alapította. Eszerint tehát Attila is tőle származott, s a dunai bolgárok, akik a feliratot készítették, a VIII. században ezzel még tisztában voltak.⁴³

E bolgár dinasztia 721-ben halt ki. Tudjuk, hogy uralkodó őseik, Irnik közvetlen utódai, előzőleg azon az onogur-bolgár birodalmon uralkodtak, melynek a honfoglaló magyarság elődei is alattvalói voltak. Azt is tudjuk, hogy a bizánci forrásban említett Muagerisz (Moger) onogur fejedelem is Attila és Irnik leszármazottja volt, akinek neve kapcsolatba hozható a moger-magyar népnévvel, és Anonymus szkíta „Magóg” királyával is, aki szerinte

³⁹ Pritsak, Omeljan: Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955. 39.

⁴⁰ Pritsak: i. m. Az óbolgár királylajstromra vonatkozó korábbi irodalom fő munkái: Marquart, J.: Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig, 1898. 72—98. Bury: The Chronological Cycle of the Bulgarians. Byzantinische Zeitschrift, 1910. Jhg. Mikkola, Joseph: Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren. Journal de la Société Finno-Ougrienne, XXX. 1918. Gombocz Zoltán: A bolgár kérdés és a magyar hun-monda. Magyar Nyelv, 1921. évf. 15—21. Hóman Bálint: A magyar hun-monda és hun-hagyomány. Bp. 1925. 49—50.

⁴¹ Németh Gy.: i. m. 45.

⁴² Györffy: i. m. 126.

⁴³ Pritsak: i. m. Függelékben közli a lista teljes, német fordítását és megfegtését:

Álmos őse volt, és akinek nevét tévesen a bibliai Magóggal azonosította.⁴⁴ Ha a VIII. században élő bolgár kánok még az időszámítás előtti két évszázaddal korábbi ősükre, Mao-tunra is emlékeztek, abban sincs semmi hihetetlen, hogy a IX. században Álmos és családja is számon tartotta még őseit, a szerte a világon ismert és nem felejtett Attilát. A steppe szigorú legalitásprincípiumait ismerve, nyilvánvaló, hogy a Turul-mondával összefonódva, ez az Attilától való leszármazás hagyománya is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar törzsfők éppen Álmost emelték fejedelmükké mint szakrális uralódót.

Míg a Turul-monda legrégebb írásos feljegyzése Anonymus művében maradt fenn a XIII. századból, Attila hagyományáról már a XI. századból vannak adataink Árpád családjában. Lambert hersfeldi bencés szerzetes, aki személyesen is járt Magyarországon, adja hírül 1077-ből, hogy I. Endre király özvegyének „Attila kardja” volt a birtokában, melyet Nordbeimi Ottó bajor hercegnek ajándékozott.⁴⁵ Későbbi, XIII. századi osztrák források arról értesítenek, hogy IV. Béla is őrizte még „Attila kincseit”, melyekkel Anna leánya, őccse haragjától felvéve, Prágába szökött.⁴⁶ A XII. század első felében pedig Zsófia hercegnő, admonti bencés apáca úgy címezi egyik levelében bátyját, II. Géza magyar királyt, hogy „a hunok királya”.⁴⁷

Felvetődik azonban a kérdés, van-e adatunk a Turul-monda és az Attila-hagyomány közötti összefüggésről a magyar hagyományból?⁴⁸

Az adatot Kézai krónikájában találjuk meg, aki műve 10. szakaszában arról tudósít, hogy Attila címerpajzsán ugyanaz a koronás turulmadár volt látható, melynek képét a magyar fejedelmek is pajzsukon viselték Géza koráig.⁴⁹

Ez a krónika-tudósítás a kutatókból, szemléletmódjuk szerint, különböző reakciókat váltott ki. A romantikus történet szemlélet, mint erre Thierry munkája a példa, ebben is a feltételezett és elvesztettnek tartott naiv eposz

⁴⁴ *Halasi Kun Tibor*: A magyarság kaukázusi története. In: A magyarság őstörténete (szerk. Ligeti), Bp. 1943. 71–99. Az Irnik utódai között szereplő Moger nevű királyról és Kurt onogur–bolgár fejedelemségéről: *Moravcsik Gyula*: Muagerisz király. Magyar Nyelv. 1927. évf. 258–271. és *Hóman Bálint*: Magyar történet. Bp. 1939. I. 50–51. A VI. század elején Ennodius páviai püspök is megemlékezik Kurt és Moger egyik őséről, *Mundóról* mint Attila leszármazottjáról. Vö. *Prüsak*: i. m. 62–63.

⁴⁵ *Gombos*: Catalogus, i. m. 1391. Vö. még *Hóman B.*: A magyar hun-monda, i. m. 31. és *Eckhardt Sándor*: Attila a mondában. Attila és hunjai (szerk. Németh Gy.). Bp. 1940. 187–189. Magáról a ma is meglevő és Bécsben „Nagy Károly”, illetve „Harun al Rasid” kardjaként őrzött fegyverről *Fettich Nándor*: Die Metall-Kunst der landnehmenden Ungarn. I–II. Arch. Hungar. XX–XXI. Bp. 1937. Taf. 77–78., aki különben Álmos kardjának tartja.

⁴⁶ *Continuatio Vindobonensis*, 1276. Vö. *Gombos*: Catalogus, 785.

⁴⁷ *Jaksch, A.*: Zur Lehgengeschichte Sophias, der Tochter König Béla's II. von Ungarn. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, II. Ergzbd. (1888.) 372. Magyar ford.: Árpád-kori és Anjou-kori levelek (szerk. Makkai–Mezey), Bp. 1960. 113.

⁴⁸ *Györffy*: Krónikáink, 131. stb. arra következtet, hogy Anonymust a német Viterbói Gottfried krónikája ihlette az Attila–Árpád leszármazás kitalálására. Felsorolja a német krónikák hun–magyar azonosságot említő adatait, de már ebből is kiderül, hogy sem Viterbói Gottfried, sem egyetlen más német krónika nem beszél Attila–Árpád genealógiáról, de Attila nevét a magyarokkal kapcsolatban meg sem említik. A hun–magyar azonosságról szóló adataik viszont mint ősforrásra, Liutprand krónikájára vihetők vissza, aki a X. században, követként, a magyar követjárásokkal egyidőben járt a bizánci udvarban, és értesüléseit így végső soron magyar források indíthaták.

⁴⁹ SRH. I. 152.

nyomait kereste, és a „turult mint Attila reinkarnációját fogta fel”.⁵⁰ Györffy pedig egyszerűen Kézait is a feltételezett, XIII. századi tudatos ötletgyártók közé sorolja, aki ezzel igyekezett az Anonymus krónikájában „csak rosszul leplezett ellentmondást”⁵¹ elsimítani, ami a Turul-monda és az Attila-hagyomány között fellelhető.⁵¹

Az eddig elmondottak alapján úgy véljük, hogy egyik álláspontot sem fogadhatjuk el. Korunkban a romantikus történetiszemléletet cáfolni már nem szükséges. Nem vehetjük el viszont a mítosz létezését. Kézai tudósításában, mely a „koronás turul”-t említi Attila pajzsán, valóban érezhetjük a tudákos igyekezetet, mely saját korának elképzelése szerint értelmez. A tudósítás lényege azonban, vagyis az a hagyomány, hogy a Turul ugyanannak a nemzetségnek volt az őse, melyből Attilával együtt Álmos is származott – azt bizonyítja, hogy valódi dinasztikus eredetmondával van dolgunk. Tehát a visszatérő ős és a közbeeső nemzedéklánc között, a mitikus képzeletvilágnak megfelelően nincs ellentmondás: hiszen a kiváló utódokat minden nemzedékben a közös, nemzetségi ős – ebben az esetben a Turul ereje hozza létre.

Krónikásaink és az Árpádok

Mindezek az adatok, ha nem is az Attila – Álmos genealógia (egyébként a krónikákban kompilált formában fennmaradt) írásos bizonyítékát szolgáltatják, s ha a kard és a kincsek nem is voltak Attiláé, de annyit elárulnak, hogy XIII–XIV. századi krónikásaink nem saját ötleteiket írták le az Árpád-család hagyományaként, hanem valóban az uralkodóház ősöktől örökölt emlékezeit adták tovább. I. Endre király, aki özvegyére „Attila kardját” hagyta örökül, annak a pogány hit mellett kitartó Vazulnak a fia volt, aki a régi hagyományokat gyökeresen irtó Szent István király ellen támadt, és aki a család pogány, őstörténeti emlékeit így csorbíthatatlanul örökíthette át fiainak. Közülük Levente, mint ismeretes, a legidősebb, ugyancsak haláláig az ősvallás hitén maradt.

Elfogultságot, „saját ötletet” csak az úgynevezett hun krónikában láthatnánk, mely Kézai XIII. századi és a többi krónika XIV. századi szövegében található, a Zágrábi Krónikát kivéve, és melyről a történetírás már kimutatta, hogy kompiláció. A dinasztíának való hízélgés motívumai azonban még ebből a kompilációból is hiányoznak, Györffy György hivatkozása az erre való utalásban sem szerencsés. A hun krónikának ugyanis Attila dicsőítésével nem az a célja, hogy az Árpád-házi királyokat ünnepelje, hanem a hun és a magyar nemzet azonosságának gondolatát. Az Árpádok Attila-hagyományát csupán jogcímként használja fel a „nemesi nemzet” ébredő osztály-öntudatának alátámasztására. A kompilációban hiába keresnénk a királyok és a dinasztia dicsőítését: ez még az Árpád-házi uralkodók történetének leírásából sem olvasható ki. Hiszen láttuk, hogy Álmos fejedelemsége emlékét csaknem veszni hagyták. Árpádról csak annyit mondanak, hogy ő volt a legtekintélyesebb a vezérek között, és az ő műve volt a honfoglalás. Ezt még a kazárbarát, tendenciózus meséket gyártó Bulesu sem kísérelte meg el-

⁵⁰ Vö. 26. sz. jegyzet.

⁵¹ Györffy: i. m. 44, 46.

tagadni. Pusztá ténymegállapításban hízelgést tehát ugyancsak nem bizonyíthatunk.

Természetesen, akkor is nagyot csalódnánk, ha az említett hun krónika-kompilációt egyszerű hamisításként fognánk fel. A középkori ember eszmévilágának ismeretében egészen másképp kell ítélnünk. Itt egy „translatio” jelenségéről van szó, mely a nemzet politikai formáját kialakító uralkodóház hagyományát kiszélesíti és átviszi a nemzettel azonosított nemességre. A magyarokat a hunokkal azonosító krónikás nem érzi hamisításnak, amit csinál, hanem ellenkezőleg: abban a hitben él, hogy erősíti a valóságot. Ha a nemzet királyai Attilától származtak, a nemesség ősei sem lehettek mások, mint Attila vezérei és nemesei. A felnövekvő osztályöntudat ebben a translációban találja meg önmagát: itt kezd kialakulni a később oly nagy szerephez jutó köznemesi ideológia. Mint ahogy a német birodalmi jogelméletben a római császárság felújítása is ilyen átvitel — translatio formájában nyert igazolást, a hivatás és a küldetés áthelyezésének bibliai példáira hivatkozva, a hun—magyar azonoság gondolata is hasonló jellegű. Azzal a különbséggel, hogy naiv kompilációban fejeződik ki, de viszont itt még szorosabb a folytonosság lehetősége. Hiszen két rokon életmódú, kultúrájú és steppei vérkeveredésű népről van szó, melyek közül az egyik földrajzilag is követte a másikat, régi országa helyén.

Mi lennénk a valóság meghamisítói, ha ezekre az eszmétörténeti különbségekre nem lennénk figyelemmel, és a középkori krónikásokat reneszánsz hízelgők, vagy újkori, szenzációs ötleteket gyártó újságírók mintájára képzelnénk el. A középkori, mitikus észjárású ember még jobban tisztelte a hagyományokat. Csupán arról vau szó, hogy elképzelései naiv módszerekkel fejezte ki. Természetesen ennek következtében sokszor eltért a valóságtól, de a hagyomány magvát rendszerint híven őrizte. Amennyiben pedig a valóság megmásításáról van szó, ezeket az eseteket csak bizonyítás keretében lehet tárgyalni, és nem eleve általánosító megjelölésként alkalmazni.

A forráskritikus nem mondhat le arról a módszerről, hogy az *adatok hiteléről előre nem nyilatkozik*, csak külön-külön való, gondos megvizsgálásuk után kockáztathat meg ítéletet.

A jelen esetben úgy találtuk, hogy a „dinasztiához közelállók”, tehát a magyar krónikák is híven őriztek meg hagyományokat. Ugyanakkor pedig távolálló, idegen szemléletről, mint Bulcsu esetében láttuk, elfogultságot kellett kimutatnunk.

Ami pedig krónikáink és a dinasztiaának való „hízelgés” felvetett motívumát illeti, ezt a fennmaradt szövegek értékeléséből nyugodtan kikapcsolhatjuk. A XIV. századi krónikaszerkesztésekben inkább éppen az egyes, jelentős uralkodók méltatásának elmaradása a szembeötlő. III. Bélának például csak a nevét ismerik. Olyan, dicsőítésre alkalmas tettet, mint Imre királynak fegyvertelen behatolása öccse ellenséges táborába, idegen forrásból, Spalatói Tamás krónikájából ismerünk. IV. Béláról ugyancsak hallgatnak a krónikások.

Véleményünk szerint az egész, felvetett fogalom: a dinasztiaának való „hízelgés”, vagy a „dinasztiaellenség”, mint ellentéte, az Árpádokra alkalmazva anakronisztikus. Személyektől függetlenül, uralkodócsalád iránt érzett kollektív ellenszenv Magyarországon csak a Habsburgokkal szemben jelentkezik. Hamis történeti adatokat gyártó, dinasztikus hízelgés pedig csak a XVIII. században, fizetett héttollnokok munkáiban és ugyancsak a Habsburgok

irányában. Ők voltak ugyanis a modern „dinasztikus elv” első és utolsó képviselői. Az Árpádoknak a honfoglalásnál is régibb, mitikus-vallási képzetekkel és az ősök tiszteletével egybekötött uralma oly mélyen gyökerezően természetes és magától értetődő volt, s patriarkális családfői jellegét annyira megőrizte, hogy még a XIII. század ébredő, nemesi osztályöntudata sem jutott el odáig, hogy a dinasztíát különállónak érezze magától, akár hízélgés, akár ellenszenv formájában.

Mindez természetesen nem állt útjában annak, hogy az egyes személyeket ne dicsérjék, vagy kritizálják, vagy esetleg éppen szidják, sőt, ne engedelmeskedjenek neki. Magának a családnak uralmát azonban sorsszerűnek érezték, s még a közfelháborodást keltő IV. László országglása alatt sem gondoltak arra, hogy más familiát ültessenek a trónra. Sőt, a család kihalása után is azt keresték, hogy az új uralkodó legalább nőágon az első dinasztia véréből származzék. De ez a ragaszkodás nem hízelgésből, hanem atavisztikus képzetekből fakadt.

Krónikásaink tehát, mint vizsgálódásaink mutatják, sem jobbak, sem rosszabbak nem voltak, mint saját koruk más tollforgatói. Kompiláltak, mint Kézai a hun krónikát, elhallgattak tényeket, mint Anonymus Álmos megöletését, szépítettek is, mint Vazul fiai esetében tették, de nem gyártottak ötleteket és nem költöttek utólagosan ál-hagyományokat. Annál inkább nem, mivel hagyományok már voltak, és semmi ok nem volt rá ezeket eltagadni.

Ha eltekintünk attól a törekvéstől, hogy saját, racionális gondolkodású korunk észjárását magyarázzuk bele mitikus eszmevilágú korokba, semmi csodálnivalót nem találunk azon, hogy az Árpád-háznak is volt mitikus jellegű, dinasztikus eredetmondája. Inkább azon kellene csodálkoznunk, ha — ellentétben a világszerte ismert példákkal — egyedül éppen csak Álmos családjának nem maradt volna fenn ősi hagyománya. Egy olyan családnak, mely a különlegesen őstisztelő és hagyományőrző, lovasnomád kultúrkörből táplálkozott, s mely már háromszáz éve kormányozta az országot, mikor Anonymus gestáját írni kezdte.

Álmos fejedelem családjának a totemisztikus Turul-őshöz visszanyúló hagyományát a IX. századi nyugati Európa keresztény-feudális korszakában csak a fejlődés fáziskülönbségei választják el, például az V. században fellépő Merowing-dinasztiától, mely egy tengeri szörny alakjában megjelenő, földöntúli lénytől származtatta magát. A keresztény-latin kultúrkörtől továbbra is távoleső steppei népek archaikus képzetei természetesen további századokon át konzerválódtak.

A mítoszok, melyek e királyok származását, hatalmának kialakulását kísérik és értelmezik, különbözőek, s különböző környezetekre gyakorolt hatásuk is. Közös vonásuk azonban, hogy az emberiség egyetemes, archaikus, totemista képzeteiből kiemelkedve, vagy azoktól még tovább is kísérve, jutnak el a rendkívüli személyiségekbe vetett mágikus, majd szakrális hithez: a mitikus alakok, az állatból emberré változó hősök, félistenek, illetve isteni megtestesülések hitéhez.

Akinek születése köré mítosz fonódott, nem menekülhetett többé sorsa elől, ha szerepe a nép nagy nyilvánossága elé állította. Akinek rendkívüli fogantatásában hittek, akit egyszer szakrális személynek ismertek el, annak rendszerint halálától is rendkívüli eseményt reméltek az archaikus életszemléletben. A király feláldozása, alattvalói által való rituális megöletése kétségtelen jele annak, hogy uralma szakrális természetű volt.⁵²

Álmosról, mint láttuk, a magyar krónikák azt a hagyományt tartották fenn, hogy megölték Erdélyben, ott, ahol egy verzió szerint fiát, Árpádot fejedelemmé választották.

Igaz, a szűkszavú szöveg első olvasásra nem egészen világos. Nem mondja, hogy alattvalói ölték meg, rituális módon. De XIII–XIV. századi keresztény krónikásoktól nem is várható, hogy pogány szertartásokról szakszerű felvilágosítást adjanak. Azt sem mondják viszont, hogy az ellenség ölte volna meg: a támadó besenyők. Ez már azért sem lehetséges, mert a besenyők nem törtek be Erdélybe. Ezenfelül pedig jelentősegteljesen hat az Álmos megöletéséhez fűzött megokolás: „... pater Almus in patria Erdelw occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire”.⁵³

Az „enim” szó magyarázó jellegű nyomatéka a krónikaszövegben arra utal, hogy nem egyszerűen halála miatt nem mehetett be. Hiszen ez természetes, ezt szükségtelen lenne megjegyezni. Sokkal inkább úgy hangzik ez, mint tiltó parancs, mint egy előre elhatározott ítélet, egy rejtélyes sámanjóslat záradéka. A kifejezés azt sejteti, hogy Álmost valamilyen felsőbb elhatározásból kellett megölni: hogy ne mehessen be Pannóniába.

A kazár kagánról való leírásokban olvassuk, hogy mint szakrális személyt, bizonyos idő eltelte után ölték meg. Negyven évnél tovább nem uralkodhatott, mert nem hittek többé szellemi erejében. Más forrásokból pedig ismerjük a hitet, mely szerint a varázserő átszármazásában, az apa erejének a fiúba való átköltözésében is hittek, s a király megölése egyúttal a trónörökös fejedelemmé választását is jelentette. De azt is tudjuk, hogy a népet ért nagy csapások esetében is megölték a szakrális királyt, mert azt hitték, elfordult tőle az égi kegy.⁵⁴

Álmos — születésének valószínű idejét tekintetbe véve — 895-ben túl volt már élete hetvenedik évén. S ebben az esztendőben érte a magyarokat a besenyő támadás nagy csapása, mely a honfoglalás közvetlen előzménye volt. Rituális megöletésének feltételei éppúgy megállapíthatók, mint adott körülményei is. Uralmának szakrális jellegére tehát nemcsak a születéséhez fűződő Turul-monda, hanem a halálához: megöletéséhez fűződő rejtélyes végzés hagyományából is következtethetünk.

Ezzel szemben Árpádnak az egyik bizánci forrásban említett, alacsonyabb rangú vezértársáról, Kurszánról, semmiféle olyan adattal nem rendelkezünk, mely főfejedelemségére, s különösen annak szakrális természetére mutatna. Azok az Árpád-háztól távolálló, német források, mint az Annales Alamannici, Annales Heremi, Annales Sangallenses maiores, és az Annales Einsidelnenses,

⁵² Vö. *Graus, Frantisek*: Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger. Praha, 1965. 313–334.

⁵³ SRH. I. 287.

⁵⁴ *Róheim Géza*: A kazár nagyfejedelem és a Turulmonda. Ethnographia, 1917. évf. 58–99. Álmos megöletésének rituális lehetőségére először ez a tanulmány hívta fel a figyelmet. A krónikaszöveg elemzésével azonban nem foglalkozott.

melyek a Kurszánnal esetleg azonosítható Cussal, vagy Cusdal rex megöletéséről adnak hírt 904-hől, s melyekre Györffy hipotézise nagy részben felépül, még pozitív ellenbizonyítékkal is szolgálnak. Ezek az elfogulatlan és távolálló források ugyanis azt írják, hogy Cussal rexet a bajorok egy lakomára csalták, és itt, tehát idegen földön mészárolták le. Szakrális főfejedelem sohasem ment külföldre lakomázni. Saját alattvalóival is csak szűk körben és megszabott alkalmakkor érintkezett, székhelyét csak nagy hadjáratok idején hagyta el, kalandozó, portyázó rablóhadjáratok vezetésére nem alacsonyította le magát. A bajor földön megölt Cussal csak olyan „rex” volt, mint Lél és Bulcsu, a későbbi kalandozások vezérei, akiket a távolálló és „elfogulatlan”, de mindenesetre a magyarok méltóságrendjében tájékozatlan külföldi források ugyancsak „rex” címmel emlegetnek.

A távolálló források elfogulatlanságába vetett kritikátlan hit azonban sajnos odáig vezet, hogy — a Kurszán-elmélet érdekében — azt a fontos kérdést, ki volt a magyar honfoglalás főfejedelem, az összes korabeli, vagy közelebbiről egykorú, közelálló forrás elvetésével a XVI. században író bajor Aventinus: Annales Boiorum c. munkájának egy adata dönti el, aki valóban elég távol áll az Árpádoktól, nemcsak térben, de időben is. Ő ugyanis ugyancsak Cussal „rex”-et említi a honfoglaló sereg vezérének. Ez az adat Györffynek elegendő, hogy abban higgyen: Aventinus egy ma már ismeretlen, de minden forrásnál hitelesebb értesülésből merített, a feje fölött nyúlva át az egész XIII—XIV. századi „elfogult, mert közelálló” krónikairadalomnak. A hízélgéssel megvádolt Anonymus ellenében tehát Aventinus az elfogulatlan, és főként megbízható távolálló, aki Nürnberg városáról különben azt írta, hogy Heraklész alapította.

Mi azonban, miután igyekeztünk minden előfeltevés nélkül az egyes adatokat külön-külön megvizsgálni, arra a meggyőződésre jutottunk, hogy sem Kündü fia Kurszán, sem a bajor lakomán lemészárolt Cussal rex nem volt soha a magyarok főfejedelem. A külföldi szerzők „elfogulatlansága”, olykor együtt járt a magyar viszonyok és a kormánysszervezet felépítésében való tájékozatlansággal is, és mindenkor abban látták a „rex”-et és a fővezért, aki a sereg élén haladt.⁵⁵

Álmos szakrális fejedelemsége és karizmája

Hogyan is értelmezték egykor a sámánok az Emese ágyékából fakadó forrást, mely más földre kanyarogva, folyóvá lett? „Dicső királyok más földön való sokasodásáról” beszéltek.

A csodás fogantatású Álmosnak más földre kellett elvezetnie népét ahhoz, hogy a jóslat beteljesedjék. Fejedelmi karizmája tehát egy új haza megkeresésére való erőt és alkalmasságot jelentett, mely neki, és népe utódainak is, nemzedékek hosszú, „megsokasodó” során át, otthonul szolgál. Nem az volt az igazság, melyet Bulcsu tendenciózus, kazárbarát elbeszélése hitetett

⁵⁵ Kurszán vezér főfejedelemségének lehetetlensége nemcsak fenti adatokból tűnik ki, hanem a honfoglalás kori magyar kormánysszervezet sajátosságaiából is igazolható, hogy a főhatalom soha másé, mint Álmos családjáé nem volt. Dolgozatunknak ezt a részét azonban, mivel nem irodalmi vonatkozású, itt nem közölhattuk. Előreláthatóan az Egyetemi Könyvtár Évkönyve VI. kötetében fog megjelenni: *A magyar fejedelemség keletkezése és eszmévilága* címmel.

el Konstantin császárral: hogy a magyar központi hatalom intézményét a kazár kagán kreálta, és hogy Álmos alkalmatlan volt az uralkodásra. A Zágrábi Krónika szépítéseket korrigáló szövege szüksézuán, de tisztán őrizte meg az igazságot: a magyarok első fejedelme Álmos volt, akit „erényei és nemessége” miatt a kazár uralomtól már megszabadult törzsfők találtak alkalmasnak erre a méltóságra. E két szóban burkoltan az is benne van, amit Anonymus bővebben fejt ki. Az „erények” Álmos személyes alkalmasságára utalnak, „nemessége” pedig Attilától való, fejedelmi származására.

A steppék lovasnomádjai sorsában, mint a forrásokból, főként a kínai feljegyzésekből ismerjük, tipikus eset egy-egy hirtelen támadt birodalom széthullása, dinasztiajának lesüllyedése. De épp ily tipikus új birodalmak és új törzs-szövetségek megjelenése, régi, letűnt dinasztiák újra-felemelkedése. Ma már tudjuk, hogy az ázsiai hunok dinasztiája a birodalom széthullása után az európai hunok uralkodócsaládjában folytatódott, majd ennek felbomlása után az onogur-bolgár birodalom élére állt, később pedig a dunai bolgár kánok dinasztiáját alapította meg. Egy másik ága viszont tovább élt Ázsiában, a kínai birodalom szomszédságában. De a türk dinasztia is így oszlott keleti és nyugati ágra, süllyedt le és emelkedett fel, mint az orkhoni feliratok bizonyítják, majd pedig egy ága Kazária dinasztiáját alakította ki.

Ebbe a háttérbe ágyazva, az Árpád-család hagyományát is egyszerre magától értetődőnek látjuk. Álmos sem volt egyéb, mint az előbb említett, többször újra felbukkanó, és mindig új népek élére álló dinasztia egyik ágának folytatója, egyik újra-felemelője, akinek szintén egy nép megszervezésének feladata jutott.

Hivatása szerényebb keretek közé szőlította, mint őseit, Mao-tunt vagy Attilát, a nagy birodalom-alapítókat. Egy viszonylag kis létszámú törzsszövetséget kellett megszerveznie és elindítani a nemzetté válás útján, új hazát keresve.

Anonymus bővebb, fantáziadús leírásokban gazdagabb szövege részletesen szól külsejéről és beszédeiről, melyek természetesen költői elképzelések. Ott azonban nem tér el a valóságtól, mikor azt állítja, hogy Álmost a hét törzsfő azért választotta meg, hogy új hazába vezesse a magyarokat. Mindez egybehangzó az ősi mítosz alapértelmével, és a bekövetkező, történeti ténnyel: az új haza megtalálásával.

A mitikus világszemléletű korban a politikai valóságnak kozmikus háttérre, földöntúli alátámasztásra volt szüksége. A Turul mondája: Emese álma és a hozzákapcsolt sámánjóslat, melyben hittek, adta meg a reményt és biztosságot, hogy a hét törzs, élén a kabarok hódolt népével, sorsdöntő vállalkozását végrehajthassa. Mikor a 895. évi besenyő támadás súlyos katasztrófa bekövetkezett, az alattvalók nyilván úgy látták, hogy Álmos személyes alkalmassága megszűnt, karizmája véget ért, és csak fiában folytatódhat. Egy újabb sámánjóslat záradékát kell látnunk a krónikaszövegben, hogy „nem mehetett be Pannóniába”: áldozattá kellett válnia, hogy varázsereje, karizmája átszármazzék Árpádra, aki a honfoglalást végrehajtotta.

*

A MAGYAR FEJEDelemsÉG KELETKEZÉSE ÉS ESZMEVILÁGA

(KIEGÉSZÍTÉS A FILOLÓGIAI KÖZLÖNYBEN MEGJELENT, ÁLMOS FEJEDelemRŐL
SZÓLÓ TANULMÁNYHOZ.)

DÜMMERTH DEZSŐ

Dolgozatunknak másutt megjelent, és a magyar krónikák, valamint Biborban-született Konstantin császár szövegeivel foglalkozó első részében azt láttuk, hogy helyenként széttöredező, de végső soron egységes, egymást támogató és egymástól függetlenül keletkezett krónikaszövegekből szilárd és hiteles hagyomány olvasható ki arra vonatkozóan: a magyarok első fejedelme Álmos volt, akinek személye szakrális tiszteletben állt. Karizmája pedig a honfoglalás megkezdésére, egy új haza megtalálására való erőt és alkalmasságot jelentett. Arra is rámutattunk újólág, hogy a honfoglalás művét, mint vezérlő nagyfejedelem, valóban Álmos fia, Árpád hajtotta végre, anélkül, hogy Kurszán vezérnek újonnan feltételezett, szakrális fejedelemségére egyetlen bizonyítékot is találtunk volna.¹

Nem foglalkoztunk azonban még egy másik forráscsoporttal, a mohamedán íróknak a magyar kormány szervezetről tett megjegyzéseivel, és György barát folytatójának bizánci krónika szövegével, melyben Kurszán neve előfordul. Pedig az itt található adatoknak Anonymus szövegével is van kapcsolata, és a Kurszán „honfoglaló fejedelemségére” vonatkozó feltételezések nagyrészt erre épülnek. Ezen felül pedig rá kell még világítanunk az Álmos fejedelemségéhez, a szakrális királysághoz fűződő eszmevilág korabeli értelmezésére is.

I. A KURSZÁN-PROBLÉMA

Anonymus azt írja egy helyen Gestájában, hogy a honfoglalás után Árpád fejedelem a hét vezér egyikének, akik még Álmost választották meg az őshazában fejedelmmé, az ország közepén, Óbudától Százhalomig terjedő tekintélyes földbirtokokat adományozott. Ennek a bizonyos Kund (Cundu) nevű vezérnek a fia volt Kurszán, aki később az egyik óbudai hegyen várat épített.

Györffy György feltételezése szerint Anonymus igazmondása csak részleges. Tudósításában egy elhallgatott drámai esemény, a honfoglaló Kurszán maradékainak harca rejlik a hatalmat csak később megszerző Árpáddal. Kurszán apja ugyanis, Cund vagy Cundu, neve szerint megegyezik azzal a méltóság névvel, melyről a mohamedán írók még a honfoglalás előtt, mint a magyarok „nagyobbik királyának” címéről emlékeznek meg, aki csak névlegesen uralkodott, és helyette mindent a „kisebbik király”, a gyula tett.

Erre a szövegre már Róheim Géza felhívta a figyelmet, mint a mohamedán szövegekben említett „küdü” (vagy kende) „a kazár kagánhoz hasonlatosnak mutató” szakrális bábkirályságára. Ennek a Küdü vezérnek a fia, Kurszán, meg is van említve György barát folytatója bizánci szövegében, mint aki Árpád mellett a magyarok egyik vezére volt. Györffy szerint Kurszán is „küdü” volt, miként az

¹ Dümmerth Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. = Filológiai Közöny, 1971. 404—430. l.

apja, s így ő volt tulajdonképpen a szakrális főkirály. Ezért is volt birtoka Óbudán, az ország közepén. E feltételezésből azután egy új honfoglalástörténet alakult ki. Eszerint Anonymus előadását fordítva kell értelmezni: nem Árpád adott földet a Kündünek, hanem Kurszán, mint honfoglaló főfejedeleme azt magának foglalta el, és Árpád csak az ő halála után szerezte meg birtokát. Kurszán „szakrális fejedelmet” ugyanis a német krónikák szerint 904-ben a bajorok magukhoz csalták egy lakomára, és ott orvul meggyilkolták. Csak ekkor jutott végre hatalomhoz — a haláláig, 907-ig tartó rövid három évre — Árpád. Ő, a XIII. századi oklevelek helyneveinek bizonyosságként, szétszórta Kurszán törzsét, és maga telepedett a helyére, elhítetve utódai által, hogy honfoglaló volt. Családjának eredetmondáját, Emese álmával és az Attilától való leszármazással együtt csak Anonymus költötte a XIII. században²

Eddig tartanak azok a hipotézisek, melyeknek indokolatlanságát részben már kimutattuk. Meg kellett állapítanunk, hogy Anonymus már készen kapott hagyományokat jegyzett le, hogy Árpád apjának, Álmosnak eredetmondája a sámánizmus korába nyúlik vissza, szoros kapcsolatban áll szakrális fejedelemségével, és hogy őt az uralkodásban közvetlenül fia követte: Árpád, a honfoglalás nagyfejedelme.

A kende méltóság problémájával és Kurszán személyével azonban még nem foglalkoztunk. Vegyük most vizsgálat alá, vajon a mohamedán források és az említett bizánci forrás csakugyan bizonyítja-e, hogy Anonymus, Kund vezér esetében, megvaltoztatta a valóságot?

A MOHAMEDÁN ÍRÓK FELJEGYZÉSEI

Mit olvasunk ezekben az arab-perzsa feljegyzésekben, melyek egyébként független népként, és már nem a bizánci topikus „türk” hanem „m. dzs. gh. r.” néven jelölik a magyarságot?

Az arab írás nem jelöli a magánhangzókat, a főnökök neveit ezért betűhíven „kndh” és „dzs. l. h.” alakban lehet visszaadni, mely azonban nyilvánvalóan a kende vagy kündü, és a gyula, vagy jula szónak felel meg.³

IBN RUSZTA arab író írt 930 körül	HUDUDA AL ÁLAM ismeretlen perzsa szerző munkája, X. század	GARDIZI perzsa író írt 1050 körül	AL BAKRI arab író megh. 1094
Főnökük 20 000 emberrel vonul ki. Főnöküket K.n.d.h-nek hívják. Ez a név királyuk megkülönböztető címe, mert annak az embernek neve, aki királyként uralkodik rajtuk, Dzs.l.h. Minden magyar a Dzs.l.h-nak nevezett főnökük parancsát követi a háború dolgában, védelemben és egyéb ügyekben.	Ezt az országot valami 20 000 ember lakja királyával. Az ország királyát julanak hívják.	... főnökük 20 000 lovassal (lovagol ki) ... ezt a főnököt kndh-nek hívják, ez nagyobbik királyuk címe, azt aki az ügyeket intézi, glh-nak nevezik, és a magyarok azt teszik, amit a glh parancsol.	királyuk címe kndh...

² Róheim Géza: A kazár nagyfejedeleme és a Turulmonda. = Ethnographia, 1917. 58—99. I. — Anonymus: Gesta Ungarorum, c. 46. Scriptores rerum Hungaricarum, I. vol. Bp., 1937. (továbbiakban: SRH), 95. — Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről ... Kurszán és Kurszán vára. Bp., 1959. — Uő.: Krónikáink és a magyar őstörténet, Bp., 1948.

³ A mohamedán írók magyar vonatkozású szövegei: A magyar honfoglalás kütfői (szerk. Pauler—Szilágyi), Bp., 1900. 150—196. I. Ibn Ruszta és Gardizi modern kiadása Czeglédy Károly fordításában: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Szerk. Györffy Gy.) Bp. 1958. 51-59. I. A később felfedezett perzsa földrajzi munka kiadása: Hudud al-Álam (szerk. V. Minorsky). London, 1937. 101. I. A szövegek származásáról Czeglédy Károly: A mohamedán források. = A magyarság őstörténete (szerk. Ligeti), Bp., 1943. 240—242. I.

A feljegyzések, mint látjuk, a X. és a XI. századból valók, és a legrégebb is 930 körül keletkezett. Mindössze 18 évvel előbb, mint Árpádházi Tormás és Bulcsu vezér követjárása Bizáncban, melyről Konstantin császár készítette feljegyzéseit. A „gyula” méltóságról a két magyar követ is beszél, ezenkívül említenek egy harmadrangú tisztséget, a „karcha” méltóságát is. A főfejedelemev nevét azonban Konstantin nem nevezi meg a nép nyelvén. Árpádot görög nyelven egyszerűen „Turkia nagy fejedelmének” mondja.⁴

Az arab-perzsa írók ezzel szemben, mint szövegükből elárulják, nem közvetlen értesülésből, hanem Dzsahjani bokharai miniszternek 920 körül készült földrajzi művéből, valamint Ibn Kurdadbihi művéből vették adataikat. A nehézség az, hogy egyik forrásmű sem maradt fenn, szövegük elveszett, így nem állapítható meg pontosan, hogy a magyarokról való értesülésekből mi volt benne. Azt mindenesetre már látnunk kell, hogy a két legrégebb, fennmaradt szöveg, Ibn Ruszta és a Hudud al Alam eltérnek: az utóbbi nem tud a magyarok „kettős királyságáról” és csak a gyula főnökségét ismeri. Száz évvel későbbi szerzők viszont mint Gardízi és Al Bakri híven őrzik a „kende” királyságának emlékét. Abban a korban, mikor a 896-ban elfoglalt „új” Magyarországon már rég Szent István király utódai uralkodtak, és a kende és gyula tisztségei is régen eltűntek már.

Tudjuk azonban, hogy a 920 körül készült Dzsahjani műve sem volt eredeti munka, hanem a IX. század első felében élt Al Dzsarmi földrajzi munkája után készült, aki nem csak az arab birodalom szomszédairól, hanem távoli népekről, így az angol szigetország lakóiról is írt. A X. és XI. században dolgozó Dzsahjani-követők ezeket a 827 év előtti adatokat is változtatás nélkül átvészik, és a brit hét király kormányformáját írják le évszázadokkal később is, tudomásul nem véve Ekbert szász király hódítását.⁵ A magyarok azonban az arab kereskedelmi forgalom útjába esvén, nyilván frissebb megfigyelésekre adtak alkalmat. Czeglédy Károly, az arab források szakértője a feljegyzések földrajzi leírásaiból következtetve azt állapította meg, hogy csak 864 utáni állapotot rögzíthetnek a magyarokra vonatkozóan. A szomszédaiaként említett „n.d.r” = nándor” nevű nép, vagyis a dunai bolgár birodalom lakói keresztényekként vannak leírva, és ezek 864 előtt még nem vették fel ezt a vallást.⁶ László Gyula viszont kételkedésének adott kifejezést az általában, más kutatók által is honfoglalás előttinek tartott feljegyzésekre vonatkozóan.⁷ A földrajzi adatok olyan bizonytalanok ugyanis, hogy a leírás illeszthető a Kárpát-medencében lakó magyarokra is. Ezért felveti annak lehetőségét, hogy a kormányforma-leírás a honfoglalás utáni időkből származik. De az sincs kizárva, Dzsahjani 920 körül az őshazában maradt magyarok töredékéről beszél, akik nem követték a honfoglalókat. Valószínűtlen ugyanis, hogy a magyarokkal közvetlen kereskedelmi kapcsolatban levő arab világ még negyedszázad múlva sem tudta volna, hogy ők új hazát találtak maguknak.

A magyarok kormányformájáról szóló adatok pontos időmeghatározásáról tehát nyilván beszélni fognak még a kutatók. Azzal kell számolnunk, hogy frissebb értesülések éppen a kormányformákkal kapcsolatban, toposszá merevedett adatokkal keverednek benne. Bár igen fontosak ezek a feljegyzések, „szilárd kiindulópontul” az Álmos és Árpád család hatalomra kerülésével kapcsolatban, mint azt Györffy

⁴ Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzásáról. (szerk. Moravcsik Gy., kritikai kiad. görög–magyar szövé.) Bp., 1950. 178–179. l.

⁵ Marquart, Joseph: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 28. l. Dunlop, D. M.: The History of Jewish Khazars. Princeton 1954. 106–107 l.

⁶ Czeglédy Károly: A IX. századi magyar történelem főbb kérdései. = Magyar Nyelv, 1945. 33–55. l.

⁷ László Gyula: Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. = Valóság, 1970. 48–64.

György vélte, egyáltalán nem alkalmazhatók.⁸ Györffy, Róheim nyomán arra gondolt: a leírt „kettős” kormányforma kétségtelen bizonyítéka a névlegesen uralkodó kende szakrális bábkirályságának. Ebben az esetben ugyanis Kurszán apját, a „Cundu” néven említett törzsfőt kellene tartanunk a szakrális fejedelemnek. Még így is hiányoznék azonban egy további bizonyítási lépcsőfok: az, hogy Kurszán maga is „kende” volt-e?

A Kurszán-problémát azonban véleményünk szerint még abban az esetben is el lehet dönteni, ha a mohamedán értesülések valóban a honfoglalást közvetlenül megelőző hazában írják le a magyarokat. Adataik ugyanis a magyar hagyománnyal és Biborbanszületett Konstantin feljegyzéseivel is egyeztethetők, mint alább majd látni fogjuk.

Először is arra kell felhívunk a figyelmet, hogy ezek az arab-perzsa értesülések egyáltalában nem szolgáltatnak hiteles bizonytságot a kormányforma „kettős” természetéről, csupán arról, hogy a létező több tisztség közül mindössze kettőt említenek meg. Ibn Ruszta a kazároknál is csak két főnököt említ, míg a Kazáriában utazó Ibn Fadlan már négy méltóságviselő nevét említi.⁹

A mohamedán írók leírása a magyar kormányformáról mindenképpen hiányosnak tűnik, ha összehasonlítjuk a türk birodalomról szóló kínai feljegyzésekkel, melyekben ugyancsak több méltóságviselő neve van felsorolva.

A magyaroknak mintául szolgáló kormányforma ugyanis nem lehetett lényegesen más, mint a türk birodalom öröksége. A kazárok dinasztíája és kormány szervezete egyébként ugyaninnen származott. A türkök kormány szervezete pedig, leszámítva apróbb, sajátos változtatásait a többi lovasnomád kultúrájú néppel együtt a hunokéval volt rokon. Tekintetbe véve a kínai, örmény és bizánci forrásokban fennmaradt adatokat, melyek a hun, türk és kazár példákat ismertetik előttünk, a méltóságnevek bizonyos rendszerét ismerhetjük meg.

Örmény és bizánci források 627-ben a kazár kagán testvérét (tehát a régi, türk dinasztia egyik tagját), és annak fiát nevezik meg seregvezérként.¹⁰ A kagán testvére a *jabgu* címet viselte, mint eredetileg a türk uralkodó öccse is, aki a birodalom nyugati felén kormányzott. Fia volt a *sad*, ami szintén teljesen egyezik a türk gyakorlattal.¹¹ A *jabgu* és a *tegin* címekről a kínai források külön megjegyzik, hogy ezeket csak a dinasztia tagjai viselhették. A *sad* méltóság ellenben alattvaló sajátja is lehetett, de viselhette a dinasztia tagja is.

A mohamedán írók „kettős királyságról” való értesülését tehát nem úgy kell felfognunk, mintha a magyar kormány szervezet csupán a *kende* és a *gyula* méltóságából állt volna, hanem csupán a kettőt, a dinasztia fejét, a „főkirályt”, és az utána rangban következő, legmagasabb alattvalói tisztséget, a *gyulát* említik meg. Tehát csupán az alattvalók legfőbb tisztségéről beszélnek a „főkirályon” kívül: a dinasztia tagjairól a mohamedán források nem emlékeznek meg.

Pedig, a kínai forrásokkal való egybevetés alapján itt azzal kell számolnunk, hogy a lovasnomád népeknél — legalábbis a türköknél és örököseiknél — két, egymástól független és egymással párhuzamos méltóságsorral van dolgunk. Seregvezérek, had-

⁸ Györffy György: Kurszán, i. m. 132. l.

⁹ Zeki Validi Togan: Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig, 1939. Függetl. 43-45. l. Magyar szövege: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról 61-63. l.

¹⁰ Marquart i. m. 394. l. 2. j. Dunlop, i. m. 30. l.

¹¹ Chavannes, Édouard: Documents sur les Tou-kiue occidentaux. Paris, 1900. 21, 255—256. l. stb. A hunoknál a *jabgu* még nem volt a dinasztia tagja: Groot, J. J. M.: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Berlin—Leipzig. 1921. 119. l.

seregparancsnokok lehettek egyrészt a dinasztia tagjai, tehát a kagán trónjának várományosai, másrészt az alattvalók egyes kiemelkedő képviselői is.

Ismerve a kagán hatalmának szakrális, „visszavonult” jellegét, ez a beosztás rendkívül ésszerűnek, sőt, nélkülözhetetlennek tűnik. Ha a trónörökösök nem biztosíthatók volna maguknak ugyanolyan aktív szerepet a kormányzásban, a sereg-főparancsnokságban, mint az alattvalók, a hatalom rövidesen kicsúszott volna a szakrálisan tisztelt dinasztia kezéből. Így azonban uralma szilárd maradhatott. Már a hunoknál megtaláljuk azt a szokást, melyet a türkök is követtek, hogy a birodalmat kétfelé, esetleg négy, sőt hatfelé is felosztják, mindegyik tartomány élére a főfejedeleme egy-egy családtagját, a trón várományosát állítva.¹² Megtörtént, természetesen sokszor, hogy az egyes részek így egyre kevesebb szállal fűződve a központi hatalomhoz, végül önállósultak egy-egy családtag élén. De az önállóvá vált fejedeleme piliánattól nem volt többé trónörökös, hanem maga is uralkodó.

Természetesnek tarthatjuk, hogy a magyarok, a türk birodalomból kiválva, maguk is így cselekedtek: önálló fejedelmet választottak, aki kialakította maga körül egyrészt családtagjainak, másrészt alattvalóinak méltóságviselőit. A magyar főfejedeleme seregeinek élén tehát nem csupán az alattvalói méltóságok, mint például a hódoltatott kabar törzsek főnöke, vagy a gyula haladt, hanem képviseltették magukat a trón várományosai, a dinasztia tagjai is.

Hogy erre bizonyítékot találjunk, a bizánci források felé kell fordulnunk, melyek a magyarságnak közvetlenül honfoglaláskori kormánysszervezetéről ejtenek néhány szót.

A BIZÁNCI ÍRÓK

A honfoglalás idejéhez legközelebb azok a hadjáratok estek, melyek előzményeként VI. Böles Leó bizánci császár rábírta a magyarokat 894-ben Simeon bolgár cár megtámadására.

A magyarokkal foglalkozó bizánci írók erről emlékeznek meg. Elsősorban a György barát folytatója (Georgius Continuatus) néven ismert. IX. századi világkrónikát kiegészítő, ismeretlen szerzetes jön tekintetbe, mint közel egykorú szerző. Egyik adata a 894-ik évre vonatkozóan két magyar fejedeleme nevét említi.

... ὁ βασιλεὺς... ἀπέστειλε Νικήταν τὸν ἐπιλεγόμενον Σκλήρον μετὰ δρομῶν ἐν τῷ ποταμῷ Δανουβίῳ δοῦναι δῶρα τοῖς Τούρκοις καὶ πρὸς πόλεμον κινήσει κατὰ Συμειόν,

‘Ο δὲ ἀπελθὼν καὶ συντυχὼν ταῖς κεφαλαῖς αὐτῶν, Ἀρπάδην καὶ Κουσάνην, καὶ συνθεμένων πολεμῆσαι, λαβὼν ὀψιδας ἤλθε πρὸς τὸν βασιλεῖα.

... a császár ... elküldte a Szklirosznak nevezett Nikitaszt hadihajókkal a Duna folyóhoz, hogy adjon ajándékot a türköknek és Szümeon ellen harcra készítse őket.

Ez elmenvén és találkozáván azok fejeivel, Árpáddal és Kuszánisszal, miután megállapodtak egymással a támadást illetőleg, kezeseket kapván, visszajött a császárhoz.¹³

Ez a forráshely tehát arról tudósít bennünket, hogy a magyaroknak közvetlenül a honfoglalás előtt két fejedelme volt, akik közül az első helyen említett Árpád volt a magasabbrangú.

¹² Pritsak, Omeljan: Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955. 39. l.

¹³ Georgius monachus Hamartolus, c. 12. Vö. Moravcsik Gyula: Bizánci krónikák a honfoglalás előtti magyarságról. = Antik Tanulmányok, 1959. 287. l. (A szöveg kritikai kiadása.)

De ugyanerről a hadjáratról ír a követküldő Leó császár fia, VII. Konstantin császár is, aki a 894-ik évre vonatkozóan ezt jegyezte fel a magyarokról:

*Τὼ δὲ τότε καιρῷ τὸν Αἰούντικα,
τὸν υἱὸν τοῦ Ἀρπαδῆ εἰχὼν ἄρχοντα.*

Abban az időben Liuntika, Árpád
fia volt a fejedelmük.¹⁴

Konstantin szövege ugyanis Liuntika — Levente — fejedelemségét a bolgár hadjárat vezetésével hozza kapcsolatba. „Ezután — írja — Leó ... császár hívására átkeltek a Dunán és megtámadván Simeont, teljesen legyőzték és iramukban egészen Preszlávig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre.” Ehhez teszi hozzá, hogy „ebben az időben” Árpád fia volt a fejedelmük, nyilván a Bolgárországba hatoló hadsereg vezérére gondolva. — Milyen kormányforma olvasható ki ezekből az adatokból?

A honfoglalás idején a magyar hadbavonuló seregek élén három személy járt: Árpád, Kuszán és Árpád fia Levente. Közülük a legmagasabbrangú Árpád volt, mint első helyen szereplő, másrészt családja tekintélyét mutatja, hogy fiát is a seregek élén találjuk.¹⁵

A hadak élén azonban, mint láttuk már, seregvezérek, alattvalói méltóságok viselői jártak és a trón várományosai. Tényleges főfejedelmet, szakrális tiszteletben álló személyt nem kereshetünk a hadak élén. Kurszánról, a másodikként említett sereget vezető „fejedelemtől” tehát semmiképpen nem tehetjük fel, hogy szakrális főfejedelem volt. De milyen tisztséget viselt a magasabbrangúnak említett Árpád? Georgius Continuatus szövege nem jelöli meg pontosan a méltóságokat, mindkettőt a nagyon általános görög szóval *κεφαλός*-nak nevezi, mely főnököt, főembert jelent. Ismerjük ezenfelül a lovasnomádok szokását, hogy főfejedelmük legfeljebb a székhelyén fogadott idegen követeket. A szöveg azt a benyomást kelti, hogy a bizánci követ nem székhelyén kereste fel a magyar „fejedelmeket”, csak a „Duna folyónál” ahol a bizánci hadihajók lehorgonyoztak, s ahová Árpád és Kurszán nyilván eléje lovagoltak. A magyarok főfejedelmével, véleményünk szerint, a Szklirosznak nevezett Nikitász nem találkozott, mert ez székhelyét nem hagyta el. Nagy, döntő hadjáratok idején ugyan még az elzártságban minden szakrális fejedelmen túltévedő kazár kagán is hadbavonult, de arról nincs adatunk, hogy lovasnomád főfejedelmek kalandozó vállalkozások élére állnának, vagy ilyen vállalkozások megbeszélésére eléje lovagolnának alacsonyabbrangú, idegen követeknek.

Ezt, véleményünk szerint, Nikitász és krónikása is nagyon jól tudta, ezért nevezi Árpádot is, Kurszánt is csupán az általánosító értelmű *κεφαλός* -nak.

Árpád fiának seregvezéri tiszte azonban mégis arra mutat, hogy Levente a trón várományosa volt, pedig apja még nem volt főfejedelem. Ugyanakkor a magyar krónikákban egy figyelemreméltó megjegyzést találhatunk e problémára vonatkozóan. Eszerint „Árpád családjának különös kiváltsága volt”, hogy hadbavonuláskor a sereg élén, visszavonuláskor pedig a sereg mögött járt.¹⁷

Az újabb történetírás joggal figyelt fel erre a megjegyzésre, és ismerve a szokást, hogy a hadrakelt sereg élén a hódolásra kényszerített népek főnökei jártak, ebből az adatból Árpád családjának alacsonyabbrendűségére következtettek.¹⁸

¹⁴ Konstantin, i. m. 176—177. l.

¹⁵ Czeglédy Károly: Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern. = Numen, 1966. 25—26. már a 32. jegyzetben utalt arra, hogy Györfly véleménye a bizánci és magyar forrásokkal ellentétben áll.

¹⁷ Kézai és a XIV. századi krónikaszerkesztések szövegében: SRH. 1. vol. Bp., 1937. 165, 290. l.

¹⁸ Horváth János: Árpádkori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp., 1954. 347. l. és Györfly i. m. 146. l.

Ezek a feltételezések azonban éppúgy nem veszik tekintetbe a hun-türk-kazár kormánysszervezet dinasztikus méltóságsorát, mint azok a kutatások, melyek kizárólag Dzsajhani követőinek adataiból akarnak kiindulni.

A dinasztia tagjainak helyzetét jól meg kell különböztetnünk a hódolt népek saját főnökének helyzetétől — mint amilyen például a kabarok főnöke volt —, aki alárendelt katonai rangja következtében haladt a hadak élén. A trónörökösök részére azonban ez az élenjárás dinasztikus kiváltság volt, és a család uralmának gyakorlati biztosítása. A magyar krónikák hagyománya nyilvánvalóan Árpádnak és családjának erre a trónörökös kiváltságára emlékeztet, anélkül, hogy az ősi szokás értelmét tisztán megőrizte volna.

Árpád csak addig járt a seregek élén, amíg trónörökös volt.¹⁹

Mi következik ebből?

A 894-ik évre vonatkozó bizánci adat azt bizonyítja, hogy Árpád ekkor még nem volt a főhatalom birtokában, csupán a trón várományosa volt, fiával együtt, mint ahogy a kazár kagan egyik trónörököséről is tudunk példát, hogy fiával együtt volt hadsereg-főparancsnok.

E bizánci adat azonban közvetve a magyar krónikákban fennmaradt hagyományt is alátámasztja. Ha Árpád 894-ben még csak trónörökös volt, a szakrális főfejedelem, aki a székhelyén maradt, akivel a bizánci követ nem találkozott, és akit a krónikák szerint csak 895-ben, a honfoglalás kezdetén öltek meg Erdélyben — nem lehetett más, mint Árpád apja: Álmos.

A KENDE CSALÁDJA

A névleges hatalmú kende tehát, aki mellett a gyula tartotta kezében a valódi hatalmat, nem lehetett Álmos. Hiszen az ő fia, Árpád, nem az alattvaló gyula méltóságát viselte, hanem fiával együtt trónörökösként parancsnokolt. A mohamedán írók kormányforma adata tehát vagy László Gyula feltételezését erősíti, és az Árpád után uralkodó, névleges fejedelmekre illik, vagy pedig még archaikusabb időkre, az Álmos előtti korszakra utal. Anonymus adatai és Györffy György feltételezése mindenesetre Kund vezér felé tereli érdeklődésünket.

A kérdés az, hogy a mohamedán írók „kende” főkirályában kell-e látnunk az első, szakrális hatalmú, magyar dinasztia képviselőjét?

Vegyük elő Anonymust, akiről annyit tudunk, hogy a XIII. században még élő, családi hagyományok, de azóta elveszett krónikás feljegyzések után is dolgozott. Anonymus azt írja, hogy a „Kundu”-nak nevezett vezér egyike volt azon hét törzsfőnöknek,

¹⁹ Györffy i. m. 83. l. szerint a türk példa — a trónörökös seregvezérsége — csak a szorosan vett hódolt népekre vonatkoztatható, melyek a trónörökösnek egyúttal jövedelemforrást is jelentettek. A magyarok előhada, a kabar törzsek azonban csak katonai segédnépnek minősülnek, nem jelenthettek jövedelemforrást, s így felettük bizonyára nem a trónörökös parancsolt. Véleményünk szerint ez a feltételezés nem bizonyít a türk példa ellen. Hiszen ebben az ősi, lovasnomád szokásban a lényeg az volt, hogy a trónörökös egyrészt gyakorolhassa és megmutathassa hadvezetői képességeit, másrészt pedig az, mint említettük, hogy a főfejedelem visszavonultsága ne eredményezze a dinasztia hatalmának gyengülését, átcsúszását a tényleges ügyintéző, alattvalói méltóságok viselőinek kezébe. Ha nem így lett volna, megmagyarázhatatlan lenne, miként tarthatták fenn hatalmukat hosszú nemzedékeken olykor, szakrális módon visszavonult fejedelmek családai. Hiába nevezzük a kabarokat hódolt nép helyett katonai segédnépnek, ez a körülmény meghódolt állapotukon, elővéd és utóvéd szerepükön semmit sem változtat. A jövedelemforrás elmaradásával is a hódolt nép gyakorlati szerepét töltötték be. Györffy maga is elismeri, hogy az általa is említett türk példából logikusan következnek: az élen haladó Árpád a főfejedelem fia volt. A jövedelemforrás érvét csak Kurszán főfejedelemségének bizonyítási kísérlete érdekében alkalmazza. Nehéz elképzelni azonban, hogy pusztán a jövedelem miatt, a trónörökös lemondott volna vezérszerepéről és arról a fontos tiszt-ségről, mely saját családja hatalmát biztosította.

akik Álmost fejedelemmé választva, őt és családját „utolsó izzig” való uralkodásra maguk fölé emelték, hogy új hazába vezesse őket. Ez a Kund mindenestre a többi vezérnél megbecsültebb személy lehetett, mivel később azt is leírja, hogy jelentékeny birtokot is kapott az ország közepén, melyet fia, Kurszán örökölt, aki a bizánci forrás szerint a honfoglalás előtt Árpád másodrangú vezértársa volt. A krónikák viszont azt is elmondják, hogy Kund nemzetsége egyébként Szatmár megye vidékén telepedett le. itt élnek a Kaplyon (Cupian) nevű másik fiától való utódai. Nemzetsége, zömében tehát a keleti határvidék felé eső területet foglalta el. (Hogy a krónikák a Turulmonda esetében Anonymustól függetlenül merítették a hagyományból, tanulmányunk első részében már láttuk. Nyilvánvaló akkor, hogy ezt az „ellentmondást” — ha ellenkező bizonyosságunk nincs — más hagyományokban kiegészítő egyezésként fogadjuk el. Legújabb kutatások is. kétségtelenné teszik a gesta és a krónikák egymástól való függetlenségét: Kristó Gyula: Anonymus magyarországi írott forrásainak kérdéséhez. = Magyar Könyvszemle. 1972. évf. 167—173.)

Vegyük elő most Biborbanszületett Konstantin elbeszélését, és Bulcsu ravasz meséjét. Azt láttuk már, hogy ez az elbeszélés nem vetendő el teljes egészében. csupán Álmos-ellenes elfogultsággal ferdít a kabarok javára, de a régi hagyományból kétségtelenül megőrzött valóság-magvakat. Megőrizte a bizonyos Levedi vajda emlékét is, aki Álmos családjának „átengedte” az uralmat. Levediről viszont láttuk, kiderítette az eddigi kutatás, hogy századokkal előbb élt, mint Álmos. Az uralomért való küzdelem tehát csak Levedi egy ivadéka és Álmos között folyhatott le. Abban a korszakban, mikor Konstantin szerint a magyaroknak fejedelme még nem volt. „csupán valamiféle vajdák uralkodtak felettük.”²⁰

A szöveg szerint tehát igazán megszervezett, erős, központi hatalom még nem volt, és ez megegyezik Anonymus hagyományával is. A „vérszerződés” csak akkor jött létre, mikor Álmost megválasztották.²¹ E tény egyúttal arra is rámutat, hogy a törzsfők nem egy nemzetségből és nem egy népfajból származtak, ezért volt szükség tehát a képletes szertartásra, hogy „vérségileg” is eggyé legyenek, egy népet alkossanak. A mohamedán írók által leírt „kende főkirály” azonos lehet Anonymus Kund vezérével és Bulcsu Levedi vajdjával: tehát olyan, kisebb jelentőségű, és nem igazi központi hatalmat gyakorló, tekintélyesebb törzsfővel, aki Álmos hatalma útjából félreállt. Tekintélyét azonban a többi törzsfővel szemben tovább is megtartotta. Álmos és Árpád is megbecsülték Kund vezért, aki a mi vélekedésünk szerint, a régi Levedi vajda leszármazottja volt.

Ami azonban a „kende” méltóság szakrális eszmei tartalmát illeti, ennek megítéléséhez, nézetünk szerint kevés a névleges uralkodás megállapítása. Egy alacsonyabb rangú helytartó, tiszviselő, hadvezér uralma is névlegessé válhatott akkor, ha valami módon a rangban utána következő nagyobb tekintélyre tett szert. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy ellentétben a nemzetközi szakirodalommal is elterjedtnek mondható nézettel, a szakrális eszmei tartalom nem minden esetben fokozta le bábkirállyá az uralkodót. Az „Isten kardját” birtokló, és magát „Isten ostorának” nevező Attila mellett például senki nem ragadhatta kezébe a tényleges kormányzást. Sőt, személye szakralitása éppen tetterős egyéniségének kormányzati eredményeiből táplálkozott. A szakrális bábkirályok névlegessége akkor fejlődik ki természetszerűleg, ha a dinasztia már pusztán csak valamelyik korábbi, tetterős őse emlékéből él, és az utódokból már hiányzik az egyéni tekintélyt formáló képesség.

Ugyanakkor azt is meg kell fontolnunk, hogy a mohamedán íróknál említett

²⁰ Biborb. Konstantin, 170—171. I. vö. I. sz. j.

²¹ Anonymus, c. 5. SRH. I. 39. I.

magyar „nagyobbik király” neve, a „kende”, megegyezik a kazároknál is feltalálható méltóságnévvel, a „kender kagán” nevével, aki azonban Ibn Fadlan szerint a kormányzásban csak a harmadik helyen áll, és így messze esik a főfejedelemség gyakorlásától. Ha ezt az adatot úgy vizsgáljuk, hogy nem feledjük: a Dzsahjani-követők nem minden esetben tartották szükségesnek a saját koruknak megfelelő korrekciót, és mindezt összevetjük Bulcsu elbeszéléseivel, a kérdést új megvilágításban láthatjuk. Bulcsu ugyanis, mikor a magyarok kazár kapcsolatairól beszél, kiemeli, hogy az Álmos családja elől félreálló Levedi a kazár kagán kedvence volt, és felesége is a kazárok közül származott. Ez arra mutat, hogy az Álmos előtti magyar „főkirály” méltósága nem az önálló fejedelmi eszme, a kaganátus szakrális eszmei gyökereiből táplálkozott. Hiszen ennek lényeges kelléke volt az idegen pártfogástól való függetlenség. A kende tisztsége azonban eredetében a kazárokkal való egykori, függőségi viszony emlékét hordozta. E függőségi viszony megszűnése, illetve távoli formasága tette névleges hatalmúvá a kendét, és nem a szakralitást. A mohamedán írók egy átmeneti korszakban írják le a magyar kormányformát. A kazároktól való függetlenülés lényegében már teljes, ezért írják maguk is úgy, hogy független nép a magyar. Belső, eszmei örökségek, sajátosságok mivoltával azonban nem lehetnek tisztában, s így nem számolhattak be arról, amit Bulcsu elbeszélése sejtet; de időrendben összezavar. A kende méltósága Levedi családjában öröklődhetett, mint az egykori kazár függés emléke, és csak „valamiféle vajdát” jelentett, de nem szilárdan kézbentartott központi hatalmat. E szilárd hatalom azonban már kifejlődőben volt a gyula méltósága révén. Álmos megválasztásának éppen az volt a jelentősége, hogy formailag is megszüntette a kende idegen uralom emlékét képviselő családjának elsőségét, és a saját maga által kiépített, önálló, szakrális fejedelmi hatalmat léptette helyébe. A Turul mítosz segítségével, Attila örökségére hivatkozva. Minden jel szerint Álmos volt az a tényleges hatalmú gyula, akinek a magyarok a leírás szerint mindenben engedelmeskedtek, és aki éppen e tekintély segítségével, rövidesen kiszorította a „nagyobbik” királyságból a névleges kendét. A hét törzset pedig a vérszerződés aktuál, egységesen fellépő néppé kovácsolta. (A gyula alattvalói méltósága ekkor kerülhetett egy más család: a X. században szereplő „gyulák” nemzetségének birtokába.)

Ha tehát a mohamedán forrásoknak a honfoglalás előtti állapotra vonatkozó idejét fogadjuk el, a kende méltósága még a VI—VII. században élő Levedi vezérsege idejéből származhatott, aki Bulcsu elbeszélése szerint akkor állt a törzsek élén, mikor ezeket még nem magyaroknak, hanem „savartü aszfalü”-nek hívták.²² Ehhez hozzá tehetjük, hogy a „magyar” elnevezés csak akkor jutott előtérbe, mikor a Magyar-Megyer törzs főnöke, Álmos lett a hatalom tényleges birtokosa.

Az arab-perzsa írók viszont az elnevezés tekintetében sokkal pontosabbak, mint Konstantin császár. Ők nem „türköknek” nevezik őket egyszerűen, hanem — nyilvánvalóan megbízható értesülésből — körültekintően azt írják, hogy e nép „a türköknek egy fajtája”, de megírják azt is, hogy „magyar”-nak nevezik őket. Ez is arra mutat, hogy Dzsahjani követőinek szövegeiben éppúgy keverednek archaikus részek friss megfigyelésekkel, mint Konstantin császár munkájában.

A probléma rendkívül nehéz, mert az adatok gyérek. Csak annyi bizonyos, hogy Kurszán szakrális uralmát, vagy honfoglaló fejedelemségét nem támogatják.

Bármennyire is számolnunk kell a szakrális elzárkózás népek szerinti különböző szigorúságú megnyilvánulásaival, azt tetterős, aktív főfejedelemtől sem tehetjük fel, hogy „külföldre csalják lakomázni”. Györffy hipotézise szerint ugyanis Kurszán azonos lenne azzal a német forrásokban említett „Cussal rex” magyar

²² Konstantin, 170—171. l. stb.

vezérrel, akit 904-ben a bajorok egy lakomára csalva lemészároltak.²³ Ilyesmi csak egy alacsonyabbrangú törzsfővel, méltóságviselővel eshetett meg. Kínai és bizánci feljegyzések bizonyítják, mennyire vigyáztak a lovasnomád uralkodók személyes méltóságukra, tekintélyükre még akkor is, ha külföldi követeket fogadtak saját székhelyükön. Ha nem volt eléggé magasrangú a követ, színük elé sem bocsátották. Az pedig, hogy ők maguk engedjenek alacsonyabbrangú külföldi vezérek meghívásának, és — mikor saját alattvalóikkal is csak szűk körben és ritkán érintkeztek — egyenesen külföldre menjenek „lakomázni”, ez, bármilyen liberálisan értelmezzük is a szakralitás fogalmát, elképzelhetetlen.

Egyébként a „rex” megjelölést a nyugati krónikások éppoly bőkezűen adományozzák mind germán, mind idegen, igazi főhatalmat nem gyakorló törzsfőknek, mint ahogy az arab írók „király” megjelölését sem kell mindig a szó igazi értelmében tekintenünk. Kund vezér „főkirályságát” is nyugodtan egyeztethetjük Konstantin császár feljegyzéseivel, aki csak „vajdákról” beszél, Árpádot viszont határozottan „nagyfejedelemnek” mondja. Ez rávilágít Kund és Álmos családja uralmának nagy különbségére.

Ha pedig a 904-ben bajor földön megölt Kurszán nem volt főfejedelem, akkor nem látjuk alátámasztva azt a feltételezett küzdelmet sem, mely Györffy György szerint XIII. századi oklevelek helyneveinek adataiból és a „kende” szó elemzéséből kimutatható lenne. Egyedül századokkal későbbi falvak neveiben rejlő statisztikával próbálja igazolni: Árpád 904 után Kurszán törzsét szétszórta az ország peremvidékeire, hogy maga és családja telepedjék a helyére.

Hol van erre bizonyíték? Györffy György a „kende” szóból képzett földrajzi nevek XIII. századnál nem régebbi okleveles anyagából vonja le a következtetést: „Abból a körülményből, hogy a felsorolt 19 hely közül 14 a gyeplíniaon és gyeplínelvén fekszik, kétséget kizáróan kiderül, hogy a kende gyeplívédelmi szolgálatot teljesítettek.”²⁴

Ha igaz, hogy a kende gyeplívédelmi szolgálatot teljesítettek, vajon mivel lehet bizonyítani, hogy a honfoglalás mégis az ő vezérletükkel történt, és 900 körül az ország közepét, Óbudát foglalták el? Továbbá miből igazolható, hogy a gyeplívédelmet pontosan 904 után, „Cussal rex” halálával kezdték csak ellátni? Arra sincs adatunk, hogy az Árpádok „a Kurszán nemzetség elkobzott területét” szállták meg. Györffy maga is megállapítja, hogy az Óbuda körüli, Pest-megyei, Csepel-szigeti síkságon Üllő, Tas és Taksony falvak nevében csupa Árpád-ivadék neve maradt fenn. Ugyanakkor ő maga elmondja azt is, hogy a Kurszán-nemzetség tagjai még a XIII. században is Óbuda környékén, Pest és Pilis megyében birtokoltak, békésen megférve a királyi család szomszédos birtokaival. Megemlíti azt is, hogy az Anonymus által Árpád adományaként leírt Százhalomtól Gyógyig terjedő birtokrész is kezükben volt, a XIII. században is.²⁵

Dehát akkor létezik-e egyáltalán Kurszán-probléma?

Oklevelekkel bizonyítható tény, hogy Kurszán vára Óbudán volt, tény az is, hogy utódaitól az Árpádok kihalásáig nem vette el senki ezen a környéken

²³ Annales Einsidelmenses, Mon. Germ. SS. III. 140. I. Annales Heremi: Gombos F. A.: Catalogus historiae Hungariae, Bp., 1938. 140. I. Annales Alamannici, uo. 91. I. Annales Sangallenses maiores, uo. 199. I. Aventinus: Annales Boiorum, uo. 342—346. I. E késő-reneszánsz kori (XVI. században író!) utóbbi szerző szavahihetőségéről, aki szerint Cussal rex volt a magyar honfoglalás vezére, ld. Álmos fejedelem mítosza stb. c. tanulmányomat: Filológiai Közöny, 1971. 428. l.

²⁴ Kurszán, i. m. 153. l. Újban ez már másoknak is feltűnt, vö. Solymosi László: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. = Magyar Nyelv. 1972. 179—190. l.

²⁵ Kurszán, i. m. 147. l. Vö. Karácsonyi János: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. 305—309. l.

levő birtokaikat. E tényeket pedig jól kiegészítik a magyar krónikák minden áron mellőzni szándékolt hagyományai. Egyrészt, hogy Anonymus világosan beszél arról az adományról, melyben a kende családja és Kurszán Árpád fejedelemtől részesült. Másrészt a krónikák elmondják, hogy a „Kende” többi fiai nem Óbudán, hanem Szatmár vidékén, a keleti gyepekhez közelfekvő területen telepedtek le. Tény, hogy a Györffy által idézett földrajzi statisztika „Kende” helynevei is, alig néhány kivétellel a Szatmár vidékével szomszédos, keleti gyepekre utalnak.

Györffy György azonban, a Kurszán—Árpád harc feltételezéséhez ragaszkodva úgy vélekedik, hogy „az eredeti szállásterületen meghagyták Kurszán nemzetségének behódolt maradékait ... Hasonló eljárásban részesült az Augsburgban kivégzett Bulcsu nemzetsége... Ugyanilyen sors jutott a legyőzött Ajtony nemzetségének...”²⁶

A hasonlatok azonban nem meggyőzőek. Bulcsu maga nem volt fejedelem, nemzetségétől sem kellett elvenni az uralmat az ország központjában, itt fel sem merülhet összehasonlítás. Ami Ajtony legyőztetését illeti: Ajtony *sem az ország közepén lakott*, és István király nem Ajtony lakóhelyén kívánta berendezni szállását. Behódolt maradékainak megmaradása Ajtonymonostor körül tehát nem zavarhatott senkit. Györffy viszont tanulmánya elején éppen azzal érvel: Óbuda és a dunai révek milyen kulcs-pozíciókat jelentettek, s Árpád éppen azért „szórta szét” Kurszán nemzetségét, hogy megfossza őket előnyös középponti helyzetüktől, és hogy a maga számára foglalja el azt.²⁷ Akkor miért hagyták meg „Kurszán várát”, méghozzá ősi néven, és miért tűrték, hogy a később behódolt és levert nemzetség Révjenőn még a XIII. század végén is fontos dunai átkelőhely birtokában legyen, szemben Óbudával és ősök várával? Mindezekre csak egyet felelhetünk: Árpád fejedelmi hatalma úgy látszik elég szilárd volt ahhoz, hogy az óbudai Kurszán-vár és a révátkelő ne zavarja. Annál is inkább, mivel ezeket *ő adta Kurszán családjának*.

Ugyanakkor, ha körülnézünk a középkori Pest és Pilis megye térképén, azt látjuk, hogy a terjedelmes nagyságú, és az ország közepén Visegrádtól Óbudáig lenyúló Szentendrei sziget sem volt soha Árpád nemzetségének birtoka, királyi hatalmuk ellenére, hanem a Rosd nemzetségé volt, melyből többek közt a Tahy-család származott,²⁸ De ez utóbbiakról sincsenek arra adataink, hogy ők vezették volna a honfoglalást.

Bármennyi homályos kérdés marad tehát még a kende-probléma körül, egy bizonyos: sem a külföldi, sem a hazai források nem rendelkeznek olyan adattal, az okleveles bizonyságokat is beleértve, melyeket az Árpád-család hagyományával ellentétbe lehetne helyezni.

Györffy Györgynek azonban feltétlen érdeme, hogy kétkedéseivel élesebb megvilágításba helyezte Anonymusnak Kund vezérre vonatkozó adatát, s ezzel kiderült, más történetírókkal ellentétben: Kurszán nem az Árpád-család tagja volt, mint egyesek gondolták.²⁹ Csakhogy nemzetsége sem régiebb, sem hatalmasabb nem volt az Attilától leszármazó, már akkor sokévszázados Turul-nemzetségnél, és a „kende” vajdasága nem volt azonos azzal a szakrális eszmei alapokon álló központi hatalommal, mely a magyarság hosszú időre jellegzetessé váló megjelenési formáját kialakította. A magyarság néppé szervezése Álmos, a honfoglalás pedig fiának, Árpádnak nevéhez fűződik. Kurszán vezér alakja a többi törzsfőkénel talán előkelőbb, de Álmos családja mellett mégiscsak az alattvalói méltóságviselők közé helyezendő vissza: ennél magasabbra soha nem emelkedett.

²⁶ Kurszán, i. m. 155. l.

²⁷ Uo. 150. l.

²⁸ Vö. a Rosd-nemzetségre vonatkozó adatokat Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei, Bp. 1938. 22. 33. l. stb.

²⁹ Pl. Hóman B.

Csak természetes, hogy ezek után igen merésznek hat Györffy György feltételezése, mely szerint Kurszán, mint „szakrális főkirály” — egyenesen a türk dinasztíából, Istemi kagán nemzetségéből származott. Míg az Attila-leszármazásról és a Turul-mitoszról létező, középkori hagyományokat racionális megokolással nem tartja hitelesnek — ugyanez a racionalizmus, pusztán egy méltóságnév túlértékeléséből — arra vállalkozik, hogy új mítoszt konstruáljon. A magunk részéről, az itt, és megelőző tanulmányunkban közölték alapján inkább vagyunk hajlandók hitelt adni egy közepkorban létező mítosz eszmetörténeti valóság-magjának, mely keletkezése korának hiedelmeire és eszmevilágára utal: a sámánizmus idejére. Egy olyan mítoszban ellenben, melyről a hagyomány semmit nem őrzött meg — nem hiszünk.

II. A FEJEDELEMSÉG ESZMEVILÁGÁNAK GYÖKEREI

Most pedig, Álmos fejedelem történetének befejezéséül, lássuk közelebből azt a hiedelemvilágot, mely az ő szakrálisan felfogott uralmát lehetővé tette.

A társadalomtörténeti kutatás, mely a feudális korszakba visszanyúlva próbálja a kialakult hierarchia keletkezésének első fokát megvilágítani, szükségképpen találkozik a központi hatalom intézményével éppúgy, mint a fejlődés kibontakozását ködbe burkoló mítosszal. Az intézmény és fejlődésének vizsgálata a politikai történet keretei közé tartozik. De a keletkezését kísérő eszmevilág, a mítosz, vallástörténeti és irodalmi összefüggésekben nyerhet csak értelmet, az eszmetörténet kereteiben.

Az archaikus társadalmak élén a királyi hatalom áll, mely viszont, mint ismeretes, még kezdetlegesebb tömörülésekből, a legegyszerűbb alapképletből, a családból, a családfő hatalmából származik.

A patriarkális apai hatalomnak ez a továbbfejlődése, mely a megfelelő társadalmi-gazdasági alapokon nemzetségek, népcsoportok, törzsszövetségek és államok kialakulása felé vezet, az emberi tudat és eszmevilág fejlődéstörténetében is jelentőséget kap. A kezdetleges társadalom ugyanis, mikor a maga fölé emelt uralkodó hatalmát és védelmét elfogadja, ugyanakkor értelmezni, magyarázni is kívánja ezt az intézményt. Az intézménynek pedig a tömegből kiemelkedő képességű, tetterős személyiségek adnak értelmet. Úgy is felfoghatjuk tehát, hogy a királyeszmé tulajdonképpen egy személyiségfilozófia ősi magját rejt, mely a társadalommal való kölcsönhatásban kapja meg értelmét.

Ez a „filozófia” még természetesen nem modern és racionalista értelmű. Az archaikus korban a vallás és a mítosz tölti be a filozófia szerepét. A kiemelkedő képességű személyek mítikus alakokká válnak egy földöntúli világról való hit jegyében, s létezésük reális valósága elmosódik, összefonódva az istenek léteével. A mítikus személyiség-értelmezés tehát az istenek világába vezet, s innét visszahatva az uralkodói intézményre, azt mindenestől égi eredetűvé teszi. Ez a felfogás azután megerősíti az intézmény személytelen tekintélyét is, mert fenntartja az átlagos, sőt csekélyképességű utódok uralmát is, a kiváló ős, illetve az égi apa személyes érdemeiért.

Primitív fokon a mágia, fejlettebb társadalmi viszonyok mellett pedig a vallás és a mítosz éppoly teljességben itatja át a központi hatalom intézményét, s következésképpen a politikát és az állam életét, mint az archaikus ember mindennapjait és egész gondolatvilágát. A forrásokat elemző, modern kutató itt nem alkalmazhatja saját, racionális észjárását, mely már egymástól elválasztva szemléli a mítoszt és a valóságot. Ha a régmúlt korok eszmei valóságát nem akarja eltorzítani, kénytelen túllépni szorosan vett szaktudománya körén. Nem csak azt kell tudomásul vennie, hogy a politikai vonatkozásokat nem vizsgálhatja a társadalomfejlődés tekintetbe vétele nélkül, hanem azt is, hogy a társadalmi jelenségeket sem értheti meg egészen az eszmék története, a korabeli hitvilág ismerete nélkül. A forráselemzésekhez nem csu-

pán nyelvészeti, néprajzi és irodalomtörténeti ismeretekre van szüksége, hanem valláspszichológiára is, melynek segítségével a mitikus szemléletű ember észjárását kell lehetőség szerint ismernie. Ezenfelül pedig a filozófiát, a jelenségek értelmezésének eszközt is igénybe kell vennie, mint minden szaktudomány szülőanyját.

Ha ezzel a módszerrel vizsgálódunk, nem tévesztve szem elől a társadalomfejlődés alapjait, a központi hatalom intézménye a maga sajátos, mitikus eszmevilágával együtt úgy tűnik fel a történeti idők hajnalán, mint egyike a népeket, nemzeteket és államokat formáló erőknél, melyben az egyén és a tömegek állandó kölcsönhatása nyilvánkozik. A családfő, az apa patriarkális hatalma alatt indul meg a nemzetségek, a törzsek és népek sajátos elkülönülése, önálló szerveződése. Az utódok sokasodásával és szétválásával egyidejűleg nő és sokszorozódik meg a családfő hatalma is törzsfőnökkivé, fejedelmivé vagy királyivá. Vele együtt növekszik a primitív hitben lappangó varázserő, a kezdetben személytelen és általános érvénnyel bíró „mana” ereje is rendkívülivé, kivételessé és személyessé. Míg kezdetben az állatokat is magával egyenrangúnak képzeli, eszméi végül túl is emelkednek a naponta látható, evilági környezet határain és kozmikusá válnak.³⁰ A mágikus gondolkodásba behatol az „ég” fogalma, és kíséri a társadalom fejlődését. A társadalmi hierarchia fokozatainak kialakulása egyidejű az „ég” kezdetben általános, személytelen fogalmának megszemélyesülésével és hierarchikus differenciálódásával.

A hierarchikus társadalmi és állami szervezet csúcsán megjelenő uralkodó nem csupán mágikus hatalmú apa többé, hanem kozmikus háttérben lép fel, mint „az ég fia”. A népcsoport, vagy az állam élére kerülő, tetterős, rendkívüli személyiség csak a kozmikus háttérben találja meg alattvalói előtt tekintélyének támaszát, mint ahogy az egész, mitikus észjárás szerint berendezett élet is ilyen háttérre támaszkodik. De az ősi, primitívebb képzetek sem tűnnek el nyomtalanul, hanem hosszú időn át kísérik az új fejlődést.

Az első, ismert nagy kultúrát teremtő birodalom alkotóinak, a suméreknek mitológiája már az eget és az istenek világát is teljesen saját, földi birodalmuknak hasonlóságára képzeli el. Az istenek családai az uralkodó személyén keresztül lépnek kapcsolatba a földi dinasztiával, és a mennyei városok lakói a földi városokba szállnak alá. Ilyen képzetek mellett születik meg az istenkirály eszméje, mint az istenvilág földi megtestesülése.

Lényegében ilyen, vagy hasonló, kezdetlegesebben differenciált, de azonos észjárású képzetek körében születnek a primitív törzsek élén álló, mágikus hatalmú afrikai, vagy indián főnökök, az isteni családfákra hivatkozó kelta és germán szakrális királyok, a hellén pap-királyok éppúgy, mint az „ég fiának” címezett kínai császárok, vagy a steppék lovasnomádjait időről időre néppé, sőt állam- és birodalom-alkotó elemekké szervező hun, bolgár, türk fejedelmek és kagánok, mindenütt a társadalmi fejlődés megfelelő foka szerint.

A szakrális király „félisten”. A hit lényege, mely személyéhez kapcsolódik, abban áll, hogy nem tekintik egészen földi halandónak. Meghalhat ugyan, sőt, meg is ölik: de éppen megöletésének áldozat-jellege ahhoz a hithez kapcsolódik, hogy lényében „isteni hasonlóság” van, s e hasonlóság birtokában tér a szellemvilágba vissza, ahonét tulajdonképpen származott.

Természetesen ez a hit az egyes népcsoportok társadalmi, és műveltségi állapota

³⁰ Vö. Malinowski, B.: *Myth in Primitive Psychology*. London, 1926. A szakrális királyság problémakörére összefoglaló, többoldali megvilágítás az 1955. évi római vallástörténeti kongresszus anyaga: *La regalità sacra*. Leiden, 1959. Vö. még Graus, Frantisek: *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich Merowingier*. Praha, 1965. 313—334. I. és: *Das Königtum*. Mainuvorträge, 1954. Lindau-Konstanz, 1956.

szerint igen sokféle színezetű, az isteni hasonlóság eszméje azonban a szakrális király-idea minden ismert változatában kimutatható. A steppei lovasnomádok kultúrkörében is.

A türk birodalom uralkodói eszméjéről az orkhoni feliratok egyes kifejezései világosítanak fel bennünket, a VIII. századból. Figyelemreméltó, hogy ez volt az a birodalom, melynek keretében a magyarság függetlenülése előtt élt. De fennmaradtak a IX. század elejéről a dunai bolgár kánok feliratai is, akik az Árpádokkal rokon, ugyancsak Attila-hagyományú dinasztia szellemi örökösei voltak. Hasonlítsuk össze e feliratoknak a fejedelmi hatalom eredetét és természetét értelmező kifejezéseit:

ORKHONI FELIRATOK:³¹

1) ... az ember fia mind arra teremtetett, hogy meghaljon, mikor az Ég az időt kijelöli számára ...

2) Az Ég rendelkezésből, s mert így kívánta az én jósorsom, kagán lettem,

3) Én, az Ég-Istenhez hasonló, az Égtől született türk Bilge kagán ...

TIRNOVÓI FELIRATOK:³²

1) ... az ember, ha derékul él is, meghal, s más születik ...

2) Omurtag kán üvgi a földön, ahol született, az Istentől behelyezett fejedelem ...

MADARAI FELIRATOK:

3) Az Istentől behelyezett, Istenhez hasonló Malamir kán.

Ami ebben az összehasonlításban a legfeltűnőbb, az „isteni hasonlóság” gondolatának, mint az uralkodói eszme magjának szívóssága. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a három felirat mennyire más körülmények között keletkezett, s milyen eltérő életviszonyok hátterében. Az orkhoni feliratok az ősi, lovasnomád kultúrkörben születtek, a steppéken, a keleti türk birodalomnak inkább Kinához, mint Európához közelálló területén. A bolgár, tirnovói és madarai feliratok viszont a dunai Bulgáriában, a keresztény Bizánc szomszédságában és hatásától megérintve, városlakó, letelepült életformában.

Mégis, tévedés lenne a két felirat mondanivalóját eltérőnek tartani, s azt hinni, hogy Omurtag kán földön való születésének kihangsúlyozása „realisabb” elképzelést takar. A születés és a halál földi törvényszerűségeit mindkét felirat ismeri. Az orkhoni felirat Bilge kagánja sem azt mondja, hogy az „égben”, hanem az „Égtől” született, ami nagy különbség. Az „Égtől való születés”, mint ő maga értelmezi, az isteni hasonlóságot jelenti. S ugyanezt mondja magáról a bolgár Malamir kán is, ami megvilágítja, hogy az „Istentől behelyezett fejedelem” kifejezést sem a nyugat-európai, keresztény tan istenkegyelmiségi eszméje szerint kell felfognunk, hanem az ősi, pogány, szakrális értelemben: az isteni hasonlóság eszméjében.

Ha ez az eszme az egymástól oly eltérő kulturális és társadalmi viszonyok között élő keleti türkök és dunai bolgárok között, még egy évszázadnyi távolságban sem változott meg, úgy bizonyosra vehetjük, hogy a türk-kazár méltóságrendszer átvevő, IX. századi magyarság sem gondolkodott másképpen a fejedelmi eszmét illetően. A Turulmonda mítoszával értelmezett Álmos alakját is „égtől születettnek”, isteni hasonlóságúnak fogta fel. S a szakrális királyeszme lényege ebben az isteni hasonlóságban rejlik.

³¹ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, i. m. 28, 29, 36 l.

³² Fehér Géza: A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai. Bp. 1930. 144, 150. l.

A szakralitással azonban még nem merül ki az uralkodás eszméje. Hiszen ez csupán az intézmény és megismerője természetére, állapotára vonatkozik. E passzív vonatkozashoz azonban egy aktív pólus is tartozik: a hatalom gyakorlásának célja, feladata. Egy gyakorlati irányulási cselekvés tehát, valami kötelesség elvégzése, mely magának az uralomnak létjogosultságot és értelmet ad.

E feladat elvégzése nem következik önként a szakrális állapotból, mely nem egyéb, mint személytelen, vérségi örökség. Az uralkodás gyakorlására való képesség, a hivatásra való, személyes alkalmasság a karizma erejéből adódik.

A karizmatikus uralkodás eszméjével főként a német művelődéstörténeti iskola foglalkozott már a század elején sokat, és az istenkegyelmiség (Gottesgnadentum)³³ kifejezést alkalmazta rá. Ezt a szóhasználatot a harmincas évek magyar történetírása is aggály nélkül átvette (Deér), nem gondolva arra, hogy a meg nem felelő kifejezés használata fogalomzavarhoz vezet. Az „isteni kegyelem” fogalma ugyanis jellegzetes, keresztény tanítás, mely a pogány szakralitás-fogalommal éles ellentétben áll. A keresztény tanítás szerint a kegyelem isteni ajándék a földi halandó ember számára, melynek segítségével kijelölt hivatását teljesíteni tudja. Ilyen értelemben tehát alkalmasságra képesítő karizma.

Égészen más jellegű azonban a pogány gondolat. Itt is beszélhetünk ugyan karizmáról, hivatásra képesítő isteni erőről, csak hogy ez nem kegyelmi ajándékként érkezik a kiválasztott számára, hanem logikus következménye „isteni hasonlóságának”, tehát „égi származásából” ered. A lényében rejlő isteni rész a pogány karizmatikust élesen elválasztja a többi, földi halandótól, és a mitikus hitben félig egy más létmódba helyezi.

Könnyű felismerni, hogy a pogány karizma, mely a szakralitás alapján áll, merőben irracionális képzet, mely evilági és túlvilági létben nem ismer éles határvonalat. Annál élesebb különbséget lát azonban kiválasztott (szakrális) és nem-kiválasztott (profán) ember között. A keresztény tanítás ezzel szemben, minden misztikus vonatkozása mellett is, erős realitás-érékkel bír, mikor az isteni és emberi létmódot választja szét élesen, ugyanakkor ember és ember, mint Istentől különböző földi halandók között nem lát lényeges különbséget. A kiválasztás is csak isteni kegyelmi ajándék, mely az ember létmódját nem alakítja át.

A két eszme különbsége természetesen nem csak a teóriában, hanem a belőle következő gyakorlatban is lényeges. Az isteni kegyelem alapján uralkodó fejedelmi személye szerint felelős feladatának teljesítéséért, karizmájának felhasználásáért Istennek. A pogány, szakrális uralkodó ellenben, mivel maga is része az istenségnek, nem tartozik felelősséggel senkinek. Tehát korlátlan úr.

Karizmatikus uralkodó eszerint lehet keresztény is, pogány is. „Istenkegyelmiségi” eszme alapján álló uralkodó azonban csak keresztény lehet, s ezért téves a pogány szakralitás karizmáját, a korlátlan uralkodást „istenkegyelmiségi eszmének” nevezni.

Kétségtelen, hogy a keresztény, európai királyeszmé sem szabadult meg mindvégig a pogány-szakralitás képzetektől, s e motívumoknak, különösen a hatalom korlátlanságának kiépítésében fontos, bár leplezett szerepük volt. A steppei lovasnomád kultúrkör örökösei azonban, az első fejedelmválasztó magyarok viszont, a fejlődés fáziskülönbségeinek megfelelően, még azok között a képzetek között éltek, melyek valaha az egész emberiségre jellemzőek voltak.

³³ Főként Kern, Fritz: Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im frühen Mittelalter. 2. Aufl. Münster-Köln, 1954., egyébként alapvető fontosságú munkája.

Arról természetesen, adatok híján, nem bocsátkozhatunk találgatásokba, hogy Álmos hatalma mennyire volt korlátlan, illetve korlátozott, csak egy bizonyos, hogy uralmának szakrális, tehát földöntúli hátterű tekintélye volt.

A lovasnomádok uralkodóiról rendelkezésünkre álló adatok mind azt mutatják, hogy a fejedelmi karizma lényege egy-egy nép, birodalom megszervezése, annak állandó együtt-tartása, kormányzása, megvédése, és újabb hódítások végrehajtása volt.

Az uralkodó szokás-szerű feladatai tehát, de földöntúlra is érvényes, kozmikus háttérrel. A keleti-türk Kül-tegin, az orkhoni feliratokban, így beszél erről: „...fent a türk Ég, és a szent türk Föld-Víz határozott. Felemelte atyámat, Elteris kagánt... hogy a türk nép ne pusztuljon el, hogy újból nép legyen ... őseim törvénye szerint megszervezte és új életre keltette a népet ... mely rabszolgává lett...”³⁴

A keleti türk uralkodó Elteris kagán karizmája tehát arra való volt, hogy a kínai császár alattvalóivá süllyedt, egykori szabad türköket újból megajándékozza egy függetlenné lett országgal, mely csak a kagáni méltóság újra-való megszervezésével vált lehetővé. Erről az utóbbi motívumról ugyanott, Tonjokuk felirata beszél: „...hétszáz ember vezetője, közülük a legnagyobb a *sad* volt. Álljatok mellém! — mondta ... biztattam, hogy *kagán legyen*. *Elteris kagán akarok lenni*...”³⁵

Így ment tehát végbe a kínai befolyástól újra függetlenített, keleti türk birodalom megszervezése. A „türk Ég” elhatározásából Elteris, a *sad*, a régi türk uralkodók ivadéka, újra felemelte népét, és vele családjának szünetelő címét, a kagáni méltóságot. A kagáni, tehát a főfejedelmi rang jelentette egyben az uralkodó személyének „megszentelődését”, szakrálissá válását is.

Tch'ou-lo nyugati türk kagán a VII. században így kiált fel: „Az égen és a földön és minden helyen, ahol a nap és a hold világít, még sohasem volt, hogy a kagán ne lett volna szent ember...”³⁶

A főfejedelem: a kagán, vagy a kán léte úgy jelenik meg tehát, mint a nép idegen uralomtól való függetlenségének biztosítója. Ugyancsak az orkhoni feliratokban olvassuk ezeket a mondatokat: „A türk nép ... a kínaiak uralma alatt volt, a türk népnek akkor nem volt kánja. Utóbb elszakadt a kínaiaktól és saját kánt választott. De kánját letéve, újra a kínaiak alattvalója lett. Akkor az Ég így szólott: „Kánt adtam neked, de kánodat elhagyva, alattvalóvá lettél.” S e behódolás miatt az Ég elpusztította őket. A türk nép meghalt, elpusztult, semmivé lett. A türk nép helyén semmi szervezet nem maradt.”³⁷

A főfejedelem léte tehát a „szervezet”, a rend jele. A rend pedig csak akkor érvényes, ha mentes az idegen befolyástól, vagyis a meghódolástól, a szolgaságtól. Csak így remélhetik az Ég helyeslését és oltalmát is, mivel a földi rendnek a kozmikus, égi rendet kell tükröznie, s a fejedelmi méltóság e felfogásban, voltaképpen erre: az égi rendnek földi tükröztetésére való.³⁸

Álmos is ezt tette, mikor a magyarságot a főfejedelmi hatalom kiépítésével megszervezte, és mint szakrális tiszteletben álló személy, az „ég fia”, népét új hazába vezet te. Származása éppoly rendkívüli volt, mint halála, mikor az új haza határára érkezve, megölték alattvalói, hogy „ne mehessen be Pannóniába”. A szakrális fejedelem ezzel betöltötte karizmáját népe életében: miután megszervezte és új hazába vezette a magyarságot, áldozattá kellett válnia. Ha ősi hit úgy gondolta, hogy az istenséghez visz-

³⁴ A magyarok elődeiről i. m. 32. l.

³⁵ Uo. 38, 39. l.

³⁶ Chavannes, i. m. 19. l.

³⁷ Vö. 35. sz. j.

³⁸ Vö. Roux, Jean-Paul: L'origine céleste de la souveraineté dans les inscriptions paléo-turques de Mongolie et de Sibérie. = La regalita sacra, i. m. 235—239. l.

szatérő varázsereje az ég kozmikus gyűjtőpontjában megsokszorozódva, mint igazi, égi apának oltalma, most már korlátok nélkül árad ki szüntelenül a századok folyamán utódaira, és az általa megszervezett. egész népre.

L'ORIGINE ET LE MONDE DES IDÉES DU PRINCIPAT HONGROIS (RÉSUMÉ)

Ce mémoire se rattache à une étude intitulée „Mythe et réalité du prince Álmos”, qui paraît ailleurs (Filológiai Közöny, Année 1971). Dans cette dernière nous avons tendu à dégager de la tradition des chroniques hongroises le souvenir du premier principat, de caractère sacré, d. Álmos. Nous avons établi, que la seule source étrangère — le „De administrando imperio” de Constantin Porphyrogénète —, qui au lieu d' Álmos ne décrit comme premier prince hongrois que son fils Árpád, est simplement un renseignement erroné. Il remonte au chef Bulcsu, un des ambassadeurs hongrois à Byzance, qui, d'origine khazare et chef d'une fraction ethnique khazare assujettie par les hongrois déjà dans la seconde moitié du IXe siècle, entendait de propos délibéré rejeter dans l'ombre le souvenir du principat d' Álmos, vainqueur de son peuple.

Le présent mémoire traite la question du mode de gouvernement hongrois à l'époque de la conquête du pays. Il fait remarquer, que les descriptions des charges dirigeantes et des dignités de chef d'armée des nomades montés, qu'on trouve dans les sources musulmanes, doivent être complétées en utilisant aussi les données des sources chinoises. En effet, tandis que les musulmans ne mentionnent que les charges remplies par les sujets, les membres de la dynastie sacrée exerçaient pareillement la charge de chef d'armée. car aussi l'héritier du trône, voire son fils, marchaient à la tête de l'armée, de compagnie avec les chefs des peuples soumis et d'autres dignitaires sujets. Il s'ensuit, qu'au début de la conquête hongroise Árpád, en sa qualité d'héritier du trône, marchait, encore du vivant de son père Álmos, à la tête de l'armée. Après le sacrifice rituel de son père ce fut cependant lui qui devint le „grand-prince” de la conquête hongroise. L'hypothèse formulée tout dernièrement (Gy. Györfy: Kurszán és Kurszán vára), qui affirme le principat suprême de Kurszán, un chef d'armée d'un grade inférieur à celui d'Árpád, est une erreur qui contraste en tout point avec les données des sources. Le fondateur de la première dynastie hongroise est Álmos (environ 819—895), son successeur direct est Árpád (+907), et c'est sous le principat de ce dernier qu'eut lieu la conquête hongroise.

Le charisme du principat sacré d'Árpád implique que ce fut à lui qu'incomba la tâche de conduire les hongrois de leur ancienne patrie, Etelköz, aux bornes de la nouvelle.

Az "Egyetemi Könyvtár" Évkönyve, 1972. - Megjelent 1973 október.

kapható!

- BARÁTHOSI BALOGH BENEDEK:** Szumirok (Új kiadás). A szumir nép jelentősége az emberiség hajnalán s kulturájának mai napig érezhető nyomai. 150 oldal sok képpel, DISZKÖTÉS, színes fedőtábla 5. - USA §
- FEHÉR M. JENŐ:** Az avar kincsek nyomában. A Frank Birodalom által elorzott kincsek sorsa, nyomról-nyomra követve Európa kincstáraiban. 230 old. sok kép, DISZKÖTÉS 6. - USA §
- FEHÉR M. JENŐ:** A korai avar kagánok. A 250 éves Nyugati Avar Birodalom kialakulása Európa szívében, első kagánjai Bizánc 627. évi ostromáig. 246 old. képtáblák, térképek. DISZKÖTÉS 6. - USA §
- MAGYAR ŐSKUTATÁS** (Szerkeszti Fehér Ana). Népszerű nyelvészeti és néprajzi lap, évente hat szám 64 oldalnyi terjedelemben. Hazai és külföldi írók közreműködésével. Előfizetési ár egy évre 10. - USA §
(Az első és második évfolyam kapható.)
- MAGYAR TÖRTÉNELMI SZEMLE** (Szerkeszti Fehér M. Jenő). Az egyetlen külföldi, történelmi szaklap. Évente négy szám 100 oldalnyi terjedelemben. Eddig négy teljes évfolyam jelent meg. Előfizetési ár egy évre 12. - USA §
- ŐSMAGYAROK és VIKINGEK** : (Gyűjteményes, nagyalku könyvkiadás). Az alig-alig ismert kapcsolatok vikingek és magyarok közt régészeti, néprajzi és történelmi bizonyítékai időben az 5-11 századból, térben a kijevei magyar fejedelemségtől a Kárpát-medencéig huzódnak. FETTICH - FEHÉR - PÉTERFALVY - SZEPESSY G. részlet-tanulmányai. Színes fedőlappal, rengeteg képanyaggal 180 old. 7. - USA §
- TORMA ZSÓFIA:** Sumér nyomok Erdélyben. (JÁki Gábor gondozásában és mellék tanulmányával a magyarországi sumér leletekről.) 225 oldal, sok képtábla, DISZKÖTÉS 5. - USA §
- FONTOS:** Adminisztrációs címünk: ANA W. de FEHÉR, CASILLA CORREO 24. CASTELAR, Bs. As. ARGENTINA.
Befizetések: A csekkeket kérjük kiállítani a fenti címre.
Európában: EUGENIO M. FEHÉR, BAYERISCHE HYPOTHEKEN und WECHSEL BANK, MÜNCHEN, ZWEIGSTELLE ISMANINGER STRASSE, KONTO No. 86/106844.
A jelzett műveket áruk ELŐZETES beküldésével és 1. -USA § posta és biztosítási felárral, mint többlettel azonnal küldjük.

A pusztaszeri vérszerződés emléktemploma

(A pusztaszeri Árpád-emlékmű közelében, Sövényháza határában a közelmúltban feltáró ásátásokat végeztek. A szeri pusztán tartott gyűlés ANONYMUS által leírt eseményét szándékoztak ellenőrizni, miután krónikásunk hitelét GYÖRFFY GYÖRGY és nyomán mások kétségbe vonni igyekeztek. A tárgyitörténelem megcáfolja a hitelrontást. . . Az ásátásokról a Csongrád megyei Múzeumok igazgatója "ÁRPÁD-KORI KÖRÖNKRÓNIKA" címmel a "DELTA" hasábjain előzetes jelentést közölt, amelynek teljes szövegét az alábbiakban teljes egészében ismertetjük. Az eredményekhez - történelmi adatok alapján - megfontolás tárgyává teendő kérdéseket vetünk fel. TROGMAYER OTTÓ, muzeumi főigazgató tudósítása honfoglaláskori építészetünk jeles voltának elsőrangú bizonyítéka.

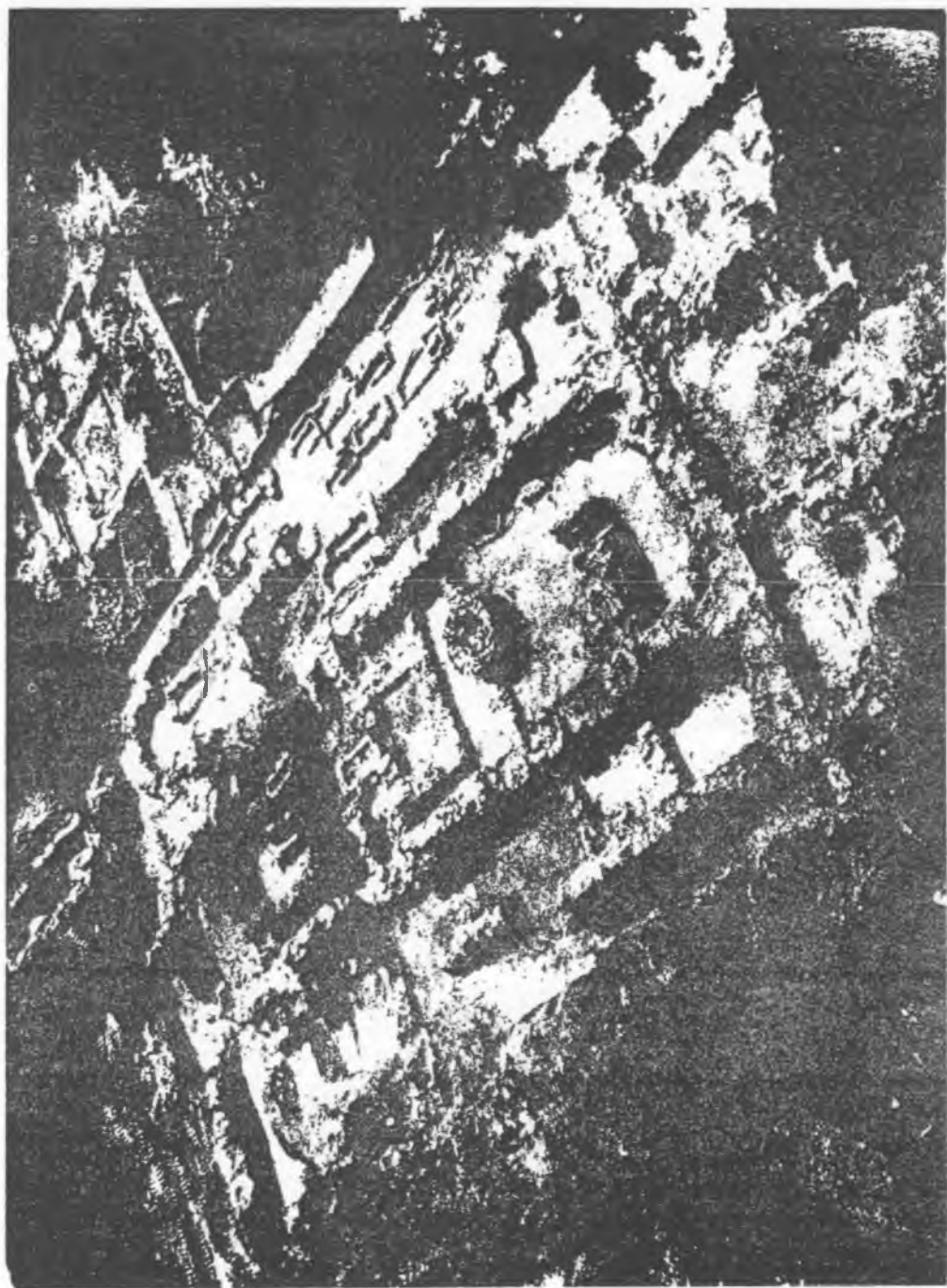
a szerkesztő.)

TROGMAYER OTTÓ

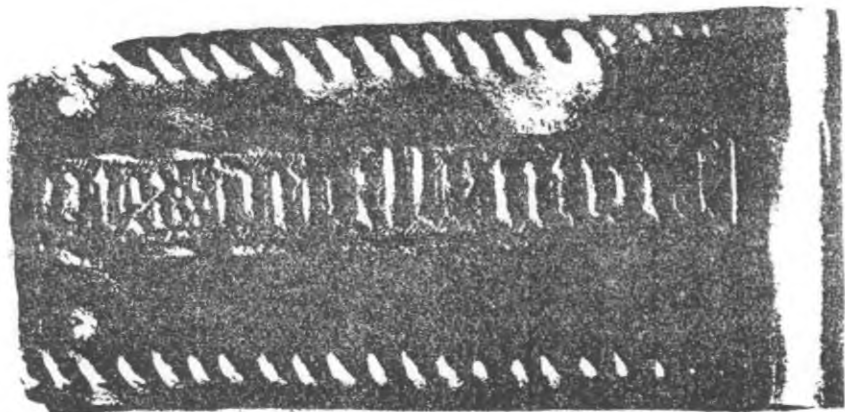
ANONYMUS GESTA HUNGARORUM című munkája történetírásunk egyik legvitatottabb írott forrása. Sokan minden szavát szentírásként tisztelik, mások történeti regénynek tartják, s e két szélsőséges nézet között még számos értékelést, értelmezést sorolhatnánk fel.

A nagy műveltségű (Párizsban tanult) Péter mester esztergomi prépost korában Kalán érsek állt a királyi kancellária élén, Ond vezér leszármazottainak, a Bor-Kalán nemzetségnek a tagja. E nemzetség tulajdona volt egyebek között Szer falu is és az egykori Tisza partján, a szeged—budai út mentén álló Szer monostora. Vajon Anonymus (Péter mester) kiváló helyiségismeretről tanúskodó sorai a valóságnak csak töredékét őrizték meg, vagy csak az érsek családjának előkelő származását próbálta bizonyítani az ismert helynevek köré általa szőtt történettel?

Emlékeztetőül idézzük Anonymus sorait. „Azon a helyen a vezér és nemesei elrendezték az országnak minden szokástörvényét meg valamennyi jogát is, hogy miképpen szolgáljanak a vezérnek meg főembereinek, vagy miképpen tegyenek igazságot bárminő elkövetett vétkekért. Egyszersmind ott a vezér vele jött nemesei-
nek különböző helységeket adományozott összes lakosságukkal együtt. Azt a helyet, ahol mindezt elrendezték, a magyarok maguk nyelvén Szerinek nevezték el azért, mert ott ejtették meg a szerét az ország egész dolgának. Majd a vezér azt a helyet Ondnak, Ete apjá-

A TEMPLOMROM MADÁRTÁVLATBÓL a pusztaszeri ásatások színhelyén. Középen a kerek alapozás az egykori keresztelő medence maradványa. - Balról jobbra, fent az ívelt falmaradványok a templomhajók keleti végén a szentélyek helyét mutatják. A jobb felső sarokban a kolostorcellák bon-
takoznak ki. - A templom méretei: 34 méter hosszú, 18 méter széles és kb. 18 méter magas - LAKATOS IVÁN felvétele.)

PRÉSELT EZÜST CSAT-TÖREDÉKEN ez a felirat olvasható : "...ois - de Villemont... "A feltehetően XIII. századi öv viselője talán az a francia építész lehetett, aki a tatárjárás előtt az átépítést végeztette és a szobrokat faragta. - HERNÁDI OSZKÁR felvétele.

nak adta a Tiszától a Botva-mocsárig, és a Körtoélytől Alpár homokáig".

A honfoglalástól III. Béla királyig mintegy három évszázad telt el. Kérdéses, honnan meríthette Péter mes-ter ismereteit, lehetséges-e, hogy a nemzeti hagyomány tíz generáció múltán is számon tartson eseményeket, tárgyi emlékek nélkül? Szer falu első említése — bizonytalan adatok szerint — 1138-ból való, a következő utalás a Gesta Hungarorumban 1200 körül található, majd 1233-ban II. Endre egyik oklevelében fordul elő a helynév, több más kolostorral együtt.

A monostor területén végzett ásások feladata Anonymus sorainak hitelesítése vagy cáfolata. Eddigi eredményeinket kíséreljük meg összefoglalni.

A már teljes egészében feltárt templomfal alapozásai nyolcszori átépítésről tanúskodnak. Végső pusztulása a XV. században kezdődhetett. A jelek szerint ebben az időben a szerzetesek elhagyták a templomot, s a környék lakossága kifosztotta a templom területén belül fekvő sírok egy részét. Az általunk lelt legfiatalabb sír Zsigmond-kori. A XIV—XV. században nem történt átépítés, a templom legfiatalabb maradványai közvetlenül a tatárjárás utáni évekből származnak. A tatár pusztítás után helyreállított épület 34 méter hosszú és 18 méter széles volt, homlokzatának magassága mintegy 18 méter lehetett. Külső megjelenésében leginkább a ma is álló jáki templomra emlékeztet, belső kiképzése azonban lenyegesen gazdagabb. Végig vörösmárvány padló borította, oltára fehérmárványból készült. Falait téglából építették, s freskókkal borítottak. Bejaratait szépen faragott vörösmárvány oszlopok díszítették. Belső terét négy-pégy oszlop tagolta három hajóra, a karzatot két nagy pillér tartotta. Nagyméretű előcsarnokát a tatár pusztítás után nem építették újjá.

1.

2.

1. EZÜST PECSÉTTYÜRÜ a szeri ásatások anyagából. Monogrammos és a jelek szerint a XIV. századból származik. - HERNÁDI OSZKÁR felvétele.

2. EZÜST PECSÉTTYÜRÜ. - A csőrében ágat tartó madárral és feltehetően rovásírásos szegéllyel, amely a XIII. századból származik. Feltevés szerint családi címerváltozat lehetett, mert több sírban hasonló disztítésű lelet bukkant elő. - HERNÁDI OSZKÁR felvétele.

3.

4.

3. EZÜST PECSÉTTYÜRÜ - az előbbinek fejlettebb kidolgozása, szintén a XIII. századból. - HERNÁDI OSZKÁR felvétele.

4. EZÜST PECSÉTTYÜRÜ, Elvont ábrázolással a XIII. századból. Szintén számos sírban találtak hozzá hasonlót. Ábrázolását többféleképp magyarázzák s eszerint lehet falevél vagy az életfája két görög Omega betű között. Esetleg pásztorbot ábrázolás. - HERNÁDI OSZKÁR felvétele.

s ugyancsak lebontották a kolostor mintegy 20×5 méteres nyugati szárnyát. E területek feltárására most nyáron került sor. Kiderült, hogy a végleg elpusztult, illetve lebontott épületrészek agyag alapozású falait annak idején gondosan felszedték; a templom körüli temető sírjai ebből az időszakból a lebontott falak helyén is megtalálhatók.

Az újjáépítés persze nemcsak egyes részek lebontását jelentette. A tatárok váratlan támadásán okulva, az épületkomplexumot fallal övezték, amelyet körbefutó mély sáncárok védett. A kolostor déli oldalán zömök négyzetalaprajzú tornyot emeltek, az védte a mellette levő főkaput és felvonóhidat. A híd bezuhant maradványait, pilléreit, láncait megtaláltuk a sáncárookban. A kolostor keleti szárnyát újjáépítették, de újra alapozták és bővítették a kerengőt is. Ennek alapozásánál felhasználták az egykori bejáratot díszítő szobrokat. Ebből következik, hogy az oszlopszobrokkal díszített főkapu 1241 előtti készülhetett. Tudjuk, hogy hasonló kiképzést az európai építészetben először a chartresi székesegyház nyugati bejáratán alkalmaztak, amely 1149-ben készült el. A szeri templom bejáratát csak olyan építőmester készíthette, aki látta a franciaországi előképeket, vagy maga is francia volt. A XIII. század végén számos más hazai építkezés is francia hatásokról tanúskodik (pl. Esztergom). Valószínű, hogy a monostor tulajdonosa: Kalán érsek, III. Béla kancellárja rangjához és vagyonához méltó templomot szándékozott építeni, s ő hozatta a nyugati mestert, hogy az ország egyik legfényesebb templomával büszkélkedhesék. Az egyik feldúlt sírban, a csontok között ezüst csat-test feküdt. A rajta levő felirat „... de Villemont” talán a francia mester neve, aki az 1200-as évek táján Szer monostorában tért örök nyugalomra.

Visszatérve a tatárjárás utáni átépítésre, 1318-ban már állott a megerősített kolostor, hiszen Pósa, aki a szeri előnevet kapta, mint a temesi részek kapitánya itt fogadja Róbert Károly királyt. A nemzetség kihalása után Mátyás a birtokot a Nádasdy családnak adja, majd a XVI. század közepén a török a romokból kisebb erősséget alakított ki.

Számunkra azonban fontosabb a III. Béla korát megelőző idő. A kolostorból csak néhány faltöredéket ismerünk, ezek összefüggéseinek vizsgálatához még további ásatásokra lesz szükség.

A háromhajós templom alatt azonban feltártuk egy hazánkban eddig ismeretlen templomtípus alapfalait. A keletről és nyugatról félkörös szentéllyel lezárt hajó négy sarkán egy-egy kis torony emelkedett. Ilyen alaprajz először egy 820 körül készült vázlaton bukkan fel, ennek alapján nevezik St. Gallen-i típusnak. Közép-Európában számos hasonlót ismerünk (Trier, Mainz, Fulda stb.), hazánkban azonban eddig egyedülálló. Feltévéseink szerint a XI. század végén Közép-Európából származó bencés szerzetesek építhették. Körülbelül egykori az I. László által építtetett somogyvári apátsággal.

Még négy építési időszak előzi meg a St. Gallen-i típusúnak nevezett templomot, s ez nemzedékekben számolva mintegy 120 esztendő. A legrégebbi templom tehát legalább Géza-kori! Egyhajós, patkó alakú szentély-záródású 16 méter hosszú épület, szélessége 10 méter

A TEMPLOM FŐKAPU EGYIK OSZLOPSZOBRA. - Három-három ilyen állott a főbejárat mellett. A legrégibb ilyen emlék Magyarországon. Művészeti kivitelezése egyértelműen francia eredetre utal a XIII. század elejéről. - TROGMAYER OTTÓ felvétele.

Ezt az épületet homlokzati toronnyal bővítettek. Talán a pogánylázadások idején pusztult el, majd a helyén meg ismeretlen rendeltetésű téglalap alakú épületet emeltek, amelynek vastag fa oszlopai bemélyedtek a korábbi épület kő alapjaiba. Ennek lebontása után ismét egyhajós, de már 22 méter hosszú templomot emeltek, ezt követi a már említett St. Gallen-i típusú építmény.

Néhány faragvány ismert a régibb építési periódusokból is, bizánci típusú palmetta díszű toredékek, amelyeket befaragtak a XII. századi alapokba. Az eddigiekből kitűnik, hogy a különböző építési periódusok tisztázása nagyon bonyolult feladat volt, számos részletkérdés még tisztázásra vár. A templom területén és környékén feltárt sírok egy része, a bennük talált tárgyak, a temetőkezeli mód révén azonban nem segítséget nyújt az építési periódusok közötti pontosabb rögzítéséhez.

A legrégebbi viseleti tárgyak az ún. S-végű varkocs-karikák. Ezek a X—XII. századi viselet általános tartozékai. Közöttük van azonban olyan típus is, amely biztosan XI. századi. Ugyancsak e korszak jellegzetes tárgya az ezüsthuzalból sodrott gyűrű. Ilyet is több sírban leltünk. Az eddigi legrégebbi pénz II. Endre korából való. A leletek zöme XIII—XV. századi, ez természetesen is, hiszen a régebbi sírokat éppen az ezekben a századokban ásott sírgödörökkel dűlték szét. A terület legrégebbi temetkezésére a templomtól mintegy 300 méterre bukkantunk. A X. század első feléből származó lovassír egyértelműen bizonyítja, hogy elődeink közvetlenül a honfoglalás után megtelepedtek Szeren. A falu legrégebbi periódusa is ebből az időből származhat. (E temető feltárása csak legújabban kezdődött meg.)

A templom körül az egyik legfontosabb sír egy egyházi méltóság maradványait rejtette. Vállánál elefántcsontból készült T-alakú botvég feküdt, bokájánál vas bothegy. Koponyáját megbolygatta a XII. század végi építkezés. A bot jellegzetes bizánci—görög pásztorbot, egyértelműen bizonyítja, hogy a legrégebbi épületeket görög szerzetesek emeltették. Tudjuk, hogy a Dél-Alföldön a kereszténység terjeszkedése görög szerzetesek térítő munkája nyomán indult (Ajtony maga is megkeresztelkedett Viddinben). A délvidéki törzsfők bizánci kapcsolatterjesztéssel próbálták ellensúlyozni Árpád lezármazottainak központosító törekvéseit.

Mit tanúsítanak tehát végül is az eddigi ásatások? Hogyan vélekedjünk Anonymus idézett krónikájáról? Annyi tény, hogy a X. század végén még nagyon erősen élhetett a honfoglalás eseményeit számontartó hagyomány, lehetséges tehát, hogy a templomot az itt lezajlott események emlékére emelték. A XI. század végén bencés szerzetesek adtak teljesen új formát az épületnek, amelynek végleges formáját, nagyarányú építkezések során a XII. század végén alakították ki. A tatárjárás utáni építkezés már nem tudja a régi pompát felidézni, a lassú hanyatlás kezdetét jelenti.

Kalán érsek ismerhette a nemzeti templom alapításához fűződő hagyományt, s Anonymus tőle hallhatta a Gesta Hungarorumban megörökített eseményt. Ez persze — mai bizonyítékaink birtokában — még csak feltevés. Tény azonban, hogy a honfoglaló magyarok megtelepedtek Szerén, s az ország egyik legrégebbi templomát itt emelték, valószínűleg I. István korát megelőzően.

"Delta" 1973, XI. hó.

HOZZÁSZÓLÁS :

1. - A pusztaszeri templom nyolcszori átépítése valami nagyon mélygyökerű nemzeti hagyományra utal. A holfoglalók, akik mint a jeles írója, kezdettől fogva temetkeztek a templom körül, számontartották a hely történelmi nevezetességét. A hagyományhoz való szívós ragaszkodást azzal lehet legjobban magyarázni, hogy itt folyt le a vér-

szerződés. Ennek az emléke, vagy talán már színtere volt a templomocskára? A vérszerződés ui. nem tekinthető "pogány" szertartásnak, hiszen KÚN LÁSZLÓ magyar király és HABSBURG RUDOLF a Morva-mezei csata után szintén kötöttek ilyen régi szerződést. ANONYMUS említett Gesta Hungarorum-a pl. azt is említi, hogy ÁRPÁD sírja fölé Boldogasszony templomot építettek. Tehát már ő sem volt pogány? BIBORBAN SZÜLETETT KONSTANTIN a magyar vezérek látogatásáról írt beszámolójában csak BULCSU keresztelőjéről beszél, de TORMÁS herceg személyéről nem mond etéren semmit. Talán már keresztény volt?...

2. - Elgondolkodtató a görög egyháznagy sírjában talált bizánci stílusú elefántcsontfaragású pásztorbot. A döngölt földes kolostor alapzata mindenestre régebbi, mint GÉZA-fejedelem kora. Tehát már akkor ott éltek a görög szerzetesek. Tekinthesz-e a vezérek korát a magyar-orthodox egyház korának? Sok jel igenlő válasza biztat.

3. - Az ásatások, mint a beszámoló mondja, részben azzal a szándékkal indultak, hogy fényt derítsenek ANONYMUS krónikájának adataira. Amit eddig közöltek a leletekről, nemcsak igazat adnak a krónikásnak, hanem egyben igen erősen alátámasztják KARSAI GÉZÁ, pannonhalmi bencés könyvtárigazgató ama tételét, hogy ANONYMUS személye azonos a domonkosrendi PÓSA püspökkel. Azt ui. eddig nagyon elmellőzte az ellenvéleményezők tábor, hogy a PÓSA-család előneve "SZERI" volt. Így igazában a maga nemzetségi hagyományát erősíti a dr. TROGMAYER OTTÓ által idézett szövegrész...

Magyar Történelmi Szemle

HUNGARIAN HISTORICAL REVIEW

HUNGARIAN BIBLIOGRAPHIES

No. 3.

By Joseph Szeplaki

LIST OF DOCTORAL DISSERTATION RELATED TO
HUNGARY IN THE UNITED STATES AND CANADA

Part. 2.

(First part of the list is published in the HUNGARIAN HISTORICAL REVIEW,
Vol. 3. No. 2. 1972, pp. 285-293.)

Hungarian Historical Review, Casilla Correo 5484, Correo Central,
BUENOS AIRES, ARGENTINA.

LIST OF DOCTORAL DISSERTATION RELATED TO
HUNGARY IN THE UNITED STATES AND CANADA
FROM 1961 - 1972.

Compiled by
JOSEPH SZÉPLAKI

ALLEN, RICHARD E.

Oszcár Jászi and Radicalism in Hungary: 1900-1918.
Columbia University, 1970. 377. p. (73-6745)

BALASSA, BÉLA.

Planning in Theory and Practice: the Hungarian Experience.
Yale University, 1959. *

BALLIN, DOLLY ELISABET.

Irony in the Dramatic Work of Odon von Horváth. University
of Washington, Seattle. 1969. 203 p. (69-20206)

BALOGH, J. H.

An Analysis of Cultural Organizations of Hungarian-Americans
in Pittsburgh and Allegheny County. University of Pitts-
burgh, 1945. *

BÁRÁNY, GEORGE.

The Emergence of Széchenyi and Hungarian Reform Until
1841. University of Colorado, 1960. 624 p. (61-816)

BEYNON, ERDMAN D.

Occupational Adjustment of Hungarian Immigrants in an
American Urban Community. University of Michigan, 1933.

() Order from University Microfilm, 300 North Zeeb Rd, Ann Arbor, MI, 48106, USA.

* Order number wasn't available to the compiler, request dissertation direct from
the University.

BRATUZ, DAMIANA.

1. The Folk Element in the Piano Music of B. Bartók.
2. Schumann: Great Sonata in F # Minor, an Analytical and Historical Study. Indiana University, 1967. *

BROWN, ALAN ANDREW.

The Economics of Centrally Planned Foreign Trade: The Hungarian Experience. Harvard University, 1967. *

CONWAY, JAMES BRYANT.

Musical Sources for the Liszt Etudes d'execution transcendante: A Study in Evolution of Liszt's Compositional and Keyboard Techniques. University of Arizona, 1969. 214 p. (69-19261)

DAVIS, GERALD H.

Diplomatic Relations Between the United States and Austria Hungary, 1913-1917. Vanderbilt University, 1958. 301 p. (59-851)

DE LA CHAPELLE, GISELE.

French Literature in the Hungarian Periodical, Nyugat. Columbia University, 1970. 345. p. (71-6161)

DEMECS, DESIDERIO D.

A Critical Analysis of Georg Lukács, Philosophy of Art. University of Buffalo, 1965. 110 p. (65-10153)

DOMONKOS, LESLIE S.

A History of Three Early Hungarian Universities: Óbuda, Pozsony and Buda. University of Notre Dame, 1966. 253 p. (66-12145)

EDDIE, SCOTT McNEIL.

Role of Agriculture in the Economics Development of Hungary, 1867-1913. Massachusetts Institute of Technology, 1967. *

ERDÉLY, JOHN P.

Stephen Tisza and Hungarian War Government: A Study of Tisza and the Opposition During the First World War. New York University, 1972. 259 p. (73-11689)

FARNEK, MARIA CSONKA.

Imre Madách's The Tragedy of Man and Wilhelm Jordan's Demiurgos: A Comparison. SUNY, Buffalo, 1970. 204. p. (71-7160)

FELEDY, JULES ALEXANDER.

Hungaro-German Economic Relations, 1919-1939. McGill University, Canada, 1970. *

FREIWIRTH, PAUL KILGORE.

Germany and Austria-Hungary as Allies, 1914-1916. University of Maryland, 1961. 349 p. (62-207)

GASTONY, ENDRE BÉLA.

Revisionist Hungarian Foreign Policy and the Third Reich's Advance to the East, 1933-1939. University of Oregon, 1970. 239 p. (71-16810)

GUERRY, JACK EDWIN.

Bartók's Concertos for Solo Piano: A Stylistic and Formal Analysis. Michigan State University, 1964. 228 p. (65-684).

HARTZELL, LAWRENCE WILLIAM.

Contrapuntal-Harmonic Factors in Selected Works of Béla Bartók. University of Kansas, 1970. 225 p. (70-25343)

HORN, HERBERT A.

Idomatic Writing in the Piano Music of Béla Bartók. University of Southern California, 1964. 237 p. (64-3811)

HORVÁTH, PÉTER.

Communist Tactics in Hungary Between June 1944 and June 1947 (An Analysis and Appraisal). New York University, 1956. 387 p. (56-2006)

JENSEN, JOHN TILLOTSON.

Hungarian Phonology and Constraints on Phonological Theory. McGill University, Canada, 1972. *

JOHNSON, ALEXANDER L. P.

The Partition of Hungary. Georgetown University, 1931. *

KALASSAY, LOUIS A.

The Education and Religious History of the Hungarian Reformed Church in the United States. University of Pittsburgh, 1939. 39 p. *

KELLEHER, PATRICK JOSEPH.

The Holy Crown of Hungary. Princeton University, 1947. 242 p. (55-482)

KESSLER, JOSEPH A.

Turanism and Pan-Turanism in Hungary: 1890-1945. University of California, Berkeley, 1967. 655 p. (67-11638)

KOGEN, RONALD.

The Violin Music of Béla Bartók: A Performing Edition of Violin Sonatas by Giuseppe Tartini: Nineteenth Century Developments in Violin-Piano Duo Music. Northwestern University, 1968. *

KOSYTOLNYIK, ZOLTÁN J.

Hungarian Cultural Policy in the Life and Writings of Gérard of Csanád. University of New York, 1969. 219 p. (69-2159)

KOVRIG, BENNETT.

The United States and the Hungarian Revolution of 1956: A Case Study of American Policies Towards East Central Europe from 1945 to 1957. University of London. 1967. *
(Accepted in England, but related to USA.)

LAMMERS, JOSEPH EDWARD.

The Growth of Formal Lucidity in Shorter Piano Works by Béla Bartók. Florida State University, 1971. 190 p. (72-8143)

LEE, ROBERT CHARLES.

Some Little Known Late Piano Works of Liszt (1869-1886): A Miscellany University of Washington, Seattle, 1970. 473 p. (71-992)

LEFFLER, ANDOR M.

Kossuth Episode in America. Western Reserve University, 1949. 309 p. *

LOW, MARIAN A.

László Németh: A Study in Hungarian Populism. Harvard University, 1966. *

LOWY, GEORGE.

English and American Literature as Reflected in the Literary Periodical Nyugat. Columbia University, 1970. 311 p. (71-6215)

MACHNEK, ELYSE JANE.

The Pedagogy of Franz Liszt. Northwestern University, 1966. 244 p. (66-2726)

MARK, THOMAS RAYMOND.

Shakespeare in Hungary: A History of the Translation, Presentation, and Reception of Shakespeare's Dramas in Hungary, 1785-1878. Columbia University. 1955. 354 p. (56-1174)

MAY, ARTHUR J.

Contemporary American Opinion of the Mid-Century Revolutions in Central Europe. University of Pennsylvania, 1927. 135p. +

MOCSY, ISTVÁN IMRE.

Radicalization and Counterrevolution: Magyar Refugees from the Successor States and Their Role in Hungary, 1918-1921. University of California, 1973. 436 p. (73-23436)

MOLNÁR, BASA ENIKŐ.

The Tragedy of Man as an Example of the Poeme d' Humanite: an Examination of the Poem by Imre Madách with Reference to the Relevant Work of Shelley, Byron, Lamartine and Hugo. North Carolina University, 1972. +

MOSKOVITZ, ARON.

The History of Jewish Education in Hungary, 1848-1918. Dropsie College, 1960. +

NAGY, KÁROLY.

Literature as an Instrument of Social Change in Hungary During the 1960's. New School for Social Research, 1970. 180 p. (71-10628)

NAGY-TALAVERA, MIKLÓS.

The Green Shirts and the Others: History of Fascism in Hungary and Rumania. University of California, Berkeley. 1967. 782 p. (71-9966)

NELSON, ÁGNES DENMAN.

A Study of English Speech of the Hungarians of Albany, Livingston Parish, Louisiana. Louisiana State University, 1956. 226 p. (57-1112)

OLGYAY, GEORGE.

The Hungarian Revolution and the United Nations: Limitations of Parliamentary Diplomacy. University of Notre Dame, 1970. 272 p. (71-5554)

O'RELLEY, ZOLTÁN EDWARD.

Major Currents in the Postwar Economic Development of Hungary: Goals, Achievements and Reforms. The University of Tennessee, 1972. 313 p. (73-12428)

PACY, JAMES STEVEN.

Hungary, the League of Nations and the Assassination of King Alexander of Yugoslavia: A Study of the Resolution of an International Political Crisis. American University, 1970. 362 p. (71-18339)

PASTER, LESLIE P.

Young Széchenyi: The Shaping of Conservative Reformer, 1791-1832. Columbia University, 1967. *

PERNECKY, JOHN MARTIN.

The Historical and Musico-ethnological Approach to the Instrumental Compositions of Béla Bartók. Northwestern University, 1956. 193 p. (56-3950)

REISCH, ALFRED A.

The Contribution of Sándor Bölöni Farkas Study of American Democracy and Institutions to Political Perspective of the Nineteenth Century Hungarian Age of Reform, 1830-1848. Columbia University, 1970. 452 p. (73-8977)

ROCK, JOSEPH ALOYSIUS.

A Decade of Revisionism: a History of the Hungarian Movement During the Bethlen Ministry, 1921-1931. Georgetown University, 1958. *

SACHS, JOEL ALAN.

Hummel in England and France: A Study in the International Musical Life of the Early Nineteenth Century. Columbia University, 1968. *

SCHRODER, CHARLES FREDERICK.

Final Periods of Mozart, Beethoven and Bartók. University of Iowa, 1965. 531 p. (65-11656)

SCHUCHAT, MOLLY GEIGER.

Hungarian Refugees in America and Their Counterparts in Hungary, the Interrelations Between Cosmopolitanism and Ethnicity. The Catholic University of America, 1971. 200 p. (71-23400)

SEBECK, THOMAS ALBERT.

Finnish and Hungarian Case System's Their Form and Function.
Princeton University. (1946-47) *

SLOTTMAN, WILLIAM B.

Austro-Turkish Relations: the Peace of Carlowitz and Rákóczi
Rebellion. Harvard University, 1958. *

SPINOSA, FRANK.

Beethoven and Bartók: A Comparative Study of Motivic Techniques in the Later Beethoven Quartets and the Six String Quartets of Béla Bartók. University of Illinois, 1969. 214 p. (70-13499)

SPIRA, THOMAS.

The Growth of Magyar National Awareness Under Francis I.
McGill University. Canada, 1970. *

STASTNY, CHARLES IRA.

The Hungarian Communist Party, 1918-1930: Days of Power and Years of Futility. Harvard University, 1968. *

STEEN, PHILIP LEWIS.

Zoltán Kodály's Choral Music for Children and Youth Choirs.
University of Michigan, 1970. 225 p. (71-15319)

STEINBERG, ARNE JO.

Liszt's Approach to Piano Playing. University of Maryland, 1970. 263 p. (71-25283)

STONE, MARGARET LEWIS.

Historical Development and the Use of the Kodály Music Method and the Orff-Schulwerk Techniques Including Their Present Practice in the USA. Kent State University, 1971. 225 p. (71-30519)

STUKENBROEKE, FERN.

British Public Opinion on Austria-Hungary. Washington University. 1942. *

SZABÓ, SZILÁRD IMRE.

Language Structures, Processes and HUN, a Grammar of the Hungarian Language. University of California, Berkeley, 1970. *

SZAMEK, PIERRE ERVIN.

The Eastern American Dialect of Hungarian' an Analytical Study. Princeton University, 1954-55, 145 p.(55-742)

SZÉPLAKI, LESLIE.

Hungarian Economic Planning Before and After the 1968 Reforms, with an Emphasis on Financial Institutions. University of California, Riverside, 1970. 224 p.(71-8806)

THOMASON, LETA NELIE.

Structural Significance of the Motive in the String Quartets of Béla Bartók. Michigan State University, 1966. 395 p. (66-6176)

TÖKÉS, RUDOLF L.

The Communist Party of Hungary: Its Origins and Role in the Revolutions of 1918-1919. Columbia University, 374 p. (68-5660)

TRAUTMANN, FREDRICK WILLIAM EDWARD.

Louis Kossuth's Audience Adaptation in His American Speaking Tour, 1851-1852. Purdue University, 1966. 265 p. (66-13269)

UREN, PHILIP E.

The Impact of Socialism on the Rural Landscape of Hungary. University of Ottawa, Canada, 1969. *

WALKER, DOUGLAS OLIVER.

Socialist Price-Formation Models and Input-Output Analysis: A Study of Hungary, 1959-1964. University of Southern California, 1971, 560 p.(71-12421)

WALKER, MARK FASLER.

Thematic, Formal and Tonal Structure of the Bartók String Quartets. Indiana University, 1955. 387 p.(55-1694)

WATZULIK, RICHARD MATTHEW.

A History of the Theatre in Hungary to 1900. Ohio State University. 1961, 314 p.(62-822)

WOSKOWIAK, LEONA FRANCES.

Programed Music Reading Games for First Grade Utilizing Certain Principles of Dalcroze, Kodály and Orff. Pennsylvania State University, 1973. 215 p.(73-24051)

APPENDIX.

HORN, HERBERT ALVIN.

Idiomatic Writing of the Piano Music of Béla Bartók, University of Southern California, 1963. * (D. M. A. Thesis)

IPACS, (Mrs) ISABELLA.

Romanticism in the Hungarian Historical Painting of the Nineteenth Century, Ohio University, Athens Ohio, 1973, 78 p. 62 illus. * (M. F. A. Thesis)

KAUTZ, EDVIN L.

The Hungarian Baptist Movement in the United States. University of Pittsburgh, 1946. * (Master's Thesis)

TÁBORSZKY, OTTO.

The Hungarian Press in America. Catholic University of America, 1955. * (Master's Thesis)

TROMBLEY, DOROTHY LYNNE.

A Study of Cadences in Four String Quartets by Béla Bartók. Ohio University, Athens, Ohio, 1962. 62 L. Tables. * (M. F. A. Thesis)

SZERKESZTŐSÉGÜNKBE BEKÜLDÖTT KÖNYVEK :

- ARNOLD MAGYAR O. F. M. : Die ungarischen Reformstatuten des Fabian Igali aus dem Jahre 1454. SEPARATUM aus Archivum Franciscanum Historicum An. 64(1971)Roma
- ARNOLD MAGYAR O. F. M. : Das ehemalige Augustinerkloster von Güssing - SONDERDRUCK aus "Burgenländische Heimatblätter" 35. Jg. Heft 2. - Eisenstadt 1973
- ZAKAR ANDRÁS : A sumér hitvilág és a Biblia - Garfield N.J. USA - 1972
- GEORG STADTMÜLLER (Editor) : Ungarnjahrbuch - Bd. 4. - Jg. 1972 München - Mainz
- SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ : Az egri muzeum avar kori emlékei - KÜLÖNNYOMAT az Egri-Muzeum Évkönyvei 1965-1969. évekből, Eger
- SZÁNTÓ IMRE (Szerkesztő) : Acta Historica Tomus XL és XLI. (Acta Universitatis Szegedi - ensis de Attila József Nominatae.) - Szeged 1972
- SZEPESSY GÉZA : A nagyszombati "Vinland Map". - (Könyvmatos) Södertälje 1972
- HAVASNÉ B. PIROSKA - SOMOGYI S. : Magyar utazók, földrajzi felfedezők - Tankönyvkiadó, Budapest 1973
- KŐHEGYI MIHÁLY-H. TÓTH ELVIRA : XIV. századi ezüstkincs Kelebiából - A kelebiai kincs-lelet fémtárgyainak ötvöstechnikai vizsgálata. - SEPARATUM a Cumania I-ből Kecskemét 1972
- GERÉB LÁSZLÓ (Fordító) : Képes Krónika - Magyar Helikon kiadása, Budapest 1971
- Mrs. HORVÁTH M. KRISZTINKOVICH : French Revolutionary Pamphlets 1787-1799. (Guide to the Nijhof Collection at the University of British Columbia Library, Vancouver B.C. 1973
- PADÁNYI VIKTOR : Történelmi Tanulmányok - Hídő Baratköre Kiadása - München 1972
- LÁSZLÓ GYULA : A honfoglalókról - Tankönyvkiadó. - Budapest 1973
- MÁNYOKI-NÉMETH KÁROLY : 1956 október 23 ! - Toronto 1972
- OLÁH GYÖRGY : Az Antikrisztus itt jár köztünk - Transsylvania Kiadó - Buenos Aires 1973
- KÖNNYÜ LÁSZLÓ : (Szerkesztő) : The American Hungarian Review - Vol. XI, 1973. San Luis.

MAGYAR TÖRTÉNELMI SZEMLE
HUNGARIAN HISTORICAL REVIEW
UNGARISCHE HISTORISCHE RUNDSCHAU
REVISTA HISTÓRICA HÚNGARA

VOL. IV.

Nº 2

TARTALOM:

NAGY GÉZA:	A skythák (III.)	109
ECKMANN JÁNOS:	Keleteurópa és Nyugatázsia a legrégebbi arab térképen	149
CZEBE JULIUS:	Ephraim, Missionär von Topyria	159
JOSEPH VAN HECKEN:	Les réductions catholiques du pays des Ordos	167
GYÓNI MÁTYÁS:	A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában	188
M. ROHI UIGHUR of KASHGAR:	The original home of the Tukharians II.	195

A S K Y T H Á K

NAGY GÉZA

Folytatás.

VI.

Ha Közép- és Kelet-Szibéria, a Jeniszei és Baikal körüli vidék volt a skythaság kiindulási pontja s kezdete visszavezethető a Kr. e. XV. századig: akkor már csak a népmozgalmak történelmi összefüggésénél és földrajzi jellegénél fogva sem zavarható össze az indo-iránság terjeszkedésével, melynek ép ellenkező volt az iránya.

Ennek a kétféle népáramlatnak a történelem keretébe való beillesztésével és idejének meghatározásával foglalkozik értekezésem további része.

Ma már alig van valaki, aki ne Európában keresné az árjaság őshazáját; a kérdés csupán az lehet, összeesik-e a magas termetű, dolichocephal fejalkatú szóke race kisugárzásának színhelye, a Baltvidék, az ósárja nyelv képződésének és megalakulásának területével vagy a kettő között bizonyos megkülönböztetést kell tenni? E tekintetben lehetnek és vannak is eltérő nézetek; magam is abban a véleményben vagyok, hogy az ós árja nyelv, melyből később az indo-írán, lett-szláv, thrák-illyr, graeco-ital, kelta és germán nyelvek ágaztak ki, nem azonos a szóke race tulajdonképeni ősnyelvével, hanem ez utóbbinak és valamely történetelőtti középázsiai eredetű brachycephal népség turán jellegű nyelvének összeolvadásából alakult,²⁾ legvalószínűbben a mai Oroszország területén, melynek földrajzi viszonyai a legkedvezőbbek voltak egy egységes, nagy és népes nemzet kifejlő-

¹⁾ Hampel J. *Újabb tanulmányok a rézkorról*. Budapest. 1895. 18. l. Ebből a typusból valók a híres czofalvi aranybalták is. Czofalva szomszédságában, Sepsi-Bessenyőn a föntebbivel együtt valami 25 darabot találtak egy osomóban a hetvenes években. A sinaiai hasonló és szintén kb. 20 darabból álló baltalelet is ezen typushoz tartozik. (A bukaresti Múzeumban.) Az oroszországiakat l. Aspelinnél: *Antiquités du Nord Finno-Ougrien. Muinasjäänöksiä Suomen Suuren Asumus-Aloilla*. 59. 60., 67., 184., 206. s. 297., 298. l.

²⁾ L. *Turánok és árják* cz. értekezésemet. (Ethnographia. XIII. 1902. I., 49., 97. l.)

désére, a minőnek tekinthető a még fel nem bomlott, egységes ősrája nemzet.

Az a szoros rokonság, a mit az egyes rája nyelvcsoporthoz közt találunk s az ősműveltség azon viszonylag eléhaladt fokozat, a mi megállapítható a nyelvegység idejére, arra vall, hogy az egységes ősrája nyelv nem valami mesés régi dolog, hanem legfőbb a neolithkor utolsó szakában kezdődött meg a felbomlás és az egyes csoportok önállóbb fejlődése. Bizonyos, hogy az érczek megismerésének kezdetén még volt valamelyes kapcsolat az európai és ázsiai rájaság között, mert a szanszkrit *ajás*, iráni *as*, latin *aes*, góth *ais*, skandináv *eir*, angol-szász *ár*, »éercz, réz« közös eredetre vezethető vissza.

A neolithkorból a bronzkorba való átmenet idejének pedig nagyjában véve a Kr. e. 2000—1500 közti korszak felel meg.¹⁾

Azok a változások, melyek ezen korszakban és valamivel előbb mentek végbe az előázsiai kulturnépek viszonyaiban, bizonyos fokig az rájaság ázsiai terjeszkedésének idejét is közelebbről meghatározzák. A Tigris- és Eufrates-vidék történelmében ugyanis, melyet az utolsó félszázad rendkívüli fölfedezései után, a régóta elenyészett babyloni és asszír városok romjai közül napvilágra hozott ezer meg ezernyi föliratos emlék megfajtása által egész Kr. e. 3000-ig, vagyis valami kétezer évvel tolhatunk hátrább az előbb hitelesnek tartott történelem határvonalánál, visszatükröződik a távolabb eső területeken végbe ment nagy népmozgalmak eredménye is.

Babylonia történelméből pedig azt látjuk, hogy a már Szargon és Naram-Szin előtt megindult és legalább is ezer éven át tartó elsemítasodást Kr. e. 2300 felé egy keleti vagy északkeleti népáramlat zavarta meg további fejlődésében. Mindaddig Elam, a mai Perzsia délnyugati része a semita területhez tartozott, a mely területen inkább csak a régi szumir hagyományokra

¹⁾ A kik a Kr. e. 2000-nél korábbra teszik az átmeneti időt, figyelmen kívül hagyják, hogy az egyiptomi XII. dinasztia uralkodási idejének pontos megállapítása után (Kr. e. 1995—1801) az eddiginél félezer évvel későbbre kell felvennünk a proto-mykaen vagy aegai bronz-kultúra keletkezését, mely tovább terjedve észak felé, alapul szolgált az európai bronz-kultúra kifejlődésére. V. S. Mahler Ede: *A régebbi bronzkor kronológiájához*. (Arch. Ért. XXII. 1902. 293. l.) L. különben alább 72. l.

támaszkodó délvidék, meg a semita jelleget erősebben feltüntető északi Babylonia, vagyis az akkori kifejezésmód szerint a Szumir és Akkad közti ellentét fejezte ki a lefolyt évezred egyes korszakainak változásait. Most azonban egy új hódító nép fészkei meg magát Elamban s ha időnkint elfoglalja is Babylonia, önálló mederben fog folyni valami másfélezer éven át az elamiták történelme.

Kr. e. 2280 körül alapították Elő-Ázsiában az elamiták azt a nagy birodalmat, mely nyugaton a Földközi-tengerig terjedt, központja pedig, mint a sokkal későbbi perzsa birodalomnak, Susa volt. Idejét Assurbanipal asszír király (Kr. e. 667—626) egyik fölirata után állapíthatjuk meg, a ki az elamiták elleni hadjáratát (Kr. e. 650—640 közt) beszélve el, megemlíti, hogy Susából visszavitte Urukba Nana istennő azon képét, melyet 1635 évvel előbb Kudur-Nakhundi elami király rabolt el Uruk-ból.¹⁾ Nyilván az elamitákat értette Berossus is a 8 méd zsarnok alatt, kik a vízözön utáni 86 félmithikus király után uralkodtak. Azt mondja ugyanis, hogy a médek sereget gyűjtöttek Babylon ellen, elfoglalták az országot és maguk között állítottak tyrannusokat, kik — szám szerint nyolczan — 224 (234) évig uralkodtak.²⁾

¹⁾ Kétszer előfordul ugyan 1535 év is, de az 1635 mellett, bár csak egyszer fordul elő, az a bizonyíték, hogy egy negyedik esetben 2 nert, 7 szoszt és 12 évet mond Assurbanipal, ez pedig ($2 \times 600 + 7 \times 60 + 15$) szintén 1635 esztendőnek felel meg. (M. J. Oppert: *Illusions et déceptions chronologiques*. *Revue Arch.* 1900. jan., febr. füz. 4—16. l.)

²⁾ Ezen világosan usurpatoroknak mondott méd vagyis Media felől előretörő uralkodókat semmi esetre sem lehet összezavarni Hammurabi dinasztíájával. Ha 2090-ben ért véget az elamita uralom, ezen az alapon Kr. e. 2314(2324)-re lehet tenni kezdetét, sőt esetleg egész a XXV. század derekáig vezethető vissza. Berossus ugyanis az özönvíztől bizonyos időpontig 10 százt = 36 ezer évet vesz föl, melyből a félistenek uralkodására 9 százt, 2 nert és 8 szoszt = 34.080 évet számít, az emberek uralkodására tehát esik 1920 év. Ha Kyrosig (Kr. e. 538) számította az özönvíz utáni 10 szárból álló világkorszakot, az emberek uralmának kezdete $538 + 1920 =$ Kr. e. 2458, ebből a méd tyrannusokra esik 224 év ($2458 - 224 = 2234$), ezután (vagyis a következő jegyzet szerint Kr. e. 2232-től) következik a 11 babyloni király. A német tudósok újabban, mint pl. Meyer E. és Lehmann C. F. (*Beiträge zur alten Gesch.* III. 1. 141—163.) a makedon uralomig veszik föl a 36 ezer éves cyklust s 2232-től számítják az emberek uralmát.

Az elamita hatalomnak a hatodik babyloni király, Hammurabi, előbb Kudur-Lagamar vazallusa vetett véget uralkodása 31-ik évében, Kr. e. 2090 körül s meghódította Elamot is, mely egy időre ismét babyloni tartomány lett.¹⁾

¹⁾ Hammurabi uralkodásának idejét különbözőképp számítják. Oppert 2394—2339-re, Winckler Hugo a Helmolt-féle Világtörténet III. kötetében 2267—2213-ra, Lehmann 2244—2190-re, utóbb 2194—2152-re, Hommel körülbelül 1900-ra (1923—1868) tette. Hammurabi a 6-ik király volt az ú. n. A. vagy tintiri, másképp uruazaggi, azaz a szoros értelemben vett babyloni dinasztiaiból (előbb voltak a larszai, uruki, iszini, uri, lagasi st. királyok); előtte volt 5 király 112 évig, ő maga 55 évig uralkodott, a 11 királyból álló dinasztia egész uralkodási ideje pedig 304 évig tartott. Az a kérdés tehát, melyik időponttól számítandó ezen 304 esztendő? Szerintem a Babylonia kezdetének fölvev Kr. e. 2232-ik évtől. (L. Babylonia kezdetére nézve: Lehmann C. F. *Zwei Hauptprobleme der altorientalischen Chronologie*. Lipcse, 1898. 105—118. ll. — Oppert J. *Illusions et déceptions chronologiques*. *Revue Arch.* 1900. jan. füz. 4—16. l. — Meyer Eduard és Lehmann C. E. *Das chronologische System des Berossos*. *Beiträge zur alten Geschichte*. III. k. I. füz. Lipcse. 1903. 141—144. és 145—163. l.) Annak a területnek, melyet Babyloniának nevezünk, nem ezen évtől kezdődik a történelme, még csak a babyloni területen uralkodott semita dinasztikák sem, a város is sokkal régebbi, mert minden valószínűség szerint Szargon alapította, Kr. e. 3000 körül, vagy még korábban. Minek a kezdete tehát a 2232-ik év? Egy Simplicius által Aristoteles »De Coelo« cz. művéhez írt kommentárban fenntartott adat szerint, mely Kallisthenestől († 327. Kr. e.) származik, Babyloniában Nagy Sándor előtt 1903 évvel kezdték meg a csillagászati följegyzéseket. Ezzel függ össze az a másik görög forrásból eredő adat is, hogy a Babylonia alapítójának megtett Semiramistól Nagy Sándorig 1903 év telt el. A csillagászati, vagyis chronologiai följegyzések, vagy fejezzük ki magunkat másképp, a babyloni évkönyvek kezdetét nem tudom másra magyarázni, mint hogy Nagy Sándor előtt 1903 évvel, vagyis Kr. e. 2232-ben lett Babylon egy dinasztia székhelye a korábbi délbabyloniai székvárosok, Uruk, Ur, Iszin stb. helyett, melyek az elamiták kezébe estek s részben el is pusztultak. A hogy a dinasztia az évkönyvek már Hammurabi elődeivel megkezdtek, ép úgy megkezdtek a »csillagászati följegyzéseket« is s erre nézve nem volt szükség arra, hogy Hammurabi Dél-Babyloniát elfoglalja. Nem is Hammurabi tette székvárossá Babylont, hanem előbb is az volt, a mire bizonyíték az, hogy már a 2-ik király, Szinmuballit, valamint Hammurabi nagyapja, Apil-Szin babyloni építkezéseiről vannak adatok. Ha pedig Kr. e. 2232-től kezdődik az A. dinasztia uralma, Hammurabi Kr. e. 2120-ban (2232—112) lépett a trónra, 2090-ben vetett véget az elamita uralomnak s meghalt 2066-ban. Ezt a számítást igazolja egy későbbi adat, melyből az tűnik ki, hogy a Kassitadinasztiabeli (II.) Burnaburiast 700 évvel előzte meg. Mivel pedig

Az elamiták nyelve, mely a perzsa uralom idejében még a Kr. e. VI—IV. században is egyike volt az ó-perzsa és babyloni mellett a birodalom három főnyelvének s középső helyen van a perzsa nagykirályok, Kuras, Darjavus, Kserse stb. fölírataiban, a mai georgiai, mingrel, láz, szvan stb. nyelvekkel tüntet föl közelebbi rokonságot.¹⁾ A Kr. e. 2280—2090. közötti időszak tehát a kaukázus-alaródi családhoz tartozó népek erejének és hatalmának felel meg, mely mindenfelé éreztetve nyomását, természetszerűleg megakadályozta az ársaságot Ázsia felé való előnyomulásában s így az árja terjeszkedés csakis az elamita hatalom bukása után következhetett be.

A mint Kr. e. 2100 felé hanyatlani kezdett az elamita hatalom, az a nyomás is mindinkább vesztett erejéből, a mit az alaródi-kaukázusi népek gyakoroltak a körülöttük tanyázó népekre s így az indo-íránság keleti és délkeleti terjeszkedése is folyton kevesebb akadályt talált maga előtt, a minek természetzerű következménye volt, hogy erősbödésével mind jobban visszaszorult az alaródi, mögötte pedig a turán elem, mely utóbbi az árja terjeszkedés előtti időkben a nyelvi egyezések tanúsága szerint kétségtelen kapcsolatban volt a délbabyloniai szumír-sággal, akármiféle néven nevezzük is ezt az egyelőre pontosabban meg nem határozható kapcsolatot. Ilyen egyezések például:

Szum. *viš*, *uš*, *iša* »három« = köztörök *üč*, jakut *üş*, csuvas *višše* »három.«

Szum. *vaš*, *maš*, *öt* = köztör. *beš*, *biš*, altaji *peš*, jakut *biász* *öt*.

Szum. *gun*, *vun*, *un*, »tíz« = köztör. *on*, jakut *uon*, csuvas *von* »tíz« és mint tizes számnévképző, a magyar *-van*, *-ven* (pl. nyolcz-van, kilencz-ven), vogul *-men*, *-pen* (näli-men = 40, ät-pen = 50 sat.), zürjén *-mîn* (pl. vîti-min = 50 sat.).

Szum. *ud*, *uda*, »nap, idő« = uigur: *ödü* »időnkint«, csagataj *öt* »idő«, mongol *edör*, *ödör*, »dies«, magyar *idő*.

Szum. *nab*, *nap*, »coelum, lux, dies« = magyar *nap*.

ez III. és IV. Amenhotep egyiptomi királyoknak volt a kortársa, a kik Mahler E. szerint Kr. e. 1439—1403. és 1403—1391. uralkodtak, (l. alább 72. lapon), Hammurabi ideje ezen az alapon is a Kr. e. 2140—2090. körüli évekbe esik.

¹⁾ Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients.* 34. I.

Szum. *kur, kura* »hegy, ország« = zürjén *kir*, »hegy,« ostják *keres*, »magas«, finn *korkea*, »magas«, *korko* »magasság«.

Szum. *num* »felső, fenn lenni« = vogul *numi*, osztják *num* »felső«, szamojéd *num* »ég, isten«.

Szum. *dingir, dimmer* »isten« = köktürk, ujjgur *tängri* »isten, ég«, csagataj *teŋgri, tingri* »isten«, kun *tengri* »deus«, kazáni tat. *tānere* »isten«, altaji *teŋeri, tegri* »ég«, jakut *taŋara*, »ég, isten«, mongol *teŋere, tənāri, tənār* »ég, isten«.

Szum. *ada, ad-da* »atyá« = köztör *ata*, magyar *atya*, irtisi ostják *at'a* »pater«, mordvin *at'a* »senex«.

Szum. *am, ama* »anya, anyaméh« = kirgiz *emä* »nő, nőtény«, csuvas *ama* »anya«, köztör. *em, im* »szopni«, *emčik* »secsbimbó, mell«, mongol *āmā* »nő, nőtény«, kun *āmā-gān* »asszony, anyóka«, magyar *emni, eme, emse, emlő*, finn *emä* »anya«, *ime* »szopni«, ostják *imi, ima* »nő, öregasszony«, *em* »szopni«.

Szum. *nin* »asszony, nő, úrnő, nővér, néne« = magy. *néne*, ostj. *nen* »nő«.

Szum. *ugul* »fiú« = köztör. *ogul*, altaji *uul*, csag. *oul*, csuvas *ivil* »fiú, gyermek«.

Szum. *gal* »esse« = magy. *val-* (valék, való), *vol-* (voltam, volna), finn *ole*, mordv. *ule*, cserem. *ul*, zürjén *vil*, vogul *ol*, ostj. *ul*, köztör. *bol, ol* »esse«.

Szum. *tıl, tıla* »teljes, teli, teljesedni, tökéletesnek lenni« = magy. *teli, teljes, telni, tölteni* »füllen«, vogul *taul* »völl werden«, *tault* »anfüllen«, *tagle* »völl«, ostj. *telin* »völl«, török-tatár *tolu* »völl«, *tol* »völl werden«.

Szum. *sab, šab, šap* »metsz, szab, levág« = magy. *szabni*, lapp *cape* »in partes minusculas concidere«, vogul *sup* »darab«, ostj. *šub, šob* u. a., tör.-tat. *sap*, »bevág, bemetsz«, altaji *sapi, sapa* »rész«.

Szum. *gul* »lucere«, *vul, gıl* »stella« = magy. *vil-* (világ, villám, villog), vogul *vol'g* »fénylik, ragyog«, ostj. *volij* u. a., finn *vilku* »micare«, *valkea* »lucidus«, cserem. *volgodo* stb.¹⁾

¹⁾ Az itt felhozott szumir szókra nézve L. Mahler Ede: *A szumer ősnép nemzetisége*. Ethnographia. X. 1899. 209.—214 l. — Galgóczy János: *A sumir kérdéshez*. U. o. 357—372. l., *Újabb sumir szószeret*. Különlenyomat az »Ethnographia« XIII—XIV. évfolyamából. Budapest, 1904. és *A sumir kérdéshez*. Ethnographia. XV. 1904. 132—147. l. — V. ö. még Munkácsi Bernát: *Néhány szó a sumir rokonság védelméhez*. U. o. 147—154. l.

Az árjak Közép-Ázsiába való elönyomulásával új hatalmi alakulások jöttek létre, régiek mentek tönkre s ezek csakhamar éreztették hatásukat az előázsiai viszonyokban is.

Nagy változások következtek be, melyek igazi jelentőségét csak úgy érthetjük meg, ha végig tekintünk a megállapítható tények során s időbeli egymásutánján és kapcsolatba hozzuk az elszigeteltnek látszó, magukban álló egyes adatokat a népfajok erőviszonyaiban jelentkező változásokkal s ezek természetesen következményeivel, a népmozgalmakkal, a hogy az egyes jelenségek után megállapíthatók.

Kr. e. 1928-ban végződött Babylonban Hammurabi dinasztiajának uralma, mely, mint említettük, 304 évig tartott. Utána jó ideig teljes sötétség borítja Babylon történelmét, melyből csak annyit sejthetünk, hogy nemcsak a Hammurabi által alapított nagyhatalmi állás szűnt meg, de kulturális alkotásai is veszendőbe mentek s nagy visszaesés következett be a fejlődésben. Az ezutáni ú. n. Sisku-dinasztia királyainak csupán mesterként szumir neveit ismerjük, de viselt dolgaikról semmit nem tudunk, alkotásaikból semmiféle emlékre nem hivatkozhatunk. Csakis barbár hódítók alapíthatták ezt a rejtélyes uralkodóházat, melynél rejtélyesebb legalább is ezer év óta, Szargon és Naram-Szin korától kezdve nem fordult elő Szumir és Akkad területén. Erre vall, hogy tagjai idegen és nem semita nevet viseltek; de kitűnik abból is, hogy északnyugaton az assuri pateszik, Asszíria páji fejedelmei, önálló hatalmat alapítanak; Ktesias szerint ugyanis 1306 évig állt fenn Asszíria s így kezdete Kr. e. 1912-re tehető.

Más egyéb jelenségekből is következtethetünk valamely idegen hódító nép áramlatára, mely valami két századon át hullámozott keletről nyugat felé.

Egyik ilyen jelenség, a bibliai Ábrahám törzsének a délbabyloniai Urból a mesopotamiai Harranba, innen pedig Kanaánba való vándorlása. Az Ábrahámról szóló bibliai elbeszélésben világosan fölismerhető két személyiségnek a hagyománya; mint a biblia mondja, Ábrám később isten akaratából Ábrahámnak nevezte magát,¹⁾ a minek csakis az lehet a magyarázata, hogy a

¹⁾ »És nem hivattatik a te neved ezután Ábrámnak, hanem a te neved lészen Ábrahám.« Genesis. XVII. 5. (Károlyi G. ford.)

biblia szerkesztése idejében összezavarták a két hasonló nevű személy emlékezetét, a mit az is elősegíthetett, hogy úgy Ábrám, mint Ábrahám korában egy keleti nép áradata borította el a semítaságot. Ábrám ugyanis az ékiratos emlékekben is előfordul Ábi-rammu néven, Hammurabi nagyapja, Apil-Szin idejében (Kr. e. 2168—50.), míg a biblia szerint Khédor-Laomer (Kudur-Lagamar) elami nagykirály s vazallusai, a sinneari Amraphel azaz Hammurabi és az ellaszari vagyis larszai Ariokh (Iri-Aku, semitizálva Rim-Szin) kortársa volt, tehát úgy látszik megérte Hammurabi uralkodásának (2120—2065.) első szakát is. Mindenesetre szereplése még az elami uralom idejébe esik. Ellenben csak valami 300 év múlva szerepelt az az Ábrahám, ki a bibliai számítás szerint — alapul véve a zsidók Egyiptomból való kiköltözésének dr. Mahler Ede által megállapított évét (Kr. e. 1335.), Kr. e. 1865-ben költözött Harránból Kanaánba.¹⁾ Már Ábrahám Kanaánban való tartózkodási idejében, Kr. e. 1850 körül történt, hogy a biblia szerint 12 évi szolgaság után fellázadtak a kanaániak az elamiták ellen s a 14-ik évben az elamiták és a velük szövetséges gójok vagy kutok, sinneariak és ellaszariak ellenük mentek és feldúlták a Jordán vidékét. (Gen. XIV.)

Ha egy hódító nép előnyomulása idézte elő Kr. e. 1928 körül Hammurabi házának bukását, azon délbabyloni semita törzsfőnök nemzetsége is, kit Ábrahámnak nevez a biblia, ugyanezen idő-szájban ugyanezen ok miatt vándorolt ki Urból s költözött Harranba, hol azonban legföljebb egy emberöltőig tartózkodott s aztán megint tovább vonult délfelé, Kanaánba. A biblia szerint Ábrahám még Urban született s 75 éves volt, mikor odahagyta Harrant; $75 + 1865 =$ Kr. e. 1940-ben tehát még Ur volt a

¹⁾ Az egyiptomi szolgaság ideje 240 év, vagyis Kr. e. 1575—1335. tehát megfelel a híkszoszok kiűzetése (József halála) utáni korszaknak. Jákob Egyiptomba való menetelétől József haláláig eltelt 73 év, Jákob Egyiptomba költözött Ábrahám halála után 116 év múlva s Ábrahám, ki 175 éves korában halt meg, száz évvel előbb, 75 esztendőskorában vándorolt ki Harranból s ment Kanaánba. V. ö. Mahler E. *II. Ramses az exodus faraója*. (Ért. a tört. tud. köréből. Kiadja a M. T. Akad. XVIII. 9.) Budapest, 1900. és *The Exodus*. (Journal of the Royal Asiatic Society. 1901. jan. füz. 33—67. l.)

törzs hazája. 12 év múlva ért véget Hammurabi dinasztiaja s a kivándorlásnak is ekkoriban kellett bekövetkezni, mert a nemzetség feje még nem Ábrahám, hanem apja Tharé volt, a ki aztán Haranban halt meg. (Gen. XI. 31—32.)

A Kr. e. 1865—1850. közti időbe kell tennünk a hódítók Mesopotamiába és Kanaánba való előnyomulását. Az a körülmény, hogy az 1850 körüli kanaáni hadjárat vezéreinek az elamita uralom idejébeli Chedor-Laomert, Ariokhot és Amraphelt teszi meg a biblia, ne zavarjon meg bennünket. Ábrám és Ábrahám egy személylyé való összeolvasztásán kívül nyilván az is előidézhette a tévedést, hogy a hódítók, ha nem is egyenesen elamiták, de mindenesetre azok rokonai, ugyanazon népáramlat különböző időbeli hullámai voltak. Timur-Lenk tatárjait is összezavarták Dsingiz mongoljaival. Azt pedig, hogy Kr. e. 1865—1850 felé csakugyan elárasztotta valamely keleti hódító nép Mesopotamiát és Kanaánt, a biblián kívül más forrásból is megállapíthatjuk. Tudnak ugyanis az egyiptomi adatok is egy idegen nomád népről, mely egy pár évtizeddel később már a faraók birodalmában is feltűnik s mint 1928 után Babyloniában, szintén felforgatja Egyiptomban is a régebbi állapotokat.

A hikszoszokat vagyis pásztorkirályokat értem e nomádok alatt, kik Babyloniától kezdve Mesopotamián át bármennyi semita elemet sodortak is magukkal s vettek föl,¹⁾ nem voltak semiták. Egészen másféle jelleget tüntet föl a hikszosz-typus, melyet néhány szobormaradványból ismerünk, mint a minő akár a babyloni, akár az asszirii, akár a kanaáni semi typus; van köztük egy pár, mely egészen tatáros s általában pedig a középázsiai typusnak felel meg. Nem kevésbé fontos jelenség a hikszosz-áramlat ethnikai jellegének megállapítására nézve, hogy a ló ezen időtől fogva terjedt el az előázsiai kulturnépek háziállatai között, a mi világosan mutatja, hogy itt egy Közép-Ázsia felől megindult népmozgalommal van dolgunk.²⁾

A hikszoszok egyiptomi uralmát régebben félezer évre tették,

¹⁾ V. ö. Spiegelberg Vilmos: *Zu der Hyksos-Frage*. (Orient. Literatur-Zeitung. 1904. 4. füz.)

²⁾ Hehn V. *Kulturpflanzen und Haustiere*. Berlin, 1883. 20. s köv., 25. s köv. II. — Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients*. 55. l., I. még 14. l.

kiindulva abból, hogy a Manetho-féle adatok szerint egyik dinasztájuk 260, másik pedig 251 évig uralkodott. Ámde az egyiptomi XII. dinasztia uralkodási idejének pontos megállapítása óta tudjuk, hogy a XII. dinasztiától (Kr. e. 1995—1801.) a XVIII. dinasztiaig (Kr. e. 1575—1358.), mely kiűzte a hikszoszokat és visszaállította a régi Egyiptomot, mindössze 226 esztendő telt el s ennek tartamára esik nemcsak a hikszoszok, hanem a XIII. vagy thebai és a XIV. vagy xoisi ház uralma is. Eratosthenes szerint Amenemhät után 78 év múlva hatalmasodtak el Egyiptomban a hikszoszok; ez IV. Amenemhät, ki Mahler szerint Kr. e. 1814—1805 közt uralkodott; 1805—78 = Kr. e. 1727 tehát a hikszosz uralom kezdete; ezzel az évszámmal egy évnvi különbséggel egyezik az a másik chronologiai adat, hogy 151 évig tartott a thebaiak (XVII. dinasztia) küzdelme a hikszoszokkal, a míg végre sikerült őket kivenni Egyiptomból; Kr. e. 1575-ben kezdi meg Ahmosis a XVIII. dinasztiát, 1575 + 151 = 1726 vagyis a Kr. e. 1727/1726—1576/1575 közti idő felel meg Egyiptom teljes meghódításának, holott 1801—1727 közt még képesek voltak a XII. dinasztia örökösei egyfelől Thebában, másfelől Xoisan fenntartani magukat s bizonyos hatalmat gyakorolni.¹⁾

De a hikszoszok már előbb megfészkeltek magukat Egyiptomban. A két hikszosz dinasztiára fölvet 260 és 251 esztendőnek csakis az lehet az értelme, hogy a nomádok már Kr. e. 1835—1826 felé, III. Amenemhät (1856—1814) idejében benyomultak Egyiptom területére s a XII. dinasztia utolsó királyainak is meggyúlt a bajuk az idegen ország fejedelmeivel, utánuk pedig beállt a bomlás, Egyiptom megoszlása a thebaiak, xoisiak és hikszoszok között, 78 év múlva pedig a hikszoszok teljes uralma.

¹⁾ Mahler Ede: *A régibb bronzkor chronológiájához* (Arch. Ért. XXII. 1902. 293. l.), *Zur Geschichte des mittleren Reiches der Aegypter*. (Oriental. Literatur-Zeitung. 1902. VI. sz. 248. l.) és *Das mittlere Reich der ägyptischen Gedichte*. (Zeitschr. f. ägypt. Sprache. XL. köt. 1900. 78. l.) (V. ö. még: Revue Arch. 1899. szept. füz. 338. l. Proceedings of the Society of Bibl. Arch. 1899. XXI. 7. füz. 263. l. és Zeitschr. f. ägypt. Spr. XXXVII. 2. füz. 89.) — A XVIII. dinasztia idejére nézve l. Mahler Ede föntebb idézett értekezéseit: *II. Ramses az exodus farója és The Exodus*, továbbá ugyancsak tőle: *König Thuthmosis III.* (Zeitschrift für ägypt. Sprache. XXVII. 2. f. 1889. 97. l.) és *Materialen zur Chronologie der alten Ägypter*. U. o. XXXII. k. 2. f. 1895. 99—111. l.)

Bármily szűkszavúak és hézagosak is tehát a rendelkezésünkre álló adatok s bármily elszigeteltnek látszanak is az egyes jelenségek: mégis fölismerhető köztük az összefüggés és kidomborodik belőlük egy kelet felől mindinkább előbbre hatoló s Egyiptomig terjedő népáramlat képe. Kr. e. 1928-ban váltja fel Babyloniában Hammurabi házát egy új dinasztia s kezdődik egy századokon át tartó homályos korszak, melyből nem ismerünk semmiféle emléket, ez tehát csak a pusztulás ideje lehetett; ugyanezen időtájban, mindenesetre Kr. e. 1940 után s jóval Kr. e. 1865 előtt egy délbabyloni semi törzs Urból Harranba költözködik, a dolgok összefüggése szerint menekül; Kr. e. 1912-ben kezdenek Aššur papjai önálló hatalmat alapítani, vagyis megszakad a Babyloniához fűződő régebbi kapcsolat, hol a nemzeti királyokat barbár hódítók váltják fel; Kr. e. 1865—50 körül Mesopotamiát és Kanaánt éri a hódítók áradata, az Urból Harranba menekült semita törzs tovább vándorol délfelé Kanaánba; 1835—26 körül már Egyiptom területére nyomulnak be a nomádok és egy század leforgása alatt egész Egyiptomot hatalmukba kerítik.

Ha tovább folytatjuk vizsgálódásainkat, még egy más dolgot is sejthetünk az adatok egybevetéséből.

Valami másfél század vagy több is telt el azóta, hogy az ú. n. B. vagy Sisku-dinasztia alatt a legteljesebb sötétség borult Babylonia történelmére s még nem ért véget uralma, mely a babyloni évkönyvek szerint 368 évig, azaz Kr. e. 1927-től 1560-ig tartott (vagy ha már az A. dinasztia alatt kezdett uralkodni: esetleg 2090-től 1722-ig, mint t. i. a larszai dinasztia örököse):¹⁾ a mikor egy új, az ú. n. Kossaeita vagy Kaššu-dinasztia kezdett elhatalmasodni. A Kaššiták már Hammurabi közvetlen utóda, Samsu-iluna 9-ik évében betörték Babyloniába,²⁾ de csak a Kr. e. XVIII. századbeli Gandi vagy Gandiš alapította meg hatalmukat, melyet 576 évi uralom után Kr. e. 1200 körül váltott fel a Paše-dinasztia.³⁾ Kezdeté mindenesetre a Kr. e. 1800—1750

¹⁾ Az ezen dinasztiából való Gulkišar újabb adatok szerint körülbelül Ammiditána, a Hammurabi-dinasztia 9-ik királyának volt a kortársa. V. ö. Hommel id. m. 260. l. 3. jegyz.

²⁾ Hommel id. m. 260. l.

³⁾ A Paše-dinasztia 6-ik királya, Marduk-nádin-ahi Szenacberib-asszir király (704—681) előtt 418 évvel élt korábban s így 17 éves uralma

köztí félszázadra esik s ebből kitűnik annyi, hogy valami két századon át két idegen dinasztia is uralkodott Babyloniában. Ugyanazon jelenséggel találkozunk tehát, mint Egyiptomban, hol szintén két hiksosz-dinasztiáról szólnak az adatok, melyek nem

körülbelül Kr. e. 1117—1100-ra esik. Elődeire 60—70 évet lehet számítani (közvetlen két előde 28, az első két király pedig 23 évig uralkodott), tehát legalább is Kr. e. 1180 felő már többé nem lehet szó a Kaššitákról, kiknek uralma e szerint Kr. e. 1750 tájban mindenesetre megkezdődött. Van Herodotosnak egy adata, mely szerint Ázsia felső részeiben az asszírok 520 évig uralkodtak s először a médek pártoltak el tőlük. (*Μαυριών αρχόντων τῆς ἄνω Ἀσίας ἐπ' ἑτα εἰκοσι καὶ πενταχόσια, πρῶτοι ἀπ' αὐτῶν Μῆδοι ἤρξαντο ἀποσταθεῖν.* Herod. I. 95.)

Herodotos számítása szerint Deiokes Kr. e. 709-ben lett a médek királya, e számítás alapján tehát Kr. e. 1229-ben kezdődött az asszír hatalom. Ez azonban csak a Kaššiták bukása után következhetett be, kiknek tulajdonképeni hatalma Ázsia felső részeiben, a Babyloniától északkeletre eső területen gyökerezett s onnan terjedt ki Babyloniára is. A Paše-dinasztia nem a Kaššita hatalom örököse volt, hanem a szűkebb értelemben vett babyloni elem felülkerekedése Babyloniában. (Paše Babylon egyik városrésze.) Asszírira és a Kaššiták már a Kr. e. XIV. század dereka felé harcban álltak egymással, így pl. fennmaradt emléke az asszír-babyloni szinkronistikus táblákban, az ú. n. P. krónikában a Nazimaruttas babyloni és Rammân-nirari asszír király közti háborúnak. Rammân-nirari unokája, Tukulti-Ninip Babylont is elfoglalta Szenakherib egy fölirata szerint 600 esztendővel, tehát úgy látszik, Kr. e. 1289-ben s uralkodott 7 évig. Ekkor azonban a krónika szerint fölkelték ellene Akkad és Kardunias (Khaldea) nagyjai és Rammân-šum-uszurt helyezték apja (t. i. az előbbi Kaššita király) trónjára. Ez és négy Kaššita utóda 62 évig uralkodott, a mikor aztán a Paše-dinasztia következett s mivel Tukulti-Ninip neve nem került a babyloni királyi lajstromba, valószínű, hogy Rammân-šum-uszur (vagy legföljebb előde, Rammân-šum-iddin) évei foglalják magukban Tukulti-Ninip babyloni királyságának 7 esztendejét. 1289-ből levonva a Kaššiták még hátralevő 62 évét, Kr. e. 1227 volna uralmuk végződésének éve, ez pedig csak két évben különbözik a Herodotos-féle adattól. Ha tehát Kr. e. 1229—1227 körül ért véget a Kaššita-hatalom, kezdete 576 éves uralmuk szerint Kr. e. 1795—1793-ig megy vissza. Rost Pál a Kr. e. 1195 körüli időbe teszi a Kaššita-uralom végét (Orient. Literatur-Zeitung. 1904. 5. füz.), tehát szerinte is tarthatatlan Lehmann C. F. álláspontja, a ki Szenakherib adatát Marduknadinakhe ideje felől száz évvel leszállítva, Kr. e. 1688—1113 közt véli megállapíthatónak a Kaššiták uralkodásának idejét. (Zwei Hauptprobleme. 40—73 s különösen 131—146. V. ö. még Beiträge zur alten Geschichte. III. k. 1. f. 145—163.)

egymásután, hanem — egy ideig legalább — csakis egymás mellett uralkodhattak.

Mintha egy újabb népáramlatot jelentene ez a kettős dinasztia. Az ethnikai viszonyok számbavételével csakugyan erre kell gondolnunk.

A Kaššita ház tagjai közt az elamita nevűek mellett találunk tiszta indo-irán nevűeket is. Ilyenek p. a Burnaburiaš, Karaindaš, Karakhardaš stb. nevek. Maradt fenn egy kis kaššita-babyloni szójegyzék is a Kr. e. X. századból, ebben szintén jelentékeny számmal fordulnak elő szanszkrit szók.¹⁾ Ha tehát a kassita nép a maga tömegében az elamitákkal volt is közelebbi rokonságban,²⁾ bizonyos, hogy az előkelők osztálya már indo-irán eredetű volt s ezért kell olyan élesen különválasztani ezt a népmozgalmat az elamita uralom alatti mozgalmaktól. A babyloniaiak nem is zavarták össze, a minek különben egyik oka az volt, hogy a kaššiták lassankint teljesen elsemitásodtak, átvették a babyloni kulturát és szokásokat, míg az elamiak megmaradtak külön népnek, önálló irányban fejlesztett kultúrával.

A dolgok összefüggése tehát körülbelül ekkép állapítható meg.

A Kr. e. XX. század dereka tájától a XVIII. századig észlelhető előázsiái hódítások szoros kapcsolatban voltak az árja népcsalád indo-irán ágának terjeszkedésével, mely a tudomány mai álláspontjáról tekintve, csakis a mai Oroszország területéről indulhatott ki. Az északnyugatról dél és délkelet felé hatoló áramlat mozgásba hozta a Kaukázus déli részén és a Kaspitól keletre lakó alaródi népeket, kik között különösen a kutok, a bibliai gójak vonják magukra figyelmünket.

¹⁾ Scheftelowicz J. *Die Sprache der Kassiter*. (Zeitschr. f. vergleich. Sprachforschung. 38. k. 261—271. l.) Ilyenek p. *buriaš* = úr és Rāmmān légisten neve, a hinduknál: *bharus* = úr és Višnu, Siva sat. istenek címe; *šuriaš* = napisten, a vodákban *sūryas*, *sūras* = nap, napisten (ellenben az iránságban ó baktr: *hware*, perzsa, összet. *chor* »nape«); *burna* = szolga, litván: *bernas* u. a., ó hindu *bharāna* »az eltartott, fizetett« sat.

²⁾ Dr. Hommel Fr. *Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients*. I. rész. (Handb. d. Klass. Alterth. III. k. I. r.) München. 1904. 36. s köv. l. és *Neue Werke über die älteste Bevölkerung Klein-Asiens*. (Arch. f. Anthr. 1890. XIX. k. Ref. 251—260. l.) — Dr. Hüsing: *Elamische Studien*.

A kutok már az elamita világuralom idejében előfordulnak. A biblia szerint Khédor-Laomer elami királynak Amraphel sinneari, vagyis Hammurabi babyloni és Ariokh ellaszari azaz Iri-Aku (Rim-Szin) larszai királyok mellett még Thidál, a pogányok (gójak) királya volt a vazallusa (Gen. XIV.). Valamennyinek a neve előfordul az egykorú ékiratos emlékekben, melyek az utóbbit Gutium királyának mondják s nevét Tu-ud-hul-a vagy Tudghulnak írják, tehát kétségtelen történelmi alak.¹⁾ Később a Kaššiták hatalma alá tartoztak a kutok, így a hetedik király, Agu-kakrimi címei közt előfordul ez is : a guti föld, Saglâti népeinek (nagy kiterjedésű népeknek) királya.²⁾

Ezen időtájban Babyloniától északra és északkeletre, körülbelül a Kaukázus alján és a Káspitól keletre tanyáztak a gutok vagy kutok. Nagyon természetes tehát, hogy első sorban is ők estek bele az indo-írán áradat sodrába s a mi ilyenkor be szokott következni, itt sem maradhatott el ; a mindinkább előnyomuló indo-íráság kettészakította őket.

Egy részük északra és északkeletre szorult s a Kr. e. utolsó évezred dereka táján két ágra oszolva, a középázsiai és nyugat-szibériai pusztaságon nomadizált. Amazokat a görögök masszagetáknak, az örmény források maszkhitoknak vagy maszkhutoknak nevezték ; emezek a Herodotos thysszagetái, egy népes és különleges népfaj, mely vadászatból élte.³⁾ Ez utóbbiak tiszamata (*Θισσαμαται*) néven is előfordulnak, melynek -mata végzetét a sauro-mata, jaza-mata vagy jaxa-mata, aga-mata, khari-mata stb. népnevekben találjuk ; világos tehát, hogy a masszageta vagy masz-khut és thyssza-geta vagy thyssza-mata nevekben a massa és thyssza valami jelzők, míg a tulajdonképeni népnév a geta vagy khut. Bármilyen nagy időbeli különbség van is az elamita-kaššita-korbeli gutik vagy kutok, meg a masszageták, maszkhitok vagy maszkhutok és a thysszageták között, ez utóbbiak a földrajzi viszonyoknál fogva nem lehetnek mások,

¹⁾ Lehmann C. F. *Zwei Hauptprobleme der altorient. Chronologie*. Lipsce, 1898. 82—85. l.

²⁾ Dr. Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients*. München, 1904. I. r. 258. l.

³⁾ *Θυσσαγέται, ἔθνος; πολλόν καὶ ἰδιον. ζῶνοιο δὲ ἀπὸ Θηρῆς*. Herod. IV. 22.

mint amazok maradványai, kiket régebbi lakhelyükről északabb területre szorított az indo-iránság.

De ugyancsak a földrajzi viszonyokból következik, hogy a kutok azon ága, mely a Babyloniától északra elterülő vidék nyugatibb részein tanyázott, a Kaukázuson keresztül ¹⁾ és Media felől előtörő árják elől tovább vonult nyugat felé.

A Kr. e. II. évezred dereka felé kezdik emlegetni az egyiptomi és asszír emlékek a *kheták* vagy *khattik*, a bibliai *hittiták* vagy *khetek* nevét, kik Kappadokiától a Libanonig terjeszkedtek. Nevük csak változata a guti, kut, khit vagy geta névnek, bizonyára tehát a két nép is kapcsolatban volt egymással, melyet csak az indo-irániak előnyomulása szakított meg, egyiket északkelet, másikat délnyugat felé tolva régebbi lakhelyéről. A mit a hittitákról tudunk, arra mutat, hogy a kaukázus-alaródi népcsaládhoz tartoztak, bár az eddig megfejtett fölíratos emlékekből a turánság erős befolyására is kétségtelen nyomok utalnak.²⁾ Ez annál fontosabb jelenség, mert a K. e. utolsó évezred dereka

¹⁾ Hogy az árja terjeszkedés egyik útja a Kaukázuson keresztül vezetett, bizonyítják a dolmenek, melyek Varsó vidékén és Podoliában még neolith-koriak, azután Krimen át a Kaukázus nyugati részeibe, a Fekete-tenger partvidékére és a Kubán völgyeibe nyulnak át, a hol azonban már bronztárgyakat találtak bennük, majd a Káspi délnyugati oldalán, meg Közép-Ázsiában tűnnek föl; a Káspi mentén, pl. a linkorániakban a bronz tör, az örményországiakban pedig a bronz kard is előfordul, vagyis a kubánvölgyieknél is későbbiek.

²⁾ Hommel Fr. *Grundr. d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Oriënts.* 42—56. l. (V. ö. még Archiv f. Anthr. 1890. Ref. 251.) — Prof. Sayce A. H. *Assyriological Notes.* (Proceedings of the Society of Biblical Archeology. 1897. Vol. XIX. Part. 7. 280—292.), *Hittite Notes* (u. o. 1899. Vol. XXI. Part. 6. 194—223., utánna Hommeltől *Notes on the Hittite Inscriptions.* 224—238.) és *The Decipherment on the Hittite Inscriptions.* (U. o. 1903. Vol. XXV. Part. 3. 141—156.) Hommel azonban (Grundr. 45. l. 3. jegyz.) nagyon téved, a mikor irán befolyásra vezeti vissza a hittita nyelv olyan turános sajátosságait, minő az accusativusi -n rag (a finnben és törökségben is n), vagy az 1-ső és 2-ik személy ragja, a -mi és -ti, -ta (magyar, lapp, zürjén: -m, -d, cseremisiz: -m, -t, szamojéd -m, -ma, -mo, -t, -ta, -to), pl. ka-a-la-at-ta-mi 'ő testvérem' (ka-a-la-ta = ő testvér), khaluga-talla-ti-n 'követ-ed-et' (khaluga-talla-n = a követet), katti-mi 'nek-em', kat-ta 'nek-ed', nut-ta 'hozzá-d' stb. Hiszen az új perzsa nyelv megfelelő névmásragjai is turán (parthus vagy későbbi török) hatásból erednek, nem pedig ősi irán grammatikai sajátságok.

táján szerepelt masszageták már minden valószínűség szerint vogul-osztjákféle ugorok voltak,¹⁾ nevük, a *masszageta* vagy *maszkhut* ma is megvan a vogul-osztják népség nemzeti nevében, a *mañsi*-ban vagy *mañsi-khutban* (a. m. mañsi-emberek) s a vogul *átér*, *ótér* »úr, fejedelem, hős, isteni hős« szó, melyet Munkácsi B. az indo-irán *ásura*-, *ahura* »úr, csodás lény, isten« szóból származtat,²⁾ egyenesen ebben a *t*-s alakban volt meg a hittita nyelvterületen, az *Atar-gatis* (Derketo) istennévben, melynek utórésze megfelel a hittita *Khattu*, szir *Ghati* istennévnek³⁾, előrésze tehát mindenesetre jelző. Az indo-irán áramlat sodrába eső kut nép ezen viszonya a turánság nyugati törzseivel, különösen azokkal, melyekből az ugarság alakult, egy más jelenséget is megmagyaráz. A magyar nyelvészeknek, így pl. Munkácsi Bernátnak s még előbb Fiók Károlynak már előbb is feltűnt az a körülmény, hogy egyes indo-irán elemek olyan hangképet mutatnak a finn-ugor nyelvekben, mely régibb az iránság ismeretes legrégebb nyelvemlékeinek, az ó-perzsa föliratoknak és az Avesztának megfelelő alakjánál is és csak a szanszkrit alakok egybeazonosságával válik érthetővé. Ilyen szanszkritos alak pl. a vogul *säter*, votj. *šurs* »ezer« = szanszkrit. *sahasra* u. a. (ellenben a zendben *hazañra*, pehleviben *hazār*); a vogul-osztják *šaris*. zürjén *zariž*, votják *zarež* »tenger« = szanszkrit. *saras* »tó« (míg az óperzsában *drayah*, újperzsában *darja*, zendben *zrayañh*, v. ö. gör. *thalatta*); ilyen a mordvin *sede*, *sed* »híd« = szanszkrit. *sétu* u. a. szó is, melynek iránsó alakját (zend *haētu*, osszét *χīd*, *χēd*) a magyar híd szó tünteti fel.⁴⁾ Ez a szanszkrit befolyás történelmileg csakis az indo-iránság Kr. e. 2000—1500 körüli terjeszkedése által magyarázható, mert 1500 felé s mindenesetre még 1000 előtt a hinduk már a Pendsab vidékére szorultak a szkithaság előnyomulása következtében. Ha pedig másfelől bizonyos viszony nyomai állapíthatók meg a kutok és ugorok közt, melynek mibenléte

¹⁾ L. erre nézve felhozott érveimet Századok, XXXI. 1897. 428., Ethnographia VIII. 1897. 258., Arch. Ért. XXI. 1901. 110. II.

²⁾ Munkácsi B. *Arja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*. Budapest, 1901. 615. I.

³⁾ Hommel id. m. 44. I.

⁴⁾ Munkácsi B. *Arja és kaukázusi elemek*. 88. I. — Fiók K. *Az áriák és ugorok érintkezéséről*. Budapest, 1894. 19. s köv. II.

és tulajdonképeni jellege felől a hittita fölíratok megfejtése után várhatunk közelebbi felvilágosítást, kellő alapot nyertünk arra, hogy azon elemek közé számítsuk az ugorságot, melyeket az Oroszországból Közép-Ázsia felé hatoló indo-iránság maga előtt talált s kelet és észak felé tolt vissza a törökség őseire.

A nyomás másik irányban délnyugat felé éreztette hatását s nyilván a régebbi lakhelyükről kizavart hittiták voltak azok, kik az indo-irán terjeszkedés első szakában, a Kr. e. XX—XVIII. század folyamán felforgatták Elő-Ázsia és Egyiptom régebbi viszonyait.¹⁾

Az indo-iránság jelentkezése Elő-Ázsiában a Kašsiták babyloni uralmával esik össze, kiknek vezetői, mint fentebb már utaltunk rá, a vedai szanszkrittal meglehetősen egyező nyelven beszéltek. Az az áramlat, mely a Kašsita hatalom megalapítására vezetett Kr. e. 1800—1750 körül, a hittitákkal azonosított hikszoszokat egész Egyiptomig tolt, míg Elő-Ázsia északnyugati részeiben egy más hatalom alakult, melynek vezetői szintén indo-iránok voltak. Mitanni volt ez a hatalom, neve alighanem összefügg a későbbi s akkor már nagyon kis területre szorult Bithynia nevével. Mitanniról csak Kr. e. 1400 felé, az ú. n. tell-amarnai időszakban beszélnek az egykorú adatok, a mikor a Kašsiták Karduniaša (Babylonja) és a XVIII. dinasztia egyiptomi birodalma mellett a harmadik nagyhatalma volt Elő-Ázsiának. De már ekkor a hanyatlás minden tünete tapasztalható. Egykor Ninivén túl terjedt uralma; ekkor azonban már kezd kibontakozni az asszír hatalom, papi fejedelmei valami száz év óta királyi címet viselnek,²⁾ a hittiták is elszakadóban

¹⁾ Hommel is (id. m. 45. l. 2. jegyz.) abban a véleményben van, hogy alighanem hittiták voltak az Egyiptomot meghódító hikszoszok vezetői, de azt hiszi, iránokkal voltak vegyülve s hivatkozik az ekkoriban feltűnt lóra, de ez csak azt bizonyítja, hogy a hikszosz-áramlat a közép-ázsiai nomádoktól indult meg; lovas népek nem az árják, hanem a turánok voltak.

²⁾ Az első király, a kit ismerünk, Aššur-bél-niše-su, utóda Buzur-Ašur a Kašsita I. Burna-burjaš kortársa 1500—1480 kör.; azután csak III. Amenhotep egyiptomi király (1439—1403) kortársáról Aššur-nadin-akheról van emlékezet, ennek fia volt Aššur-uballit, valami 50 évig, II. Burna-burjaš, Karakhadaš, I. Kadašmankharbe és II. Kurigalzu babyloni királyok kortársa, így körülbelül Kr. e. 1420—1370-ben.

voltak s nem egészen egy század leforgása alatt megsemmisült Mitanni. A Kr. e. XIV. század derekán, II. Ramses egyiptomi király és a hittiták közti harczok idejében már nincs róla szó; helyette olyan népeket találnak a hittiták szövetségeseinek, melyek épen a régi Mitanni területen helyezkedtek el, mint a lukok vagy lykiaiak, a trójai dardok, a mószuk vagy mysiaiak stb.

Mitanni nyelve szintén arra mutat, a mire a kaššitáké, hogy egy alaródi nép fölött indo-iránok uralkodtak; a királynevek, mint Artatama, Dušratta, Sutarna, Artasumara indo-irán eredetűek, a nyelvbe is bejutottak egyes árja szók, de a nyelv egész szerkezete más, mint az árja nyelveké.¹⁾

Elő-Ázsiában a régi kulturnépek, semiták és egyiptomiak

¹⁾ Prof. Sayce: *The language of Mitanni*. (Proc. of the Soc. of Bibl. Arch. XXII. 1900. 171—220. és Additional Note 221—225.) — Dr. Messerschmidt Lipót: *Mitanni-Studien*. (A berlini Mittheil. der Vorderasiat. Gesellsch. 1899. évf. 4. füzetében.) — Hommel Fr. *Grundr. d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients*. 40—42. l. — Scheftelowitz J. *Die Sprache der Kassäer*. (Zeitschr. f. vergleich. Sprachforsch. 38. k. 270—272. l.) Mitannit Hommel egy kisebbfajta hittita államnak veszi föl; sokkal elfogadhatóbb dr. Winckler Hugo véleménye (a Helmolt-féle Weltgeschichte III. k. I. r. 44. s köv. lapjain), hogy a régi mesopotamiai birodalomnak az örököse, melynek hatalma fokozatosan csökkent s mi már csak hanyatlásának utolsó szakából ismerjük. Bár észak és északnyugat felé terült el a hittiták tulajdonképmi hazája (Kappadokia és Kilikia), mégis a dolog természeténél fogva következik, hogy Mitanni hatalma kiterjedt Kis-Ázsiára is. Erre vall, hogy neve Bithynia nevében Kis-Ázsia északnyugati szélén maradt fenn, vagyis Mitanni urai ide szorultak vissza, midőn a Kr. e. XIV. század dereka felé egyfelől az asszírok, másfelől a Kappadokiából előtörő hittiták terjeszkedése véget vetett hatalmuknak. De erre vall az is, hogy a mikor még virágzott hatalmuk, kettészakították a hittitákat, kiknek egy régi rétegzete volt Szíriában. Különbözik pedig, ha egy népcsalád rajai voltak is a mitanniak és hittiták, mégis nagy különbség volt köztük. Egyik Mitanni uralkodó népének indo-irán (vagy inkább irán, l. az Artatama, Artasumara neveket, perzsáknál: Artaxerxes, Artaphernes, ó-perzsa: *arta*, ó-hindu *ṛta*) eredete, a minnek a hittitáknál nincs nyoma. Egy másik a nyelvi különbség, a mi kitűnik pl. a személyes névmás ragjaiból. Mitanni nyelvében az 1. személy ragja *-u*, a 2. személyé *-i* vagy *-e*, pl. *sén-ippi-u-s* »testvérem« (*-s* nominativusi rag), genit. *sén-ippi-u-e*, *tata-u* »szeretek«, *ú-li* vagy *ú-lé* »nekem«, *sen-ippi-s* »testvéred«, *sén-ippi-ta* (e. h. *sen-ippi-i-ta*) »testvérednek« sat., míg a hittita nyelvben *-mi*, *-ti* a rag. A »király« Mitanni nyelvében *ipriš* (Scheftelowitz sz. a. m. ó-ind *dharius*, kaššita *buriaš*), ellenben a hittitában *sar* vagy *arames*.

zárt tömegét nem tudja megbontani az indo-iránság, csak mint hódító elem szerepelhetett egypár századon át.

Egészen mások voltak a viszonyok keleten, hol a Kr. e. 2000—1500 közti időben a nomádok nem voltak képesek megakadályozni, hogy gyökeret ne verjen az akkor már földműves árság Közép-Ázsiában és az elami birodalom szélein, különösen a keleti részekben. Itt már teljesen megváltoztak a régebbi viszonyok; az árjak beékeltek magukat a turánok és kaukázus-alaródi népek közé s kezdetét vette Közép-Ázsia és az Akhemenidák, meg Szasszanidák Perzsiájának elárjásodása s az alaródiak, elamiták, kossaeiták beolvadása az indo-iránságba. Az elárjásodást sem a Kaššita-dinasztia bukása után még egyszer erőre kapott elamiták, sem az utóvirágzásukat élő asszir-babyloni semiták nem tudták feltartóztatni; Közép-Ázsiában erős gyökeret vert az indo-írán elem s úgy látszik, Baktriában szervezett újabb hatalmat, melyet a Kaššita-dinasztia és a Kaššita-hagyományok örökösének tekinthetünk.¹⁾

Az indo-íránok Kaššitakori és baktriai uralma megadja a történelmi hátteret annak a jelenségnek a magyarázatára, hogyan kerültek az írán nevek a pusztaság nomádjaihoz, skythákhoz, masszaetákhoz, szarmatákhoz. Csak az történt az ókor ezen messze eső szakában is, a mit később szintén tapasztalhatunk a törökségnél, magyarságnál egyaránt a perzsa-arab, illetőleg szláv-germán nevekkel szemben. A történelem arra tanít, hogy a turán népek nagyon könnyen átvették a divatos idegen személyneveket s nagyon csalódik, a ki ezekből akar nemzetiségükre következtetni.

¹⁾ Nyilván a Kaššita-kori hagyományokhoz tartozik pl. Ahura-Mazda (Assara-Mazaš) tisztelete is, mely kétségkívül összefügg a mesopotamiai semiták nemzeti istenének, Aššurnak tiszteletével. Alapítójának a későbbi görög írók a baktriai királyi ház egyik tagját, Zarathustrát mondják, ki Visztašpa után maga is király lett. Újabban nagyon későre teszi idejét, így p. Hommel (id. m. 204. l.) Kr. e. 560-ra. Az ókori görögök azonban jóval korábbinak mondják. Lydiai Xanthus szerint 600 évvel előbb halt meg Xerxes betörésénél, tehát a Kr. e. 1100 körüli időbe esik szereplése. Mások szerint Ninüsnak és Semiramisnak volt a kortársa. Berossos pedig azt mondja, hogy ő alapította Babyloniában a méd dinasztiát, a mi a Kaššitákkal való összefüggésnek egyik zavaros emléke.

A főntebb ismertetett s körülbelül félezered évig tartó ethnikai folyamat, mely az áriák keleti és délkeleti terjeszkedéséből állt, a Kr. e. II. évezred dereka táján vett más irányt s jellege is megváltozott.

Kezdetét vette az a népáramlat, melyet a későbbi görögség a skythák nevéhez fűzött s ép ellenkező irányban, keletről hatolt nyugat felé.

Kr. e. 1500 körül indult meg a skytha áramlat. Kezdetének idejére nézve az a Herodotos által említett adat szolgálhat alapul, a mely szerint a skythák első királya, Targitaos épen ezer esztendővel élt előbb Darius skytha hadjáratánál (Her. IV. 7.). Ezt a hagyományos adatot, mely a skytha királyok nemzedékrendjéből indulhatott ki, sokféle jelenség megerősíti.

Nem akarok e tekintetben valami nagy jelentőséget tulajdonítani a Sesostrisről vagyis II. Ramsesről szóló görög mondáknak, melyekben II. Ramsesén kívül II. Usurtesen és III. Thutmes hadjáratainak és hódításainak emléke is összefolyt; de annyi fontosságuk mégis van, hogy a királyi skythák Kr. e. 700 körüli előnyomulásában nem egy addig ismeretlen népség feltűnését, hanem egy régebb idő óta ismétlődő népmozgalom újabb hullámozását látták az egykorúak s a köztudat olyan régi népnek tekintette az európai skythaságot, hogy belevonhatták a görögök a Sesostris-mondába. Így pl. Herodotos szerint Sesostris, miután nagy hadsereggel végigvonult Ázsián s minden útjába eső népet meghódított, átkelt Európába is és meghódította a skythákat és thrákokat; ezeknek a földje volt — teszi még hozzá Herodotos — a leg-szélsőbb pont, hova az egyiptomi sereg jutott, mert ezek országában még látszanak a Sesostris által felállított emlékoszlopok, de rajtuk túl már nem.¹⁾ Trogus Pompeius, kinek »Historiae Philippicae« cz. nagy műve csak a Justinus által készített kivonatban maradt fenn, úgy tudja, hogy Sesostris megindult ugyan a skythák ellen, de midőn meghallotta, hogy a skythák nem várják be, hanem nagy gyorsasággal elébe mennek, visszavonult

¹⁾ *ἔς ὃ ἐκ τῆς Ἀσίας ἐς τὴν Εὐρώπην διαβὰς, τοὺς τε Σκύθας κατεσκέψατο καὶ τοὺς Θρήκας.* Herod. II. 103.

országába. A skythákat csak a mocsarak tartották vissza Egyiptomtól, de visszatérve, meghódították Ázsiát, mely 1500 évig adózott nekik s csak Ninus, asszir király vetett véget uralmuknak.¹⁾

Trogus Pompeius ezen utóbbi megjegyzése különben arra mutat, hogy e mondának a hittita-kaššita-hikszosz idők emléke szolgált alapul és Sesotris skytha hadjárata nem egyéb, mint a II. Ramses s a hittiták közti háború, a skytha uralomnak Ninus által való megtörése pedig megfelel a Kaššiták bukásának, kik ha nem is másfélezer évig, de mindenesetre nagyon hosszú ideig, valami 700 esztendeig uralkodtak Elő-Ázsiában.²⁾

Vannak azonban hiteles adatok is arra, hogy már Kr. e. 1400 felé egy nagy népvándorlás indult meg Európa keleti részeiben, mely tartott körülbelül két vagy három századon át s Görögországban, Kis-Ázsia északnyugati részeiben, a Balkánon és Itáliában, de minden valószínűség szerint a Közép-Duna vidékén is gyökeresen megváltoztatta a régebbi ethnikai és kulturális viszonyokat. Ennek az eredménye volt az egykor talán Magyarország keleti részeiben és a Feketetenger mellékén székelő görögség, előbb az ionok, aztán az aiolok s végül a dórok benyomulása a Balkán északi részein át Hellasba, a phrygéké, dardanoké és myseké Kis-Ázsiába, a thrákoké a Balkánra, az illyreké az Adriai-tenger partvidékére, az italikusoké, latinoké, umbereké, sammitoké stb. hihetőleg Ausztria és Csehország területéről Itáliába.

Ezzel függött össze a homerosi Trója (az ú. n. VI. város) pusztulása s a Kr. e. 1400—1200 körül virágjában levő mykenaei kultúra bukása.

A trójai háború volt a régi görög időszámítás kiindulási pontja az Olympiasok előtt s már ennek alapján is nagyjában meg lehetett állapítani e vándorlások idejét. Eratosthenes számítása szerint ugyanis Trója pusztulásától a dórok Peloponnesosba való

¹⁾ Justinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum epitoma. Lib. II. cap. 3.

²⁾ Hommel Fr. (Grundr. d. G. u. Gesch. d. a. Orients 29. és 42—43. l.) szintén a hittitákkal hozza kapcsolatba ezen Sesotris-kori skythákat. Csakhogy ő hittitákkal szövetkezett iránoakra gondol, a kik alkalmat szolgáltattak a skythák és hittiták összezavarására.

költözéséig eltelt 80 esztendő, ettől kezdve Jonia gyarmatosításáig 60, innen Lykurgos gyámságáig 159, ettől pedig az első Olympiasig 108 vagyis összesen 407 esztendő. Az első Olympias Kr. e. 776-ra esett, a trójai háború ideje tehát Kr. e. 1193—1183. s a dór bevándorlása, mely véget vetett a mykenaei kulturának, Kr. e. 1103-ra. Az attikaiak valamivel korábbra tették, Herodotos szerint p. a trójai háborútól az ő koráig több mint 800 év telt el (II. 145.); míg a spártai királyok nemzedékrendje Heraklestől Leonidasig csak 21 nemzedéket számított (Her. VII. 204. VIII. 131.), a mi körülbelül 700 évnek felel meg, Herakles nélkül pedig, a ki egy nemzedékkel élt előbb a trójai hősöknél, 667 esztendőnek s azért a Herakles utáni 20 nemzedéket nem is a trójai háborútól, hanem a dór hódításoktól számítják, melynek ideje e szerint Kr. e. 1147.

A népvándorlás azonban már ezen adatok szerint is előbb megkezdődött; így p. Hellanikos azon adata szerint, melyet Dionysios Halikarnasseus tartott fenn, a siculusok a trójai háború előtt három nemzedékkel költöztek ki Felső-Itáliából, szorongatva az oszkoktól s vándoroltak a róluk nevezett félszigetre.¹⁾

Már ezen, jóllehet kései, de azért korántsem kicsinyelhető adatokból is látunk annyit, hogy ha nem is voltak egész pontos adatai a görögöknek ezen nagy népvándorlásról, annyit mégis tudtak róla, hogy egy pár nemzedéknyi eltéréssel nagyjában legalább képesek voltak megállapítani idejét és lefolyását a mi időszámításunk szerint a Kr. e. 1300—1100. közti időszakban.

Az egyiptomi emlékek szerint még valami száz évvel korábbra tehetjük kezdetét.

Görög hagyományok szerint Tróját 6—7 nemzedékkel a pusztulás előtt, tehát Kr. e. 1400 felé építette Dardanos,²⁾ azaz a dardok = dardanok heros eponymusa, a mi Schliemann, Dörpfeld stb. hissarliki kutatásai után annyit jelent, hogy a körülbelül fél ezredévvvel korábban, nyilván a Kr. e. XIX. század dereka táján Babylonia felől előtörő keleti hódítások idejében

¹⁾ Τὸ Σικελικὸν γένος ἐξέλιπεν Ἰταλίαν ὡς μὲν Ἑλλάνικος ὁ Ἀέσβιος φησι, τρίτῃ γενεᾷ πρότερον τῶν Τρωικῶν. Hellanici Fragm. 53. V. ö. Dionys. Halicar. Archaeol. I. 22. (Müller K. Fragm. hist. graec. I. 52.)

²⁾ A genealogia a következő: Zeus fia Dardanos, ezé Teukros, ezé Tros, ezé Ilos, ezé Laomedon, ezé Priamos, ennek fiai Paris és Hektor.

fölégetett II. város helyén, hol azóta egymásután 3 kisebb szegényes telep tengődött ideig-óráig, ismét egy hatalmas, az ú. n. VI. város kezdett fölemelkedni, melynek alapítói vagy 1400 körüli urai a dardanok, az egyiptomi emlékekből is ismert dardok voltak. A dardok és a szomszédos mőszuk (mysek), kik az Al-Duna vidékén is egymás mellett tanyáztak (Dardania = mai Szerbia, Moesia = mai Bolgárország), a lukokkal (lykiaiak), javanokkal (ion) és egyéb »tenger végéről való népekkel« együtt legelőbb II. Ramses 1342-iki hadjáratában tűnnek föl a kheták vagy hittiták szövetségeseiként s mint föntebb már említettük, nyilván kapcsolatban van kisázsiai térfoglalásuk Mitanni hanyatlásával és bukásával.

Kiegészíti tehát egymást az egyiptomi adatok és görög hagyományok chronológiája. Emebből azt látjuk, hogy Kr. e. 1400-ban nyomultak be, nyilván az Al-Duna vidékéről az egymással szoros rokonságban levő dardanok és mysek Kis-Ázsiába s az újra fölépített Trója környékén erős állást foglalnak el, úgy hogy félszázad múlva már az egyiptomiak is tudomást szereznek róluk.

Ettől kezdve »a tenger végéről«, »a tenger országaiból való népek« vagy »észak népei« több mint egy századon keresztül veszedelmes ellenségeivé váltak Egyiptomnak. Merenptah (Kr. e. 1280—60.) uralkodásának elején a lukuk, akaivašok (achaiok), turšok, šakrušok vagy šaklašok (siculusok), šardok (sardinusok) háborgatják Egyiptom nyugati részeit, III. Ramses 8-ik évében (Kr. e. 1232.) pedig Sziriába rontanak be ezen északi népek, köztük a dánauk (danaidák), feldúlták az amoriták országát és Egyiptomot is fenyegették, úgy hogy III. Ramses csak nehezen tudta őket visszaszorítani. A Sziriából kiűzött dánauk és szövetségeseik ekkor úgy látszik Kis-Ázsiába nyomultak s megszállták Trója környékét, melyet — mint a görög hősmondákból tudjuk — 10 évi háborúskodás után, tehát Kr. e. 1222 körül foglaltak el és dúltak fel. Hogy Kis-Ázsiában épen ez időtájt nagy átalakulások történtek, mutatja az, hogy egy chronologiai számítás szerint Kr. e. 1221-ben váltották fel a régi lydiai dinasztíát, az Atidákat a Heraklidák vagy Sandonidák,¹⁾ kiknek őse ép úgy

¹⁾ Herodotos sz. a Heraklidák uralkodtak 505 évig (I. 7.), utánuk a Mermnadák 170 évig (I. 15—25.). Kyros 546-ban foglalta el Sardest,

Belos, mint az argosi Danaidáké, tehát a III. Ramses ellen 11 évvel előbb Szíriában harczoló dānauké, a lydiai Belos apja pedig Alkaios, a mely név megint feltalálható a Danaidáknál, Perseus fia Alkaios tyrinsi király nevében. Annyi kitűnik e töredékes emlékekből is, hogy az új lydiai dinasztia valamikép összefüggött az argosi Danaidák dinasztiájával s mivel épen ez utóbbiak örökösei, az Atridák voltak a trójai hadjárat vezérei, kiknek őset Pelopsot, a gazdagságáról híres Tantalos mysiai király fiát, valami 3 nemzedékkel előbb úzték ki Phrygiából a trójaiak, a lydiai dinasztiaváltozás és Trója ostroma, majd elpusztítása közt annál inkább föltehető a kapcsolat, mert a 10 éves trójai hadjárat idejét is megkapjuk, a dānauk 1232-iki szíriai kalandozásától az új lydiai dinasztia 1221-iki alapításáig eltelt 10—11 évnyi időközben.

E népmozgalmak nem terjednek ki Elő-Ázsia belsejére, érintetlenül hagyják Asszíriát és Babyloniát, világos tehát, hogy egészen más volt az irányuk, mint az előbbi korszak népmozgalmainak. A korábbiaknál az árják csak a kaukázus-alaródi népek mögött tűnnek föl, az utóbbiaknál ők az előcsapatok. Az árjaság terjeszkedésében beállt irányváltoztatást csak valamely kényszerítő körülmény idézhette elő s miként az előbb kelet és délkelet felé áramló germánok a Kr. u. IV. század utolsó tizedeiben a hunnok által szorítva, visszafelé fordultak nyugatnak és délnyugatnak: hasonló előzményekre kell gondolnunk ezen régi népvándorlásnál is. Az a balkáni és aldunai árják felől jövő nyomás, melynek hatása Kr. e. 1400 felé Kis-Ázsiában, Kr. e. 1342—1232. közt pedig Szíriában és Egyiptomban is érezhető volt, csakis a skytha név alá foglalt belsőázsiai eredetű nomádok terjeszkedésével magyarázható, kik, mint említettük, Kr. e.

546 + 170 + 505 = 1221. Igaz ugyan, hogy Gyges (Gugu), kinek uralmát Herodotos Kr. o. 716—678-ra teszi, az asszir emlékek szerint Ašurhanipáltól (Kr. e. 667—626) kért segítséget a kimmererek ellen s 657-ben esett el, uralma tehát vagy tovább tartott 38 évnél, vagy pedig 20 évvel később lépett a trónra, vagy, a mi legvalószínűbb, két Gyges volt: a dinasztia-alapító s a kimmererek ellen harczoló; amaz uralkodott 38 évig s nemcsak Ardys volt a fia, hanem ifjabb Gyges is s az Ardys 49 éves uralma (Kr. e. 678—629) a két fiu együttes uralmát jelenti, melyből ifjabb Gygesre 21 év (678—657) esik.

1500 felé kezdenek feltűnni s azzal, hogy beékeltek magukat az ázsiai és európai árjak közé, megszakították a köztük levő összefüggést s míg az indo-iránsággal közelebbi rokonságban levő thrákokat és ós-szlávokat maguk előtt tolva, kizavarták régebbi lakhelyükről, Kelet- és Dél-Oroszországból s ezáltal a közép-dunai és balkáni kelto-latin és graeco-illyr törzseket is mozgásba hozták és a középkori román népekéhez hasonló új ethnikai alakulásokat idéztek elő az árjaságban: másfelől az indo-iránokat lejjebb szorították délnek és délnyugatnak, a hinduk a Kr. e. 1500—1000 közti időkben a Pendsab, majd a Ganges vidékére nyomultak, holott a Kaššiták idejében még Babyloniától észak-keletre tanyáztak, helyüket az iránok foglalták el s lassankint ellepték a régi alaródi-elamita területet, melyvel párhuzamosan következett be Elam hatalmának fokozatos gyöngülése, majd bukása, úgy hogy egy ezredév leforgása alatt, a Kr. e. VI—V. században Kudur-Nakhunti és Kudur-Lagamar egykori világhatalmát már az iránsággal a perzsa Kuraš, Darjavuš és Kšerše állítja ismét vissza.

A skythaság ilyen szerepéről és a görög hőskor eseményeire gyakorolt befolyásáról volt valami határozatlan fogalma a régi görögségnek is.

A mykenaei korszak hősei közt leginkább Heraklest hozták kapcsolatba a lovas nomádokkal. Herakleai Herodoros szerint Herakles skytha íjat használt s a nyilazásra bizonyos Teutaros nevű skytha tanította.¹⁾

Ugyan ő Prometheust a skythák királyának mondja. Azt beszéli róla, hogy a mikor az Aetos vagyis Sas nevezetű folyó elárasztotta a síkságot s alattvalóinak nem tudott élelmet adni, a skythák bilincsekbe verték; Herakles azonban a tengerbe vezette a folyót (innen keletkezett a rege, hogy megölte a sast), Prometheust pedig feloldotta bilincseiből.²⁾

¹⁾ Ἐρχήτο δὲ Ἡρακλῆς τοῦς Σκυθικοῖς τόξοις, διδασκόμενος παρὰ τινος Σκυθοῦ Τευτάρου. Herodori Fragm. 5. (Müller K. és Th. Fragmenta histor. graec. II. k. 29.)

²⁾ εἶναι γὰρ αὐτὸν (Προμηθεῖα) Σκυθῶν βασιλεῖα φησὶ, καὶ μὴ δυνάμενον παρέχειν τοῖς ὑπηκόοις τὰ ἐπιτήδεια, διὰ τὸ τὸν καλούμενον Ἀετὸν ποταμὸν ἐπικλύζειν τὰ πεδία, δεσθῆναι ὑπὸ τῶν Σκυθῶν. Herodori Fragm. 23. (Müller K. id. m. II. 34.)

Achilleus szintén azok közé tartozott, kiket a későbbi görögök a kelet-európai lovas nomádokkal hoztak valamilyes kapcsolatba. Alkaios egyik verstöredéke úgy említi, mint a ki skytha földön uralkodott.¹⁾ Euripides pedig a »Rhesus« cz. drámájában a trójai háború alatt szerepelteti őket. »Midőn Trója alá akartam indulni, egy szomszédos föld skytha népe hadat indított ellenem. Megérkeztem a Pontus Euxinus partjához, átszállítva a thrák sereget. Ott lándzsával földre ömlött a skytha vér s hozzávegyült a thrák halál«. (426—431. v.)

Maga a *skytha* elnevezés azonban később tűnik csak föl.

A homerosi énekekben még nem fordul elő, de jól jegyezte meg Strabo, hogy ha nem is említette Homeros a skythákat, ismerte a kanczafejő és tejevő nomádokat. Hogyne ismerte volna tehát a skytha népet? Mert a régiek — folytatja megjegyzését — a skythákat nevezték kanczafejőknek, mint p. Hesiodos, ki az Eratosthenes által idézett versben az aethiopokkal és ligysekkel együtt említi a kanczafejő skythákat.²⁾

Az a skytha fajta ázsiai lovas nép, melynek emléke fennmaradt a görög hőskor mondáiban s azt a szerepet vitte a Kr. e. XIV—XII. században, mint tizenhét század múlva a hunnok egy újabb nagy népvándorlásban, a *kentaurok* voltak.

A kentaurok feltűnése mély benyomást gyakorolt a görögök őseinek képzeletére.

Az árja őskorban, ha ismerték is a lovat, mint az elnevezés közösségéből szokták következtetni, lovagolni nem tudtak. Még a későbbi időkben is folyton megbámulták az európai árják a pusztaság turánjainak lovaglásban való ügyességét, lettek légyen ezek akár szarmaták, akár hunnok, akár magyarok, akár tatárok. Mennyivel nagyobb lehetett azoknak a csodálkozása, kik előbb sohasem láttak lovas embert. Ilyenek voltak a görögök ősei is, kiknek képzeletében félig ló, félig embertestű csodalényekké váltak a kentaurok. Mint Amerika őslakói a spanyol hódítókról, ők is azt hitték a kentaurokról, hogy össze voltak nőve lovaikkal. Nyilván ezek voltak az első lovasok, kik feltűntek Európa területén.

Ha csupán a görögök regélnének a kentaurokról, azt hihet-

¹⁾ Bergl kiadása. *Fragm.* 49.

²⁾ Strabo VIII. 3. L. főntebb 11. l. 2. jegyz.

nénk, hogy merőben a képzelet alkotásai. De tudnak a férfitestű és lófejű, vad és harcias *gandharvokról* a hindu mondák is. Így említik p. a Vedák a ló alakját magára öltő Vivasvatot, kinek más neve *Gandharva* volt. Gandharva fogja a napisten lovának zabláját s feleségének gyermekei az ačvinok vagyis a lovasok. De nem kell hivatkoznunk a szertecsapongó mythos alakjaira. Történelmileg is ismeretes a Kabul forrásvidéke körül lakó *gandhāri* nép, melyet Hekataios a skythákkal hoz kapcsolatba.¹⁾

Herodotos szintén tud róluk. Kétszer is említi őket, mint a perzsa birodalom alattvalóit. »A szattagydák, *gandariusok*, dadikák és aparyták — úgymond — együttesen 170 talentumot fizettek s ezek képezték a hetedik satrapiát.« (III. 92.) Xerxes seregének felsorolásánál pedig így emlékszik róluk: »A parthusok, khorasmiusok, sogdusok, *gandariusok* és dadikák a hadban épúgy voltak fölszerelve, mint a baktriaiak« (VII. 66.), t. i. nádból készült nyíl és rövid dárda volt a fegyverük.

A gandarok, gandharvák, kentaurok tehát nemcsak történetileg megállapítható ázsiai, hanem egyúttal skytha fajta nép is. Ha már most a görög hősmondák a trójai háború ideje táján szerepelt vagy szerepeltetett herosokkal hozzák őket kapcsolatba, mint Heraklesszel, kinek tanítója a bölcs Kheiron kentaur, egy másik, Nessos pedig közvetve halálának az előidézője volt, — vagy Theseusszal, ki a thessalók királyát segíti a kentaurok ellen s aztán Achilleusszal, kit kentaurok, Kheiron és Phoinix nevelnek s egy monda, mint föntebb idéztük, skythaföldi királynak tesz meg, ellenben a korábbi hősök, mint p. Perseus, Jason stb. mondái még nem emlegetik őket: azt látjuk, hogy fokozatosan történt a közép-ázsiai nomádok előnyomulása.

A Kr. e. 1400—1300. közti eseményekben még csak a Kelet-Európából és az Al-Duna vidékéről kizavart népek hullámozásának jelenségei állapíthatók meg, de már a Kr. e. XIII. században maguk a lovas nomádok is előtérbe jutnak, úgy hogy a mykenaei időszak történelmének hagyományaiba is bejutnak.

Midőn aztán lecsillapultak a népvándorlás hullámai, teljesen mondai lényekké váltak a kentaurok a görögök szemében, a hogy

¹⁾ *Κασπάπυρρο; πόλις Γανδαρικῆ. Σκυθων ακτῆ.* Hecat. Fragm. 179. (Müller K. Fragm. hist. graec. I. 12.)

pl. a germán népies emlékek is »óriások«-nak tették meg a történelmi hunnokat. A Kr. e. VIII—VII. században, a Pontus melletti görög gyarmatok alapításakor már nem ismerték fel az ott talált népekben az egykori kentaurokat. Pedig nem semmisültek meg, sőt nevük sem tűnt el, csak átalakult.

Két olyan népnév tűnik szemünkbe a Kr. e. utolsó évezred régebbi felében Kelet-Európa területén, mely a kentaurok nevére vezethető vissza.

Egyik a *kimmer*, az asszír föliratos emlékekben *gimirri*, a bibliában *gomer*.

A kimmerek, mint Herodotos mondja, előbb a Fekete-tenger mellékén, a skythák földjén tanyáztak, honnan Kr. e. 700 felé a királyi skythák vagy szkolotok zavarták el őket. (IV. II., 13. VII. 20.)

Egyik részük áttört a Kaukázuson s már II. Argistis, urartui (armeniai és georgiai) király idejében, ki Kr. e. 714—től kezdve uralkodott, Urartu határán tűnnek föl. II. Rusas alatt oly fenyegetően lépnek föl, hogy ez Urartu régi ellenségéhez, Assziriához fordult s Assarhaddon királytól (Kr. e. 681—669.) kért ellenük segítséget. De ez sem használt, sőt a »gimirrik« Teuspa vezérlete alatt 678-ban Assziriába is betörték, 668-ban pedig Lydiát, Luddut kezdték szorongatni. A lyd király, Gugu (Gyges) az épen ekkor trónra lépett Asurbanipal asszír királyhoz fordult segítségért s csak több évi küzdelem után, 663 vagy 662-ben sikerült őket Lydiából kiszorítani. Tugdammi (Strabónál: Lygdamis) vezérlete alatt azonban újra betörték Kappadokiából s elárasztották Kis-Ázsiát, ez alkalommal Gyges is elesett Kr. e. 657-ben s utóda, Ardys nem tudta meggátolni Sardes feldulását.¹⁾

Tugdammi vagy Lygdamis Kilikiában esett el az asszirok ellen, de fia, Szandakšatra 646-ban újra fenyegette Assziriát.

Ekkor azonban már a skythák, vagy mint az ékiratok nevezik őket, az ašguzák is benyomultak az előázsiai területre, fejedelmük, Bartatua, Herodotos Protothyasa szövetségre lép Assziriával, fia, Madyas aztán fölmentette Ninivét Kyaxares (Szandakšutra) ostroma alól.²⁾

¹⁾ Herodot. I. 15. Strabo. VI. 20. 149.

²⁾ Herodot. I. 103.

A kimmerekről nincs többé szó; a legáltalánosabb felfogás szerint összeolvadtak Urartu őslakóival, az ekkor már erősen iranizált alaródiakkal s utódaik a mai örmények, kik phryggel rokon nyelvüket a nyilván már Dél-Oroszországban elthrákosodott kimmerektől örökölték.

A kimmerek másik részét — úgy látszik — nyugat felé szorították a királyi skythák. Ezek aztán a keltákba (kymr), meg talán a germánokba olvadtak. Nyilván az utóbbiak voltak a rómaikori cimberék, kik a teutonokkal együtt tűnnek föl a Kr. e. II. században. Ma a kelták walesi ága viseli a kymr nevet. A keltákról pedig tudjuk azt, hogy ők voltak az ókorban az európai árság legkiválóbb lovasai. A kentaurók utódaival való viszonyuk kellőképp megmagyarázza, honnan szerezték a lótarásra vonatkozó ismereteiket.¹⁾

A kimmerek kiszorítása Dél-Oroszországból olyan időben történt, mikor még csak keletkezőfélben voltak a feketetenger-melléki görög gyarmatok. Nem csoda tehát, ha keveset tudtak róluk a görögök; inkább csak egy pár általánosságot jegyeztek föl róluk, de hallgatnak szokásaikról, életmódjukról stb., mikről némi ismereteket a déloroszországi régibb kurgánok tartalma után szerezhethünk.

Egészen más helyzetben voltak a görögök az *agathyrsokkal* szemben, kiknek neve kétségtől összefügg a *katiarok* nevével.

Mindegyik olyan népnév, melyet a skythaság nyugati csoportjához számítottak s úgy az elhelyezkedés rendje, mint a skytha eredet mondája ²⁾ olyannak tünteti fel őket, hogy a skytha név alá foglalt turán áramlat korábbi rétegzetéhez kellett tartozniok.

Az *agathyrsokat* úgy említi Herodotos, mint az Istros (Duna) egyik mellékfolyója, a Maris (Maros) körül lakó és thrák szokások szerint élő népet. (IV. 48., 104.) Későbbi írók is emlegetik őket, de mind északibb és keletibb vidékre helyezik s tényleg a hunn korszakban *akatir* vagy *akatzir* néven a Don környékén tűnnek

¹⁾ Josephus Flavius (Zsidó régiségek. L k. 1. fej. 1. §.)-is azt mondja, hogy a Jáfet egyik fiától, Gomartól származott gomárokat a görögök galatáknak nevezik.

²⁾ L. főntebb 38. lapon 2. és 3-ik jegyzet.

föl, honnan csakhamar az Alsó-Volga vidékére szorultak; ¹⁾ mindezek Fröhlich Róbertet arra a föltevésre vezették, hogy Herodotos értesülése az agathyrsok erdélyi lakásáról tévedésen alapszik; ²⁾ azok a skytha régészeti emlékek azonban, melyek szórványosabban egész a Dunáig, összefüggő leletekben pedig különösen Erdély területén fordulnak elő, ³⁾ kétségtelenné teszik, hogy a vaskor elején vagyis épen Herodotos ideje körül s az ezt megelőző századokban, csakugyan behatolt hazánk területére is a skythák áramlata s Herodotos értesülése helyes volt, midőn marosmelléki agathyrsokról beszél. De ez csak annyit bizonyít, hogy az agathyrsok neve alá foglalt legrégibb skytha elem leg-tömegesebben nyugat felé tanyázott, vagy, ha számba vesszük, hogy e terület ősi lakossága a thrák-geta népséghez tartozott, itt őrizte meg legjobban önállóságát a királyi skythákkal szemben s belőle került ki az uralkodó néposztály; ez azonban nem zárja ki, hogy egész a Tanaisig ki ne terjedt volna az agathyrs népréteg, a hol azonban már a királyi skythák voltak az urak.

Igy érthető meg, hogy Herodotos az eredet mondájának azon változatában, melyben az agathyrsokról hallgat, *katiar* név alatt a középső fiútól származtatja őket. (IV. 6.) A két név összefüggése, mint említettük, egész világos; ugyanazon viszony van köztük, mint a népvándorláskori *akatir*, *akatzir* s a helyette csakhamar használatba jött *chazar*, *kozár*, *kaszr*, *ghyszr* stb.

¹⁾ Már Ephoros a Maeotis vidékére helyezi őket a szarmatákkal és gelonokkal együtt; ő rá hivatkozva említi khiosi Skymnos, — — ἔθνος εὐσημοίτατον δὲ φησι τὸ τῶν Σαυροματιῶν τε καὶ Ἰελώνων καὶ τρίτον τὸ τῶν Ἀγαθύρσων ἐπικαλούμενον γένος. Ephori Fragm. 78. Scymnii Chius. V. 847 (Müller Kár. Fragm. hist. gracc. I. 258). Priskos Rhetor szerint is körülbelül a Közép-Don vidékén tanyáztak Attila idejében.

) Az *agathyrsok*. (Arch. Ért. Új foly. III. k. 1884. 181—193.)

³⁾ Hampel J. *Skythiai emlékek Magyarországon*. (Arch. Ért. XIII. 1893. 385—407.) — Reinecke Pál: *Magyarországi skytha régiségek*. (Arch. Ért. XVII. 1897. 1—27. l.), *Egy sajtószertű óskori kardidomról Magyarországon*. (U. o. 77. l.), *Die skythischen Alterthümer im mittleren Europa*. (Zeitschrift für Ethnologie. XXVIII. 1896. 1—44.) — Herepey Károly: *A nagyenyedi múzeum némely régiségeiről*. (Arch. Ért. XVII. 1897. 63—68. l.) *Skytha leletek*. (U. o. 325—329. l.) *A nagyenyedi skytha leletek és emlékek folytatásáról*. (Arch. Ért. XVIII. 1898. 267—269.) — Darnay Kálmán: *Sümegh vidéki skytha leletről*. (Arch. Ért. XXI. 1901. 369—372.) — Smirnoff J. *Néhány skytha régiség*. (Arch. Ért. XIV. 1894. 385—388.)

között. Hogy a szókezdő *a* nem szerves alkatrésze a névnek, kitűnik abból, hogy más népneveket is találunk ilyen alakban. A skythákat, a kik a Kr. e. VII. század utolsó tizedeiben elárasztották Elő-Ázsiát, az asszír föliratok nem a perzsa *çaka*, hanem a pontusi (thrák-kimmer) *skyth*-alakból származott *ašguzai*, *iškuzai* néven említik. A Herodotos által perzsa törzsnek mondott s a Kaspi alján tanyázó nomád *sagartik* (I. 125. III. 93. VII. 85.), Szargon föliratai szerint *zikirtuk*, a behisztuni föliratban *açagarta* néven fordulnak elő.¹⁾ A cserkeszek *zych* neve, a hogy az ókori és középkori görög írók emlegetik őket, az abkházoknál *ažikhua*; a név nem más, mint a cserkesz-kabard *c'efō*, *c'ife*, *c'ykhu* = (dido: *žeku*, andi: *hega*, *khega*, csecsen: *szah*) »ember« szó többes száma: cserkesz nyelven *c'ifekhe*, *c'ipekhe*, kabard nyelven *c'ikhukhe*, vagyis *žikhua*, kezdetén az abkház határozott articulussal (v. ö. »a -pha« = a fiú, pha -k = fiú).

Tudva azt, hogy a szó elejére jön az abkház nyelvben a határozott névelő, az *a*: megmagyarázhatjuk az e fajta *a*-val kezdődő névváltozatok eredetét. Abkháziéle alaródi népségtől kerültek úgy a görögökhöz, mint az asszirokhoz és ó-perzsákhoz. Az agathyrs nevet tehát ilyen abkházos alakban vették át a görögök, eredetibb alakja azonban a *katiar*, a régi kentaurnak egy másféle változata.

Gondolhatunk tehát a pontusi görög gyarmatok cserkesz-abkház környezetére is az agathyrs névnél. De lehet mélyebb alapja is a név elterjedésének, a mire a skytha nyelvből fennmaradt néhány szónak kaukázus-alaródi eredete utal, minő pl. az oiorpata névben az indo-írán nyelvekből meg nem magyarázható *pata* »ölni« = elamita: *bat*, szumir: *bad* »ölni«, az t. i., hogy a skythák legrégibb áramlata egy kaukázus-alaródi eredetű népréteg fölött helyezkedett el s ha ezt a legrégibb áramlatot a finn-ugorsággal azonosítjuk, a mire nemcsak a skythák, illetőleg az ennek alapjául szolgáló szakith névalakból, hanem a skytha nyelv olyan szavaiból is következtethetünk, minő a tűzisten *Tabiti* neve, mely egyenesen a vogul *táut*, *toat*, *tat*,

¹⁾ Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alten Orients*. München, 1904. 198. — Galgóczy János: *A kaukázusi népek őstörténetéhez*. (Ethnographia. 1901. XII. k. 10. füz. 442. l.)

osztják *tughut, tûghet, tughe, tût, tot* s a magyar a *tûz*, ősibb alakjában *tûhit, tûhit* szóknak felel meg: akkor megkaptuk a finn-ugor nyelvek ősi kaukázusi elemeinek történeti hátterét is, különösen pedig megértjük a magyar, vogul, osztják és mordvin nyelvekben levő tárgyas igeragozás eredetét, mely nem turán, még csak nem is általános finn-ugor nyelvsajátság, ellenben ismeri a kaukázus-alaródi család valamennyi nyelvcsoportja.

Az agathyrsok, illetőleg katiarok nevében pedig könnyen fölismerhető a kentaur, gandavar név változata s ha a kimmerek elárjasodott kentaurok voltak, kiknek a skythasággal való összefüggése teljesen elhomályosult a görögök szemében, az agathyrsokat egyes thrák szokások és a kaukázusi elemekkel való keveredés mellett is mindvégig a skythákhoz számították s a mennyiben magának a skytha névnek feltűnése későbbi időbe esik a kentaur névnél: a tulajdonképeni skytha vagy szaka és a kentaur vagy gandavar nép között ennek ellenére is némi különbséget kell tennünk.

A népek elhelyezkedéséből levonható következtetés önkényt megadja a magyarázatot.

Nyolcz vagy kilencz századon át, körülbelül Kr. e. 1500-tól 600-ig tartott az Ázsia belsejéből előnyomuló turánok azon áramlata, melynek eredménye az volt, hogy az árjaság előbbi összefüggő láncolata megszakadt s különváltak az ázsiai indoiránok az európai árjaktól. A Baikal, Altáji és Jeniszei vidékétől kezdve Szibérián, Közép-Ázsián s az Ural és Volga melléki területen át a Fekete-tengerig egy életmódban, szokásokban, viseletben, eszközeinek és fegyvereinek idomában meglehetősen egyöntetű lovas népség rajai sorakoztak szakadatlan egymásutánban, kiket a görögök skytháknak, a perzsák szakáknak neveztek.

A skytha vagy szaka volt az uralkodó nép, a mikor a görögök Kr. e. 700 felé, Hesiodos virágzása idejében, nagyobb figyelmet kezdtek fordítani ezekre az európai népektől annyira különböző nomádokra. Neve szerint a szaka nép a törökségnek volt egyik ága, vagy helyesebben mondva, ókori képviselője. Ettől való a tengeristen neve, a Thamimasada vagy Thagimasada, melyben könnyen felismerhető a törökös *tammaz-ata* vagy *tangaz-ata* (a mai

törökségnél: »tengizata«, »deñizata« azaz »tengeratya«) kifejezés. Herodotos után néhány századdal később a skytha tamimasz, tammasz szót már az »r«-es *temer*, *tamir* alakban találjuk, a Maeotis »tengeranya« jelentésű *Temerinda* vagy *Temarunda*, meg aztán egy tengeröböl s a mellette levő hegyfok és város *Tamyraké* nevében. Ez arra vall, hogy a középvolgai s finn-ugor elemekkel erősen vegyült mai csuvasok, kiknek nyelvében a népvándorláskori hunn-bolgárság nyelvének maradványát keressük, tulajdonképp még az ókori skytháktól származnak. A turánság első rajai azonban, melyek Európába jutottak, semmi esetre sem lehettek törökök, hanem a turánságnak az a csoportja, mely elhelyezkedésénél fogva a legnyugatibbra esett. Ez pedig a finn-ugorság volt s a kentaurek és skytha nevek a turán vándorlásnak ezt a kétféle jellegét tüntetik föl. Ez a különbség megvolt a görögök skytháinál, a mi a fennmaradt néhány skytha szóból is kitűnik.

De magának az előnyomulásnak folyamata alatt is álltak be változások a különféle néprétegek fölött való elhelyezkedés következtében.

A legszélsőbb és legkorábbi rajok, melyek benyomultak az árjaság testébe, hosszabb vagy rövidebb idő alatt elárjasodtak. Ilyenek voltak a kentaurok azon ivadéakai, kiknek neve a homerosi énekek idejétől fogva »kimmer« alakban jutott el a görögökhöz. A kentaurok másik része a kaukázus-alaródi népek befolyása alá került s bár nevük, az agathyrs, a kaukázusi cserkeszek és abkházok nyelvének jellegét viseli is magán, a skythasághoz való tartozásuk nem homályosult el, mint a kimmereké.

Nincs módunkban meghatározni a kaukázus-alaródi befolyás mértékét s nem tudjuk, milyen népnek tekintsük az agathyrsokat vagy katiarokat, olyan ugoroknak-e, kik átvették a cserkesz-abkház nyelvet vagy pedig olyanoknak, kiknek ugor nyelve erősen keveredett kaukázus-alaródi elemekkel? Csak annyit állapíthatunk meg, hogy a Kr. e. IV. század körül nyugat és északnyugat felől megindult kelta és germán áramlat visszaszorította a skythaságot s az agathyrsok, kiket Herodotos a Maros vidékére helyez, a Kr. u. első századok írói szerint már az Azov-tenger és Don körül tanyáztak; a Közép-Don mellékén laktak Attila korában is, de már az V. század dereka táján az avarok

által a Káma és Közép-Volga vidékéről kiszorított szabirok, hunugurok, urogok és szaragurok, a magyarság népvándorláskori ősei, az Alsó-Volga vidékére tolják, hol az addigi abkházos agathyrs vagy akatir név helyett a z-s alaknál fogva talán magyarosnak mondható kozár vagy kazar néven az altaji turkok alapítják közöttük azt az államot, melylyel a honfoglalás előtti magyarság olyan szoros kapcsolatban volt s a mely állam a magyarság kivándorlása után rohamosan elvesztette minden hatalmát s csakhamar teljesen megsemmisült.

Keleteurópa és Nyugatázsia a legrégibb arab térképen.

(Adalék az arab kartográfia történetéhez.)

Írta: ECKMANN JÁNOS.

A legelső arab geográfiai munka, melyről tudomásunk van, nem eredeti, hanem görögből való átdolgozás. Az arab tudományos irodalom azon korszakából való, mely még görög nyomokon halad.¹⁾ Ez a korszak főleg Ma'mūn kalifa (813—833) idején virágzik. Mint ismeretes, Ma'mūn a spekulatív és exakt tudományok nagy pártfogója. Ösztönzésére serény fordítói tevékenység indul meg, mely a görög tudományos irodalom termékeit ülteti át arabra. A fordítás azonban csak ritkán történik közvetlenül a görögből, hanem a legtöbbször szír közvetítéssel. A szír szerzetesek kitartó szorgalommal fordítanak s szinte kínos pontossággal utánozzák a görög nyelv kifejezésmódját. Az araboknak könnyebb szírből fordítani, minn okonnyelvől, mely kifejezésmódjában mégis csak közelebb áll az arabhoz.²⁾

Al-Khuwārizmī, vagy teljesebb néven Abū Ġāfar Muḥammad ibn Mūsā al-Khuwārizmī is egyike lehetett Ma'mūn tudósainak. Életrajza különben meglehetősen ismeretlen.³⁾ Csak annyit tudunk róla, hogy Ma'mūn idején élt és a kalifa megbízásából egy geográfiai kézikönyvet szerkesztett. E munkája a *kitāb šūrat al-arḍ* 'a föld ábrázolásának a könyve', melyet Hans v. Mēlik adott ki a sirassburgi Egyetemi és Országos Könyvtárban őrzött egyetlen kézirat alapján.⁴⁾ Khuwārizmī egyszerűen úgy járt el, hogy átdolgozta Klandiosz Ptolemaios (a Kr. u. II. sz.-ban élt alexandriai görög geográfus), Γεωγραφικὴ ὑφήγησις 'útnyitató a térképrajzoláshoz' e. művét, de nem az eredetiből, hanem Ptolemaiosnak egy szír átdolgozása, vagy még inkább csak egy szír Ptolemaios-térkép alapján.⁵⁾ Munkáját 825 körül írta.

Hogy Khuwārizmī miként bánt el a Γεωγραφικὴ ὑφήγησις-szel, hogyan egyszerűsítette le Ptolemaios klímabeosztását s általában hogyan járt el az anyagbeosztással, arról Spitta,⁶⁾ Nallino⁷⁾ és Mēlik dolgozatai számot adnak. E kérdésről itt csak annyit jegyzünk meg, hogy Khuwārizmīnél az általános bevezető rész, mely a projekció elveit, a hosszúság- és szélességszámítást tartalmazná, teljesen hiányzik. Az anyagot klímabeosztás szerint hossz. és szél. fokokban kifejezve adja, úgyhogy az egy országba tartozó városok, hegyek, folyók a legkülönbözőbb helyen keresendők. Ptolemaios és Khuwārizmī összehasonlításából arra az eredményre jutunk, hogy a *kitāb šūrat al-arḍ*-ban a ptolemaioszi anyagnak csak mintegy negyedrésze van meg. Tizenkivül az iszlám hatáskörébe tartozó területeken már min-

denütt új nevek, új és jobb helymeghatározások vannak. de ezek némelyek valának mindig a térkép javára, sőt olyan területeken — s ilyen sok van — ahol a régi hagyomány találkozik az újabb ismeretekkel, a két elem összenemolvadása a kartográfia csődjét jelenti. Ha van is tehát *Khūwārizmīnek* Ptolemaiosszal szemben helyesebb ismeretei — amint az iszlám gyors térhódításával s ennek következtében az arabok khoro- és topográfiai megfigyeléseinek gazdagodásával megmagyarázhatnánk — munkája Ptolemaioséval szemben mégis alacsonyabb értékű, mert alig fordul elő benne név s a meglevő nevek is sokszor annyira el vannak torzítva, hogy szinte lehetetlen eredetüket felismerni. Kartográfiai tekintetben is visszaesést jelent Ptolemaiosszal szemben. A történeti földrajz számára *Khūwārizmī* munkája teljesen értéktelen, egyúttal a kartográfia története szempontjából érdekes mint legrégibb mű annak igazolására, hogy milyen sorsa lett Ptolemaiosnak az arabok között.⁸⁾ Ezenkívül a későbbi arab geográfusokban számos adat van, melyek *Khūwārizmīre* vezethetők vissza.⁹⁾

Ptolemaiosnak nemcsak ez az egy arab átdolgozása volt, mely a *kitāb ṣūrat al-arḍ*-ban előtünk van, hanem több is, de ezek nagyrészt elvesztek. Egy ilyen átdolgozás még *Suhrāb*-nak 902—945-ből való munkája, a *kitāb ‘aḡā’ib al-akālīm*¹⁰⁾ 'a klímák csodáinak könyve', melynek alapjául a *kitāb ṣūrat al-arḍ* szolgált; *Suhrāb* azonban még egy csomó új dolgot is adott hozzá, úgyhogy a *kitāb ‘aḡā’ib al-akālīm* a *kitāb ṣūrat al-arḍ* javított és bővített kiadásának tekinthető.

Pontos különbség *Khūwārizmī* és *Suhrāb* között, hogy ez utóbbinál van egy általános jellegű bevezetés is, mely a térképrajzolás és projekció elveiről ad felvilágosítást. A két mű szoros tartalmi rokonsága, sőt mondhatnók azonossága feljogosít bennünket arra a feltevésre, hogy mindaz, amit *Suhrāb* bevezetésében mond, érvényes *Khūwārizmīre* is; sőt kétségtelen, hogy ugyanez a bevezetés *Khūwārizmī*-nél is megvolt és *Suhrāb* ezt is tőle vette át.

Ha *Suhrāb* bevezetését összehasonlítjuk Ptolemaioséval, határozott visszaesést tapasztalunk a kartográfia szempontjából. *Suhrāb* nem ismeri a gömbprojekciót, hanem az oikumenét (al-ma‘mūra) egy négyszögű lemeztérképre rajzolja. A térképrajzolásra vonatkozó utasításainak gondolatmenete röviden ez: egy téglalakú rajzpapír hosszúsági oldalát 180; szélességi oldalát pedig 110 részre osztjuk; ebből 90° jut az egyenlítőről északra és 20° a délre eső területre. Azután megrajzoljuk a klímavonalakat: A 0°-nál lesz az egyenlítő, s tőle északra az I—VII. klíma a megadott szélességi fokok és percek alapján. A VII. klíma határa 48°30' é. sz. (*Khūwārizmī*-nél 48°0', Ptolemaiosnál 48°30'). A lakhatóság határa 63° é. sz. Ha a klímabeosztás megvan, akkor a táblázatokban megadott fokok alapján bejegyezzük a városokat, hegyeket, folyókat, tengereket, szigeteket és a szigeteken levő városokat, és pedig nyugatról keletre és az egyenlítőről északi, ill. déli irányban haladva.

Mind *Khūwārizmī*, mind *Suhrāb* munkája magyarázó szövegül szolgált egy világtérképhez. Ez a térkép *Suhrāb*-nál teljesen elveszett, *Khūwārizmī*-nél pedig csak négy töredék maradt meg¹¹⁾. Az elveszett

térképet azonban rekonstruálhatjuk, mert mindkét szerző hosszúsági és szélességi fokok alapján határozza meg az egyes geográfiai tárgyakat. A jelen dolgozatban *Keleteurópa* és *Nyugatázsia* térképét rekonstruáljuk a Suhráb-féle projekcióból alapján¹³).

Az anyag két fejezetre osztható:

I. Keleteurópa.

II. A Káspi-tenger és környéke.

I. Keleteurópa.

'Keleteurópa' cím alatt — Khw. fokbeosztása alapján — kb. 52° — 100° h. és 52° é. sz.-tól északra eső területet foglaljuk össze. Khw.-nél ez a terület *Arđ Allān'* és részben *Arđ Burġān*, de megvan a Ptol.-féle elnevezés is: Bilād „SRMATYH“¹³) *Σαρματία*. A *Ταυρικὴ Χερσόνησος* (Pt. III, 5) maradványait ismerjük fel a következő két országnévben: Bilād an-„NYZ“ és Gazirat „TUKYA“ = *Ταυρικὴ* = Krím-félsziget. Ptolemaios kétféle Sarmatiát ismer: egy *európai*, mely Khw.-nél Bilād „SRMATYH“ v. *Arđ Burġān* és egy *ázsiai*, mely Khw.-nél Bilād „SRMATYH“ v. *Arđ Allān*. A határvonal Ptol.-nál a *Τάναϊς* (Don); Khw. nem határolja el az egyes országokat, hanem megelégszik egy ideális középponttal. Ez a középpont európai Sarmatia részére 45° h. 52° sz. (1596)¹⁴) alá esik. Ha nála is elfogadjuk határfolyókul a Visztulát és Dont, akkor ezt a középpontot nem nevezhetjük éppen szerencsésnek; helyesebb lett volna valahová az 55° h. és az 55° sz. tájára helyezni. Sokkal jobb „ázsiai“ Sarmatia középpontjának a megjelölése: 73° 0' h. (varia lectio 72°) és 59°30' sz. (1599), mely így jól beillik Khw. térképébe, ha a „RA“ (= Volga) a keleti határ. — A másik két „ország“ fekvése: Bilād an-„NYZ“ 57°0' h. 53°0' sz. (1597) és Gazirat „TUKYA“ 58°30' 53°30' sz. (1598).

A régi geográfusok helytelen kartográfiai felfogása Ptolemaios révén Khw.-re is átöröklődik. Ptolemaios tévesen ítélte meg a távolsági viszonyokat: a Fekete-tenger és Keleti-tenger közt a szárazföldet igen keskenyre szabja, viszont a Maeotist aránytalanul nagyra becsüli. Khw.-nél a tévedés még nagyobb.

Vízrendszer. Keleteurópa északnyugati határa Ptol.-nál a *Σαρματικὴς Ὠκεανός*, mely Khw.-nél *Bahr aš-šamālī 'l-l-khāriġ* 'külső északi tenger' néven szerepel. A partvonal irányát Khw. a következőkép írja le: „51°0' h. és 58°40' sz.-tól (1025) folytatódik 56°0' h. és 59°10' sz.-ig (1026); azután a partvonal *tailāsān*-alakban¹⁵) kanyarodik 66°30' h. és 71°45' sz.-ig (1027) és eljut 60°0' h. és 72° 0' sz.-ig (1028) stb.“

A *Fekete-tenger*, *Πόντος*: *Εὐξείνιος*, Khw.-nél *Bahr „LZKH“* = Lazika, a régi Kolchis helyén elterülő Lazika nevű tartománytól. Nyugati partja Ptol.-tól eltérően mintegy 5°-kal nyugatabbra került, de még így is kb. 5°-kal van keletebbre, mint a valóságban. A ke-

leti parttal azonban nem tudott Khw. semmit sem csinálni, mi a hossztengely erős megnyúlására vezetett. Amellett a valóságtól eltérően kb. 7°-kal északabbra került.

A partvonal Khw. leírása szerint így alakul: „50°40' h. 47°0' sz. (1055); innen *kuwāra*-alakban ¹⁶⁾ halad 53°0' h. 46°40' (v. l. 47°40') sz.-ig. (1056); itt van három folyó torkolata. Innen továbbódik „HRKLIH“ (= Heraklea), „WR?WN“ és „SŊYAF“ (= Sinope) városok mellett, majd négy folyó torkolata és „LHS“ városa mellett elhaladva eljut 61°30' h. 47°0' (v. l. 47°5') sz.-ig (1057). Azután *kuwāra* alakban elvonul „KRMY“ városa alatt és elérkezik 63°40' h. 46°50' sz. (1058) alá. Innen 64°20' h. (v. l. 64°30') és 46°0' (v. l. 46°5') sz.-ig (1059), azután pedig 65°0' (v. l. 66°0') h. 40°20' sz.-ig (1060) megy. Innen továbbhalad 65°30' h. 46°0' sz.-en (1061) át 70°30' h. 45°0' (v. l. 45°5') sz.-ig (1062). Azután elhalad „DSYKAR?A“ (= Dioskurias) városánál, érinti a Kaukázust a városnál és eljut a hegy mellett 71°30' h. 47°30' sz.-ig (1063). Innen folytatódik 71°0' (v. l. 71°5') h. 48°0' sz.-en (1064) át 71°30' h. 49°0' (v. l. 49°5') sz.-ig (1065); innen pedig 70°45' h. 49°45' sz.-en (1066) át eljut 69°30' h. 49°50' sz.-ig (1067); innen tovább megy „RWTYNYH“ (= *Oiravṛta*) mellett 66°30' h. (v. ll. 66°20', 66°50') és 49°45' sz.-ig (1068); azután folytatódik 66°30' h. 50°30' sz.-en (1069) át 63°5' h. 52°0' (v. l. 52°5') sz.-ig (1070); innen tovább megy 62°20' h. 53°45' sz.-ig (1071) és innen 62°5' h. 53°45' sz.-ig (1072); azután folytatja útját „TAURSANA“ (= *Θεοδοσία*) városa alatt elhaladva 61°30' h. 51°50' sz.-ig (1073); innen *tailasān*-alakban eljut 52°45' sz.-en (1074) keresztül 54°30' h. 51°30' sz.-ig (1075). Azután „UKRTYA“ (= *Ἐκταρία*) városa alatt elmenve folytatódik 54°30' h. 52°30' (v. l. 55°30') sz.-en (1076) át 53°40' h. 52°30' (v. l. 52°0') sz.-ig (1077). Innen 53°30' (v. l. 53°40') h. 50°40' sz.-en (1078) át 51°45' h. 50°45' (v. l. 50°5') sz.-hez (1079) ér; azután visszafordul 52°45' h. 51°30' sz.-hez (1080); majd elvonul „RASNYA?S“ városánál és kilenc folyó torkolata mellett eljut 51°0' (v. l. 51°5') h. 49°0' (v. l. 49°5') sz.-ig (1081)“ stb.

Az *Azóvi-tenger*, pt. *Μαίωρις λίμνη*, Khw.-nél *Baṭīha* 'nagy állóvíz, mocsár'. Érdekes dolog figyelhető meg a rekonstruált térképen: az Azóvi-tenger nem a Fekete-, hanem az „Északi“-tengerrel függ össze két, összekötő „folyó“ által. Itt kétségtávol kartográfiai hibáról van szó. Erre enged következtetni: a) a Bahr Lazika északi partvonalának mély benyúlása a szárazföldre „RSASĀ“ (531) = *Ἐρωάνασσα* és „TAURSAYA“ (530) = *Θεοδοσία* városok közt. Ez a mély „öböl“ a Kimmeri Bosporus, a mai Kercsi-szoros emléke; b) a Bilāl an-„NYZ“-zel összefüggő „TUKYA“ (fél-) sziget. E két név = pt. *Ταυρικὰ Χερσόνησος*; c) a „Baṭīha“ fennmaradt térképén nyoma van a Kercsi-szorosnak egy „folyó“ alakjában.¹⁷⁾

Khw. kissé zavarosan írja le a Maeotist. Szerinte 58°45' h.-tól (2379) 69°40' h.-ig (2380) nyúlik. A partvonal kezdődik négy folyó torkolatánál; ezek a torkolatok: 58°45' h. 54°20' sz. (2356), 58°45' h. 55°20' sz. (2358); a másik két folyó torkolata a kettő közt egymástól egyenlő távolságra van. Innen kiindulva, a partvonal d.-k.-i. irányban eljut egy helyig, mely 68°30' h. 52°30' sz.

(2381) alatt van. Innen kezdve a partvonal északi irányt vesz fel. Útjában érinti „TRMY” = *Τρυάμνη* városát. elhalad öt folyónál, melyek a 69° h.-on (2382) torkollanak a „Baīhāba.” A megjelölés itt nem egészen pontos, mert a 69° h.-on csak egy folyónak van torkolata, a többi 30', ill. 45'-nyi keleti elhajlással éri el a tengert. Itt külön megemlíti még, hogy ezek a folyók a „FYKA” = *Ἰππικὴ ὄρη*-ben erednek és „TANS” = *Τέναις* városánál „végződnek.” A „MRUNS” = pt. *Μαρούβιος ποταμός*; torkolatától kezdve a partvonal folytatódik „TANS” érintésével egy helyig, melynek h.-a 68°40' (esetleg 63°?), sz.-e 57°40' (2383). A további leírás nem egészen helyes. Khw. t. i. azt mondja, hogy „innen (2383-tól) folytatódik egy helyig, melynek h.-a 62°0', sz.-e 55°30' (v. l. 54°30') (2384). Azután iránya folytatódik négy folyó torkolata alatt egy helyig; majd két folyó válik ki belőle a két tenger közt és az „Északi” tengerbe ömlenek.” Az itt említett két folyó azonban, melyek a Maeotist — Khw. szerint — összekötik az „Északi”-tengerrel, még a négy folyó torkolata előtt, tehát a (2383)–(2384) partrészleten hagyják el a „Baīhāt.”

Folyók. A Maeotis mellékfolyói Khw. szerint: „Négy folyó ered egy hegyből (= pt. *Ἀνάδοξα ὄρη*) és a „Baīhāba” ömlik: az elsőnek a forrása 53°10' h. 53°10' sz. (2355), torkolata 58°45' h. 54°20' sz. (2356) = *Βύκις* v. *Βύνης ποταμός* (Pt. III, 5, 12). A negyedik folyó ered 53°10' h. 54°30' sz. (2357) alatt, a tengerbe ömlik 58°45' h. 55°20' sz.-nél (2358). = *Αἰκός ποταμός* (Pt. III, 5.) — A másik két folyó az előbbi kettővel párhuzamosan folyik és azonos hosszúsági fok alatt egyenlő távolságban ömlik a Maeotisba. E két folyónak megfelel Ptol.-nál: *Γέφρος* és *Ἀράρος ποταμός*.

Egy következő név nélkül említett folyó ered 56°40' h. (esetleg 57°40') és 56°50' sz. (2359) alatt és a Maeotisba torkollik 62°0' h. 56°30' sz.-nél (2360) = pt. *Ἰόρρος ποταμός*.

A nahr „TABS”, helyesebben „TANS” = pt. *Τέναις ποταμός*, egy tóból ered 63°30' (v. l. 20') h. és 60°20' sz. (2361) alatt: elfolyik „SWRS” (= Nawaris) városánál, majd irányváltoztatással a „Baīhāba” ömlik 66°30' h. 57°30' sz.-nél (2362); 68°0' h. 58°0' sz.-nél (2363) elágazik belőle egy folyó és a „Baīhāba” ömlik 67°30' h. 57°20' sz. (2364) alatt. Ez utóbbi „folyó” a Don deltájának keleti ága. Ptol.-tól eltérően a Don forrását nem helyezi a *Ῥίαια ὄρη*-re!

A gabal „FYKA” = *Ἰππικὴ ὄρη* a következő folyókat bocsátja a Maeotisbe:

1. Nahr „MRUNS” = *Μαρούβιος π.* (V, 9). Forrása 72°40' h. 56°30' sz. (2365); torkolata 69°40' h. 55°50' sz. (2366).

2. Nahr „TUFANS” = *Θεοφάνιος π.* (V, 9). Forrása 72°30' h. 56°0' sz. (2367); torkolata 69°30' h. 55°20' sz. (2368).

3. Nahr „STS” (v. l. „MSTS”) = *Πομβίτης* és pedig valószínűleg *Πομβίτης ἐλάσσων* (V, 8, 2). Forrása 72°30' h. 55°30' sz. (2369); torkolata 69°30' h. 54°45' sz. (2370).

4. Nahr „TYFTYS” = *Ἀττινίτης π.* (V, 9, 4). Forrása 73°0' h. 54°0' sz. (2371); torkolata 69°30' h. 54°20' sz. (2372).

5. Nahr „?HARS“. Forrása 74°0' h. 53°30' sz. (2373); torkolata 69°0' h. 55°55' sz. (2374).

Kh.w. csak egy Rhombitest ismer. Ptol.-nál a sorrend ez: 1. Μαρούβιος, 2. Ρομβίτης μέγας, 3. Θεοπάσιος, 4. Ρομβίτης ἐλάσσων, 5. Ἀττικίτης.

A két „összekötő folyó“: az egyik 60°0' h. 56°30' sz.-nél (2375) hagyja el a Maeotist és 59°20' h. 60°20' sz.-nél (2376) éri el a tengert; a másik „kiválása“ 63°0' h. 57°40' sz. (2377), torkolata 60°30' h. 60°30' sz. (2378). Ptol. nál nincsenek megfelelőik. Több folyó összekombinálásából keletkeztek.

Az itt felsorolt folyókon kívül van még kettő, melyek a Kankázusban — gabal „KWKΛ“ — erednek és a Maeotisba ömlenek. Az egyik ered 72°0' h. 47°30' sz.-nél (2192) és érintvén „TRMY“ = Τυράμβη városát, melyhez közel van „UNTYH“ = Οἰνανθία, a Maeotisba torkollik 69°0' h. 52°30' sz. (2193) alatt. Névtelen folyó = pt. Οὐαρδάνος ποταμός. — A másik a nahr „KS?S“ ~ „FSTS“ = Πάτις π. Forrása 72°30' h. 47°0' sz. (2194): torkolata, miután Tyrambét másik oldalról érintette, 69°10' h. 53°0' (2195).

Csupán a teljesség kedvéért említünk meg két névtelen folyót, melyek az „Északi“-tengerbe sietnek. Az első forrása egy névtelen hegyben 54°0' h. 56°30' sz. (v. l. 56°20') (2351), torkolata 54°0' h. 59°10' sz. (2352). = „Ρομβων“ π. (III, 5). A másik forrása 54°10' h. 56°30' sz. (2353), torkolata 57°40' h. 59°25' sz. (2354) — Ptol.-i megfelelőjét nem lehet találni, mert Kh.w. több folyót ismer e vidéken, mint Ptolemaios.

A Volga-Káma folyását a régiek a Keleteurópával való élénk prémkereskedelem következtében meglehetősen pontosan ismerték. Ptol. révén Kh.w. is megközelítő hűséggel rajzolja meg e két folyót, ami annál is nagyobb érdeme, mert az ő nyomán dolgozó és az arab világ legnagyobb kartográfusának tartott *Idrīsī* közel sem tud ilyen pontos ábrázolást nyújtani a Volga-Kámáról.

A nahr „RA“ = pt. „Pā π. (V. 8) északon ered két nagy egymással szinte szembefolyó forrásfolyóból. Kh.w. 72°20' h. és 60°30' sz. (2385) alá helyezi forrását s így mintegy 3°-kal került magasabbra a valóságnál. Ered a régi geográfusok mítikus Υπερβόρεια ὄρη-jében, mely Kh.w.-nél név nélkül jelenik meg. A „RA“ forrásától a Káma torkolatáig erős délkeleti irányban folyik; miután egyesült a Kámával Kh.w. szerint 81°30' h. és 58°30' sz. (2386) alatt, egy erős fordulattal ny.-dél-ny.-i irányt vesz fel s miután Du-l-Karnain egyik tornya (= pt. Ἀλεξάνδρου στήλαι) mellett elhaladt, a tengerbe ömlik 81°10' h. és 49°20' sz.-nél (2388).

A Volga mellékfolyója, a Káma, mely Ptol.-nál keleti „Pā. Kh.w.-nél névtelen, ered egy hegyben 92°30' h. 61°0' sz. (2359) alatt és egyesül a „RA“-val 81°30' h. és 58°30' sz.-nél (2390). Kh.w. a Kámán kívül nem tud a Volga egyéb mellékfolyóiról, pedig Ptol.-nál meg talált volna néhányat. A kifejlett Volga-deltát egyikük sem ismeri.

A „RA“ alsó folyásától nyugatra levő gabal „KRMANYA“ = Κεράυια ὄρη (Ptol. V. 8. 9.) két folyót bocsát a Káspi-tengerbe. Az egyiknek a forrása 78°0' h. 51°0' sz. (2391), torkolata 70°30'

h. 48°30' sz. (2392) = pt. 'Αλόντα ποταμός, melyet a Terekkel azonosítanak (Kretschmer, Pauly: Real-Encyclopädie, Sarmatia'). — A másik forrása 78°41' h. 51°30' sz. (2393), torkolata 80°41' h. 49°0' sz. (2394) = pt. Οὔδων ποταμός, mely a mai Kuma megfelelője (Kretschmer uo.).

Keleteurópa folyói még a 'Ρύμμος és Δαίξ ποταμός mellékfolyóival együtt. Khw.-nél név nélkül szerepelnek. Az egyik a ġabal „RUMYKA“ = 'Ρυμμικὰ ὄρη (Pt. V. 9)-ben ered 88°0' h. 57°0' sz.-nél (2395) és a Káspi-tengerbe ömlik 84°0' h. 50°20' sz. (2396) alatt = 'Ρύμμος ποταμός. Az Urainak megfelelő névtelen folyó ugyanitt ered 89°0' h. 56°45' sz. (2397) alatt és 85°30' h. 51°0' sz.-nél (2398) éri el a Káspi-tengert. Egyik mellékfolyója ered 91°0' h. 56°5' sz. (2399) alatt és 88°0' h. 54°0' sz.-nél (2400) egyesül a főfolyóval. A másik mellékfolyó forrása a ġabal „RSANA“-n (= pt. Νόροσσον ὄρος)¹⁸⁾ van 97°0' h. 56°0' (v. l. 57°0') sz.-nél (2401) és egyesül a főfolyóval 87°20' h. 53°0' sz. (2402) alatt. A ptolemaiوسي térkép a Δαίξ forrását a Νόροσσον ὄρος-ra helyezi, mely a mai Mugodžar-hgs-nek felel meg. A folyó azonban, melyet a Daix-Ural tulajdonképpen forrásának gondoltak, az Or folyó, mely a Mugodžar-hgs-ben ered és Orszk városánál egyesül az Urallal. (vö. Real-Enc. „Pä“ cikkét). Eszerint tehát Khuwārizmī járt el helyesebben, mikor az Ural forrását a 'Ρυμμικὰ ὄρη-nek megfelelő ġ. „RUMYKA“-ra helyezte, mely így az Obšcei-Syrt és Erdős Ural déli részének felel meg.

Heggyrendszer. Nyugatról keletre haladva Khw. a következő hegyeket ismeri: (909—910). Névtelen hegy. Kezdőpontja 53°15' h. 52°0' sz.; végpontja 53°15' h. 55°0' sz. Színe „töménysárga“, csúcsiránya „nyugat).¹⁹⁾ = 'Αμάδονα ὄρη (Ptol. III. 5).

(911—912). Névtelen hegy. Kezdőpontja 53°30' h. 52°35' sz., végpontja 56°30' h. 56°30' sz. Színe töménysárga, csúcsiránya „dél“. A kezdőpont szélessége 52°35' téves, mert így a hegy nem illik bele a térképbe. Khw.-nél azonban gyakori a betűszámok téves használata. Egy bā = 2 könnyen váltakozik egy wāw-val = 6.²⁰⁾ Az 52° helyett tehát 56°-ot kell olvasnunk. Hogy ez utóbbi olvasás a helyes, támogatja a körülmény is, hogy (2351—2352) és (2353—2354) számok alatt két folyó van felsorolva, melyek egy hegyből erednek 56°30' sz.-en. Ez a hegy pedig csak az itt szóbanforgó hegy lehet, mert egyéb hegy nincs a két folyó forrásának megfelelő hosszúságon és szélességen. Megfelelője Ptol.-nál az 'Αλαῦνον ὄρος (III 5, 5).

(913—914). Ģabal „BADYNN“ = Βωδινὸν ὄρος (III 5, 15). Kezdőpont 57°0' h. 56°20' sz., végpont 58°30' h. 58°20' sz. Színe „sárga“, iránya „dél“.

(915—916). Ģabal „RYFYA“ = 'Ρίπαια ὄρη (III 5), Kezdőpontja 60°0' h. 57°40' sz., végpontja 62°50' h. 59°0' sz. Színe „szalmasárga“, csúcsiránya „észak“. A 'Ρίπαια ὄρη a régiek képzeletében a világot félkörben körülvevő titokzatos északi hegység volt. Ptolemaios—Khuwārizmīáé több részre darabolódik. A 'Ρίπαια ὄρη néven szereplő rész megmarad Ptol.-nál a Τάναϊς forrása

számára, míg a mitológiai szerepet a *Ῥαβδία ὄρη* töltik be, mely mögött a hyperboraeusok boldog életüket élik. (vö. Real-Encycl. *Ῥα* és *Ῥαία* cikkeit.) Úgy látszik, hogy a *Ῥαία ὄρη* mitológiai szerepe újra feléled az araboknál. Ez a világot északról és keletről körülvevő hatalmas hegyfal újra visszakerül *Idrisi* térképére. A „*gebél kufuja*” — ahogy Miller olvassa —, semmi egyéb, mint a *Ῥαία* név elferdítése.

Az Uralnak megfelelő hegysíster Ptol.-nál három különálló hegység van feltüntetve: *Ῥαμνικὴ ὄρη*, *Νόρσοσσον ὄρος* és messze északon a *Ῥαβδία ὄρη*. Ez utóbbi Khw.-nél három külön hegyként szerepel, de neve egyiknek sincs. Az egyiknek a kezdőpontja 69°0' h. 60°50' sz. (917), végpontja 75°30' h. 60°45' sz. (v. l. 15' v. 45') (918). Színe „sárga” (v. l. „kék”), csúcsiránya „észak”. Ebben a hegységben van a „RA” forrása. Csatlakozik hozzá a következő északkeleti irányban vonuló hegy, melynek kezdőpontja 75°30' h. 60°45' (v. l. 15' v. 55') sz. (919), végpontja 87°20' h. 63°20' sz. (920). Színe „halvány-sárga”, csúcsiránya „észak”. Ettől délkeletre fekszik a „hyperboraeus” hegyek harmadik része pontosan egyenlítői irányban. Kezdőpontja 89°35' h. 61°0' sz. (929), végpontja 94°50' h. 61°0' sz. (930). Színe „közömbös sárga”, csúcsiránya „észak”. Benne ered a Kámának megfelelő névtelen folyó.

Ġabal „RUMYKA” = *Ῥαμνικὴ ὄρη* (V. 9.) Kezdőpontja 88°0' h. 57°0' sz. (927), végpontja 93°25' h. 55°0' sz. (928). Színe „rózsaszín”, csúcsiránya „észak”. Tőle kissé északkeletre találjuk a *Νόρσοσσον ὄρος* (V. 9.) megfelelőjét a Ġabal „RSANA”-ban. Kezdőpontja 95°40' h. 55°10' sz. (931), végpontja 100°50' h. 59°20' sz. (932). Színe „közömbös sárga”, iránya „észak”.

Ġabal „FYKA” = *Ῥαμνικὴ ὄρη* (V. 8, 9.) Kezdőpontja 73°0' h. 57°0' sz. (921), végpontja 75°50' h. 53°0' sz. (922). Színe „tömény-sárga”, csúcsiránya „dél”. — Ġabal „KRMANYA” = *Κεραινία ὄρη* (V. 8, 9.) Kezdőpontja 77°15' h. 50°10' sz. (925), végpontja 79°0' h. 52°0' sz. (926). Színe „sárga”, csúcsiránya „észak”. Két névtelen folyó ered benne. E két utóbbi hegy a Ptol.-féle képzelte hegyek közé tartozik (v. ö. Kicssling, Real-Enc. VIII, 1715.)

A Ġabal „KRMANYA”-tól északra és a Ġabal „FYKA”-tól keletre fekvő „hegy”, két torony, melyet a „Kétszarvú” (= Nagy Sándor) épített. Kezdőpont 77°15' h. 54°15' sz. (923), végpont 77°45' h. 56°0' sz. (924). Szín „halványpiros”, csúcsirány „nyugat”. E két torony nem más mint az *Ἀλεξάνδρου Στήλαι* (Ptol. V. 8, 9.) *Mzik* szerint a „kitáb sūrat al-ard” ezen helye ezért jelentős, mert azt mutatja, hogy Khw. idejében az araboknak kétféle nézete volt Nagy Sándor falait illetőleg: az egyik szerint keleten *Góg és Mágóg országának határán kell keresni a falakat*, a másik nézete szerint északon. Tehát mindkét irányba tehettek felfedező utakat.²¹⁾

Városok. Valamennyi Ptol.-tól való; újabb ismeretnek nyoma sincs. Leginkább a Fekete-tenger partvidékén találunk városokat, ami érthető is. A tengerpart mentén virágzó gyarmatélet uralkodott. míg az ország belsejében városi életéről alig lehet szó.

Khuwārizmī a következő városokat említi meg: (528) „UFTRYA”

~ „UKRTYA” = *Εὐπατορία πόλις* (Pt. III. 6, 2), a Fekete-tenger északi partján 55°20' h. és 52°10' sz. alatt. Ma is Eupatoria. — (530). „TAURSAYA” a tenger partján 62°20' h. és 52°40' sz.-nél Ptol.-nál *Θεοῦσσία*, melyet miletosi telepések alapítottak. A mai Kaffa vagy Feodózia közelében feküdt. — (531) „RSASA” = pt. *Ῥεμῶνασσα*. Földrajzi fekvése 63°0' h. és 52°20' sz. — Kelet felé haladva a Fekete-tenger északi partján fekszik „UNNTYA” = *Οὐνανθία* (Ptol. V. 9.) 68°50' h. és 50°25' sz. (532) alatt.

A Maeotisnál fekszik „TANS” 69°0' h. 57°10' sz.-nél (533) = *Τάναις*. Tőle kissé északkeletre van „SWBS” azaz *Ναυάριος* (Pt. V. 9.) 70°20' és 57°44' sz.-nél (534), a Meotis délkeleti sarkában pedig „TRMY” = *Τυράμβη* 69°10' h. és 52°50' sz. alatt (535). Az 525. szám alatt említett „FSYS” = *Φᾶσις* 71°35' h. és 56°45' sz. alatt fekszik. A szélességi fokszám kétségkívül tévca, mert *Φᾶσις* a Fekete-tenger keleti partján fekvő gyarmatváros volt. Az 56° helyett 46° olvasandó, csak így illik be a térképbe.

II. A Káspi-tenger és vidéke

Az ókorban a Káspi-tengert általában a világot körülvonó Óceán egyik öblének tartották. Jóllehet már Herodotos hirdeti baltenger voltát, gondolata csak Marinus-Ptolemaiosnál válik köztudattá. Helyes alakját és nagyságát azonban ők sem találják el. Az ókor utolsó nagy geográfusa, Ptolemaios nem tudja a Káspi-tengert helyesen megrajzolni: hossz tengelyét kelet-nyugati irányba helyezi a kimondottan észak-déli irány ellenére. Khuwārizmī némileg helyesebb úton jár, mikor a hossz tengelynek dél-nyugat—északkeleti irányt ad.

Az arab geográfusoknál leggyakrabban *Bahr-al-Khazar* néven szerepel (vö. El. I. 604. W. Barthold) a kazár néptörzs után, mely a 10. sz. táján a Káspi-tenger északi partján tanyázott. Gyakoriak ezenkívül a tengerpart mentén levő városok vagy vidékek szerint való elnevezések is. Így Khuwārizmīnél a következő nevei vannak: *Bahr Khuwārizm*, mellyel más arab szerzők az Aral-tót szokták megjelölni, azután *Bahr Gurgūn*, mely a *Ῥοκάνια θάλασσα* megfelelője, *Bahr Tabaristān* és *Bahr-ad-Dailam*.

Magát a Káspi-tengert a következőkép írja le: „Kezdődik 74°40' h. és 43°5' sz.-nél (1231) érintve a „YWN” hegyet. A partvonal most 76°0' h. és 37°50' sz. (1232) felé halad, innen tovább megy 76°30' h. és 38°0' sz.-ig (1233); azután 78°40' h. és 38°40' sz.-en (1234) át 79°0' h. és 39°30' sz.-ig (1235) s innen 81°0' h. és 39°45' sz.-ig (1236) folytatódik, majd 87°0' h. és 42°0' sz.-en (1237) át 87°40' h. és 43°20' sz.-ig (1238) veszi útját, ahonnan 90°0' h. és 42°20' sz.-en (1239), majd 90°40' h., 44°0' sz.-en (1240) és 90°20' h. és 45°0' sz.-en (1241) keresztül 90°30' h. és 46°0' sz.-hez jut (1242).

Innen tailasān-alakban folytatódik 89°0' h. és 48°30' sz.-ig (1243), ahonnan kuwāra-alakban halad 88°20' h.-ig (1244) és eljut 89°20' h.

és 50°0' sz.-ig (1245). Innét ismét tailasān-alakban folytatódik 89°30' h.-ig (1246) és 88°30' h.-on (1247) át 87°0' h. és 50°20' sz.-hez (1248) érkezik; azután 86°30' h. és 50°40' sz.-ig (1249) megy; innen kuwāra-alakban bonyúlik egészen 50°20' sz.-ig (1250) és folytatódik 35°30' h. és 51°30' sz.-ig (1251). Azután tailasān-alakban 84°30' h. és 50°20' sz.-ig (1252) jut; ahonnan viszont 83°0' h. és 51°10' sz.-hez (1253) érkezik. Továbbá ismét tailasān-alakban folytatja útját 82°0' h. és 49°20' sz.-ig (1254); majd innen eljut 81°0' h. és 49°30' sz.-ig (1255) és innen 78°0' h. és 48°10' sz.-ig (1256). Most két folyó torkolatánál²²) elhaladva 77°40' h. és 46°0' sz. (1257) alá érkezik. Innen folytatódik 76°10' h. és 45°20' sz.-ig (1258); majd kuwāra-alakban bonyúlik 44°30' sz.-ig (1259) és eljut 76°0' h. és 44°0' sz.-ig (1260). Innen tovább folytatja útját s érinti azt a hegyet, melynél elkezdtük: ez a hegy a „NWN”-hegy, melyet 74°40' h. és 43°50' sz.-nél érint.²³)

Ptolemaiosztól és a valóságtól is eltérően négy nagy szigetet is ismer, melyek azután Idrisibe is átkerülnek.²⁴) Név nélkül csak a fekvésüket és nagyságukat adja; a szigetek a következők: „egy sziget, nagysága $2^{\circ} \times 1^{\circ} 5'$, középpontja 79°30' h. és 46°0' sz. (1544): — a második sziget nagysága $2^{\circ} \times 1^{\circ}$, középpontja 84°0' h. és 44°40' sz. (1545), — a harmadik nagysága $2^{\circ} \times 1^{\circ}$, középpontja 85°50' h. (v. l. 84°50' h.) és 48°30' sz. (1546), s végül a negyedik sziget nagysága $2^{\circ} \times \frac{2}{3}^{\circ}$, középpontja 88°0' h. (v. l. 88°10' h.) és 47°30' sz. (1547).

A Káspi-tengerbe ömlő folyók közül azokról már megemlékezünk, melyek az északi parton ömlenek bele, mikor Sarmatiát tárgyaltuk. Kiegészítésül még két folyót kell megemlítenünk, melyeket a nyugati parton vesz fel: az egyik a nahr-*Tūr*, helyesebben nahr-*Kūr*=*Κούρος ποταμός*, mely egy forrásból ered 68°0' h. és 44°40' sz. (2119) alatt, azután a tenger (t. i. a Fekete-tenger) és Gurzān, majd Bardā'a és „RFS?A” városok közt folyik és a tengerbe torkollik 74°40' h. és 42°15' sz. (2120) alatt. A másik folyó egy hegyben ered 71°45' h. és 41°30' sz.-nél (2130); innen északi irányba folyik egy helyig, melynek hosszúsága 71°50', szélessége 43°0' (2131); itt egy erős kanyarulattal délkeleti irányt vesz fel, Bardā'a és Našwā városok között folytatván útját 74°50' h. és 41°45' sz.-nél (2132) a tengerbe torkollik. E névtelen folyónak az Araxos felel meg, arab írónknál Ar-Rass.

Térképmellékletünkön a Káspi-tengertől délre találjuk az Aral-tót. Erről a régieknek egészen homályos képzetek voltak. Ptolemaios egyáltalán nem ismeri, az Oxust és Jaxartest egyszerűen a Káspi-tengerbe folytatja. Helyesebb képet csak az arab geográfusok adnak róla, akik felismerik zárt voltát és tudomásuk van a két folyó Aralba való torkollásáról. (v. ö. W. Barthold, EI, I. 436 és köv.). Már a legelső arab geográfus, *Khuwārizmī* is ismeri s ebben eltér görög tanítójától. — Az Aral-tó a legtöbb arab geográfusnál *Buhairat Khuwārizm* „Khuwārizm kis tengere” néven szokott előfordulni. Szerzőnknek nincs neve, hanem ez is, mint a Maeotis, egyszerűen *batīḥa* „mocsár, álló víz”, mindenesetre zárt belvíz — *Khuwārizmī* egyébként egészen zavarosan írja le s földrajzi fekvését is elhibázza, mert vagy 5°-kal délebbre teszi, mint

ahogy a valóságban van. A leírás így hangzik: „Ez az álló víz 86°30' h.-tól (2202) 90°0' h.-ig (2203) terjed. Szélessége a Balkh-folyó (Orus) torkolata és a 42°0' sz. (2204) közötti terület. A Balkh-folyó torkolatától a partvonal Khuwārizm felé hajlik el s ez a Khuwārizm felé eső pont 90°0' h és 41°0' sz (2205) alá esik“. — Az Aral-ó két folyót vesz fel: az egyik a Balkh-folyó (Orus), a másik pedig a „Hosszú folyó“ (Jaxartes). — Térképünkön mindkettőből csak egy kis rész látható.

A Káspi-tenger délkeleti partját szegélyező hegyek közül ismeri Khuwārizmi a Kaukázust, mely nála két hegynek van feltüntetve. Az egyik (861—862) szám alatt említett *ġabal fīmā baina baḥrain fihi 'l- Bāb wa 'l- Abwāb wa Bāb Aṭn* 'egy hegy, mely két tenger közt fekszik, benne van Derbend és az Alánkapu'. E két kaukázusi átjárónak — mint ismeretes — a történelem folyamán fontos szerepe volt. Az egymásután következő birodalmak sokszor voltak kénytelenek falakkal megerősíteni e szorosokat az észak-felől leözönlő barbárok támadásainak elhárítására. A derbendi szoros, mely mintegy 2—3 km széles átjáró a Sāsānidák és az iszlám uralom idején is hosszú falak védték a barbárok betörései ellen. Ez a szoros a mai orosz Dāghestānban van a Káspi-tenger nyugati partján. Ma Derbendnek hívják, arab szerzőknél *al- Bāb* „a kapu“, *Bāb al- Abwāb* „a kapuk kapuja“ vagy mint Khuwārizminél is — *al- Bāb wa 'l- Abwāb* „kapu és a kapuk“ néven ismeretes.²⁵⁾ A másik a Darġela-szoros vagy Alánkapu, melyet már Nero megerősített, hogy a barbárok ellen megvédje a római birodalmat.²⁶⁾ E hegynek a kezdőpontja Khuwārizmi adata szerint 71°0' h és 47°0' sz, végpontja pedig 76°0' h és 42°30' sz; színe „sárga“, csúcsának iránya „észak“. A kiűb sūrat al- ard-ban egyéb nevek is előfordulnak a Kaukázus megjelölésére: így megvan a *ġabal „KWKA“* — (2192—2194), melyet akkor említ, mikor a Kaukázusban eredő s a Macotisba ömlő két folyót írja le. Ez a *Καύκασος* névnek felel meg, 'mely arab geografsoknál *ġabal Kabk* formában szokott szerepelni. Ezeukivül találunk még egy harmadik elnevezést is, mely azonban egészen elrontott név: *ġabal „YWN“* (1231), ill. *ġabal „NWN“* (1260). E két utóbbi az *Aṭn* név elferdítése.

A Kaukázus hegyrendszeréhez tartozik, a (863—864) szám alatt említett *ġabal Bāb al- khazar wa Aṭn*. „a kazár és alán kapu“. Az Alánkapu még egyszer van említve, mely úgy látszik „Khazar-kapu“ néven is szerepelt, nyilván az ekkortájt a Káspi-tenger északi partvidékén kóborló kazárok neve után. Ennek a hegynek a kezdőpontja 74°0' h és 44°0' sz, végpontja 72°30' h és 45°20' sz; „színes“, „észak“ felé forduló csúccsal.

A *ġabal al- Bāb wa 'l- Abwāb* név tévedésből ismétlődik a (859—860) számnál szereplő hegynél. Ez a hegy azonban elég távol van rajzolva a Káspi-tengertől, úgyhogy a Derbendi-szoros semmi esetre sem itt, hanem csakis az előbb tárgyalt hegyben van. Kezdőpontja 70°45' h és 41°15' (v. 55') sz, végpontja 72°10' h és 41°15' (v. 55') sz; színe „lazurkék“ s csúcsával „dél“ felé fordul.

A továbbiakban csakis közvetlenül a Káspi-tenger partján levő hegyeket említjük, de ezeket is csak azért soroljuk fel, hogy

a Káspi-tengerről bemutatott kép teljes legyen. A többiek említése szükségessé tenné Irán tárgyalását is, ami viszont messze vezetne a kitűzött céltól. E hegyeket leginkább a szomszédos helységek nevei után nevezték el. Ilyen hegyek pl. a következők:

(811—812). Névtelen hegy Bilād *Aderbajjūnban*. Koordinátái: 73°0' h. 38°0' sz. és 74°50' h. 39°50' sz.; színe „rózsaszínű“, csúcsa „északi“ irányú.

A következő hegyek az Elbursznak és keleti nyúlványainak felelnek meg, melyek ma különböző elnevezések alatt Ġurġān és Nī ā ūr között vonulnak el. Idetartozik a (809—810) számnál említett hegy. Kezdpontja: 73°0' h. és 37°40' sz., végpontja 75°30' h. és 36°0' sz.; színe „sárga“, csúcsiránya „észak“. A szöveg szerint folytatása egy tőle nyugatra fekvő hegynék, a térképen azonban nem tartoznak össze. Megjegyzi még Khuwā izmi, hogy Dambāwand (Den ā rend) felé nyúlik Kazwīn és Ar-Raj között.

(813—814). Az előbbtől északkeletre. Neve ġabal *Tabaristān* ezzel a megjegyzéssel: ' Ġurġān és Nī ā ūr között halad el', ami megfelel a való helyzetnek, azzal a különbséggel, hogy Khnwārizmi térképén keleti végével egészen a Káspi-tengerig nyúlik, aminek egyszerű magyarázata a Káspi-tenger hossz tengelyének egyenlítői irányban történt elfordítása. — Kezdődik: 76°0' h. és 36°30' szélességnél és végződik 83°30' h. és 41°0' sz.-nél. Színe „sárga“, csúcsiránya „dél“. *Idrīsīnēl ġebel Harkān*²⁵ 'hyrkān hegy'. Részben az Elbursznak, ill. az Alla Dag és Džagataj-hgs megfelelője.

Ennek a hegyszernek további keleti folytatása a (815—816) számnál név nélkül említett hegy, Ptolemaiosnál *Μασδωρανδον ὄρος* (Pt. VI. 5, 5). Khuwārizminél azonban északabbra került közel az Aral-tó délnyugati partjához. Kezdpontja 84°30' h. és 40°0' sz., végpontja 88°40' h. és 37°10' sz. Színe „tényleg sárga“, csúcsiránya „észak“.

A Kaukázustól és Káspi-tengertől délre eső tartományok és városok nevei már a mohammedán terminológia szavai. A tartományoknak nem a határaik vannak megadva, hanem csak a közép-pontjuk, ami természetesen nagyon ingatag meghatározás s ezért a történeti földrajz számára alig van értéke. Így a városokat sem tudjuk a megfelelő tartományokba sorolni. A Káspi-tenger nyugati partvidékén ismeri *Bilād Aderbajġānt*, melynek középpontja 73°40' h. és 41°30' sz. (1584). *Tabaristān* neve csak hegynóvként szerepel; Tabaristāntól délre van *Bilād Fārs*, melynek középpontja 80°0' h. és 33°30' sz. (1566); ettől északkeletre terül el *Bilād Herāt*, melynek középpontja 86°0' h. és 35°50' sz. (1567).

A városok bővebb tárgyalását mellőzhetjük; a legtöbbje még ma is ugyanazon a néven ismert, egy-kettő pedig romokban van meg, mint *Bardā'a* a mai Berdān mellett, *ar-Raj* Teherán vagy Tūs a Kešef-ūl mellett (Miller, *Mappae Arabicae* I. k. 3. f. 93—94 old.) Csak azoknak a városoknak földrajzi fekvését iktatjuk ide, melyek a Káspi-tenger partvonalának leírásánál szerepet játszottak, mint *Amul* 76°20' h. és 37°40' sz. (383), *Sāria* 76°50' h. és 38°00' sz. (384), *Sāhus* 75°40' h. és 37°50' sz. (381), *Tamīs* 78°40' h. és 38°40' sz. (386), *Ġurġān* 80°45' h. és 38°50' sz. (388). Egyéb városok

Aderbaingānban és Észak-Perzsiában a földrajzi fokokat ezuttal elhagyjuk): VI. klimában: Ġurzān (461), Sīgān (462), Našwā (Naščewān), mely tévesen a Káspi-tenger partjára került, holott nyugatabbra kellett volna helyezni. Idī-i-nél Titlistől keletre, Barda'ától északnyugatra és Sīgāntól északkeletre van (463). Névtelen város a Kaukázusban „két kapu között“ (464), Barda'a (465). Ugyancsak a Kaukázusban van a „khazar kapunál“ „RFSYA“ vagy „BASYH“ (466), talán a Ptolemaios-féle *Νασσονία* rossz visszaadása. — Az V. klimában a már említett tengerparti városokon kívül: Aderbaingān (377), ad-Dailam (378), Kazwīn (379), Dambāwand vagy Damūwand (380), ar-Rūjān (382), Kūmis (385), Astārābād (387), Nīšāpūr (389), Tūs (390), Sarakhs (391), Marw (392), Marw-ar-Rūd (393), Annūja (394), Bulhārā (395), Balh (396), Samarkand (397), Ušrūsānā (398), Hugānda (399) stb. (Látható még a térképmellékleten: Ġuwārizm (467) és al-Ġazar (486).

Irodalom és jegyzetek.

¹⁾ Konrad *Müller*: *Mappae Arabicae*, Stuttgart. I, 1926, 1. füzet 10. old. (L. még Herbert *Jansky* alapos bírálatát a 'Mappae Arabicae'-ről: 'Le Monde Oriental', XXI, 1927, 242 és köv. old.)

²⁾ August *Müller*: *Der Islam im Morgen- und Abendland* Berlin 1885., I. köt. 511–512. old.

³⁾ *Tabari*: *Annales* III, 2, 1364. o'd. 16. sora alapján arra lehet következtetni, hogy 232. Dū-l-ḥiġġa 22 = 847. Aug. 9-én még élt; I. 'Enzyklopaedie des Islām (= El), II, 978 és köv.

⁴⁾ Hans v. *Mizik*: Das kitāb surat al-ard des Abū Ġa'far Muḥammad ibn Mūsā al-Ḥuwārizmī, Leipzig, 1926. — (Bibliothek arabischer Historiker und Geographen = BAHUG, 3. Band, arab. Text.)

⁵⁾ A kérdés részletes tárgyalása megtalálható *Mizik* következő két dolgozatában: 'Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen. Mit 7 Tafeln' — (Separatabdruck aus den 'Mitteilungen der k. k. Geogr. Gesellschaft in Wien', 1915, Bd. 18, Heft 3. Wien), és Afrika nach der arabischen Bearbeitung *Γεωγραφικὴ ἐκφύνησις* des Claudius Ptolemaeus von Muḥammad ibn Mūsā al-Ḥuwārizmī, Wien, 1916. — (Kais. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-hist. Klasse. Denkschriften, 69. Band, 4. Abh.)

⁶⁾ W. *Spitta*: Die Geographie des Ptolemaeus bei den Arabern. — (V. intern. Orientalistenkongress, Berlin, 1881, II, 1. 19–28. old.)

⁷⁾ E. A. *Nallino*: Al-Ḥuwārizmī e il suo rifacimento della Geografia di Tolomeo. — (Atti della R. Accademia dei Lincei, Ser. V. Scienze morali, vol. 2, 1894. p. 4–5.)

⁸⁾ *Mizik*: Beiträge zur Kartographie Albanien nach orientalischen Quellen. Budapest. 1929. — (Editio separata ex Geologica Hungarica, Ser. Geol., Tomus III. 632. old.)

⁹⁾ *Mizik*: Das kitāb al-wuzarā' etc., Leipzig, 1926., BAHUG, I. 'Geleitwort IX. old.

¹⁰⁾ Kiadja *Mizik*: Das kitāb 'aġā'ib al-akālim des Suhrāb, Leipzig, 1928 — BAHUG, V.

¹¹⁾ Fakszimilében kiadta *Mizik* 'Ptolemaeus etc.' és a 'kitāb surat al-ard' mellékleteiben. A „rubinsziget“, a Nilus és Nacolis térképe megjelent átirásban *Müller* 'Mappae Arabicae' I, 1, 11–13. old. Müller átirása nagy kritikával kezelendő, nemarabistát könnyen félrevezetheti.

¹²⁾ *Mzik* Khuwatizmi adatai alapján eddig a következő területek térképét rekonstruálta: *Afrika* (l. 'Afrika etc.' c. munkája függelékét), *Albania* (l. Beiträge zur Kartographie Albaniens' 628 old.) és *Délkelet Ázsia* (l. 'Parageographische Elemente in den Berichten der Arabischen Geographen über Südostasien' — Separatabdruck aus 'Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orients.' hg. von H. Mzik Leipzig und Wien, 1929. 178—9. old.)

¹³⁾ Az arabbetűs nevek átírásában az arab nyelvkincs neveinél a klasszikus kiejtést vettük figyelembe. Ezeknél az átírás nem ütközik különösebb nehézségekbe. Ellenben annál nehezebb a görögből vett arabbetűs neveknek latin betűkkel való visszaadása. A diakritikus pontoknak elhanyagolása, vagy nem kellő helyre rakása az amúgy is könnyen összetéveszthető arab betűk olvasását igen bizonytalanossá teszi. Itt a következő elvet követtük: ha az arabbetűs név görög megfelelője kétségtelenül megállapítható volt, akkor az átírás a görög név alapján történt. Ellenkező esetben szigorúan ragaszkodtunk az arab írásképhez. A szókezdő alif jele = ' : ha a diakritikus pontok hiányában ugyanaz az írásjel b. n, t, f vagy y-nek olvasható, akkor, ilyen esetben ? jelet alkalmaztunk; ha pedig f-nek vagy k-nak, akkor egy (·) csillagot (v. ö. *Mzik*, Parageographische Elemente' etc. 176. old. 7. jegyzet).

¹⁴⁾ Az egyes fokok mellé zárójelbe tett szám azt jelenti, hogy az illető fokszám *Mzik* „Das Kitāb ſurat al-arḍ”-ban is ugyanezen szám alatt található.

¹⁵⁾ Utasítás a partvonal megrajzolásához. Tailasān a turbánnak a vállra leereső csúcsa. Itt hosszú, szabályos, de nem tulságosan mély öblöt jelöl.

¹⁶⁾ Kuwāra jelenti a szárazföld mély benyúlását a tengerbe.

¹⁷⁾ v. ö. *Miller* MA, I, 1. füzet 13. old.

¹⁸⁾ Térképünkön nem látható.

¹⁹⁾ A minden egyes hegynél megadott szín és csúcsirány utasítás a térképrajzoláshoz. Kuw. eltér Ptol.-tól a hegyek fekvésének meghatározásában: nem egyszerűen csak a középpontot adja, hanem a kezdő- és végpontot.

²⁰⁾ Bővebbet l. „Kitāb ſurat al-arḍ”, Einleitung, S. XXI V.

²¹⁾ *Mzik* „Parageographische Elemente” etc. 185—6. old. 19. jegyzet.

²²⁾ Ez a két folyó (1255—1256) partrésztelen ér el a tengeret.

²³⁾ A „YWN” és „NWN” az „Alān” név elferdítése; l. alább.

²⁴⁾ E szigetek Idrisinél a következők: 1. ġezira ġadū al-'akiz (= 1544); 2. ġ. siākūna (= 1545); 3. ġ. sahilān (= 1546); 4. ġ. siākūna (= 1547). *Miller* MA, I, 2. V. tábla.

²⁵⁾ v. ö. El. „Derbend.”

²⁶⁾ *J. Marquart*: *Erānsahr nach der Geographie des Pa. Moses Xorenac'i*. Berlin, 1901. — Abh. d. kgl. Gesellschaft d. Wiss. zu Göttingen, phil.-hist. Kl. N. P. III, 2.) — 95. old.

Földrajzi Közlemények, 57 (1929.) 6-7.

kapható!

CSŐKE SÁNDOR: A sumér ősnyelvtől a magyar élőnyelvig. A szerző alapvető munkája. Még pár példány kapható. Keresett munka!

123 oldal,

FÜZVE 3 USA \$

FEHÉR M. JENŐ: Az avar kincsek nyomában. A Frank Birodalom által elorzott kincsek sorsa, nyomról nyomra követve Európa kincstáraiban.

230 oldal, 48 képtábla, DISZKÖTÉS 6. - USA \$

FEHÉR M. JENŐ: Korai avar kagánok. A 250 éves Nyugati Avar Birodalom kialakulása Európa szívében, első kagánjai Bizánc 627. évi ostromáig.

246 oldal, képtáblák, 4 térkép, DISZKÖTÉS,

6. - USA \$

FEHÉR M. JENŐ: Középkori magyar Inkvizíció. Az eddig ismeretlen Kassai Kódex alapján megírt ősi, magyar gyógyítási módszerek, vallási hiedelmek mestereit a táltosokat üldöző inkvizíció története. Tudományos-népszerű kiadás.

500 oldal, bőséges irodalom, BŐRKÖTÉSBEN

6. 30 USA \$

FEHÉR M. JENŐ: Táltosok és Bakók. Őshitünk táltos-regős adatai, az egész Magyarországot behálózva...

192 oldal,

FÜZVE 3. 50 USA \$

SZABÓ ISTVÁN: Őzönvitzől napjainkig. Az egész magyar őstörténelem csengő ritmusu versekben. Fiatal ausztrál költőnk 54 oldalas munkája.

1. 25 USA \$

TORMA ZSÓFIA: Sumér nyomok Erdélyben. (Jáki Gábor gondozásában és mellék tanulmányával a magyarországi sumér leletekről.)

225 oldal, sok képtábla, DISZKÖTÉS 5. - USA \$

A jelzett műveket áruk előzetes beküldésével és 1. - USA \$ légiposta és biztosítási felárral, mint többlettel azonnal küldjük

CIMÜNK: Eugenio M. Fehér, C. C. 5484 C. C. BUENOS AIRES Argentina.

Ephraim, Missionär von *Touxia*.

Irta: JULIUS CZEBE

Ein Beispiel für den Bedeutungswandel eines byzantinischen Landnamens.

Die Byzantiner haben fremde Völker und Länder nicht immer mit deren individuellen, sondern meistens mit den in Byzanz hergebrachten, traditionellen, eventuell vollständig veralteten Namen bezeichnet. Insbesondere können die Ungarn sich der größten Vielfältigkeit ihrer Benennungen rühmen. Durch sieben Jahrhunderte der byzantinischen Literatur werden sie in buntem Durcheinander mit den Namen *Toῦρκοι*, *Οὐγγροι*, *Οὔννοι* und *Παίονες* genannt, doch kommen auch andere, wie *Μεγάρη*, kaum sicher *Μαζάροι*, und für den nach Armenien verschlagenen Zweig *Σαβαρτοιάσφαλοι* und *Σεβόρτιοι*, vielleicht für das ganze Volk auch *Σκύθαι* vor. Auch werden ihre Wohnsitze, wenn sie nicht mit speziellen Namen, wie *Λεβένδα* oder *Ἀτελκουζού* bezeichnet sind, im allgemeinen *Οὐγγρία*, *Παιονία* und *Τουρκία* genannt. Die diesbezüglichen Fragen sind (doch mit Ausschluß der Ländernamen) in einer, vornehmlich durch J. Marquarts Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Leipzig 1903) angeregten Arbeit von E. Darkó¹⁾ vielfach mit Glück angegriffen, wenn auch weder Vollständigkeit des Materials noch immer unanfechtbare Ergebnisse erreicht wurden. Ich möchte diesmal ein merkwürdiges kleines Detail erörtern, das bis jetzt unbeachtet blieb und dessen Zusammenhang mit dem hier berührten Fragenkomplexe selbst denjenigen Forschern, die sich mit den entsprechenden Texten beschäftigten, entging.

Als Vorbereitung schicke ich einige gesicherte Tatsachen voraus.

Es steht fest, daß der Volksname *Toῦρκος*, folglich der Landname *Τουρκία* auch, den Byzantinern durch persische Vermittlung seit dem VI. Jahrh. allmählich geläufig wurde²⁾ und man darunter zu verschiedenen Zeiten verschiedene ethnische Gebilde und von ihnen besetzte Länder verstand. Der Name *Toῦρκοι* fand im VI. Jahrh. Verwendung

1) A magyarokra vonatkozó népvnevek a bizánczi irodalm. Budapest, Magyar Tudományok Akadémiája, 1910. Érték. a nyelv-és széklet. kör XXI. 6., die Resultate auch deutsch in dem Aufsatz: Die auf Ungarn bezüglichen Volksnamen bei den Byzantinern. Byzant. Zeitschr. XXI 472-487.

2) Marquart a. a. O. S. 36 ff., Darkó a. a. O. S. 38 f. und 38 ff.

auf die „Türk“, deren Reich sich von Zentralasien aus westwärts bis zum Kaukasus bzw. bis zum Don vorgeschoben hat. Er ging aber noch im selben VI. Jahrh. auf die Chasaren über und blieb seitdem lange Zeit bis zum IX. Jahrh. hinauf für sie in Verwendung, die, einst Untertanen der Türk, später vom VII. Jahrh. an, nördlich vom Kaukasus, zwischen Wolga und Don, selbst ein mächtiges Reich gründeten. Tatsächlich nennt sie noch Theophanes im IX. Jahrh., obwohl der individuelle Name *Χαζάραι* auch ihm und seinen Zeitgenossen bekannt war, doch *Τούρκοι* (einmal mit der Zutat *ἐκ τῆς ἑφίας*) und ihr Land öfters *Τουρκία*.¹⁾ Theophanes ist aber in der Verwendung dieses Namens auf die Chasaren ein letzter Ansläufer, denn diese Mode begann schon lange vorher abhanden zu kommen²⁾ und im IX. Jahrh. treten die Erbschaft der Chasaren die Ungarn an.³⁾ Diese behaupten das Feld bis zum XI. Jahrh., wo sie es vor den Seldschuken und nachher den Osmanen räumen.

Genau so, wie die Chasaren mit beiden Namen, nämlich dem individuellen *Χαζάραι* und dem verallgemeinernden *Τούρκοι*, bezeichnete man auch die Ungarn außer dem im X. Jahrh. vorwiegenden *Τούρκοι* gleichzeitig mit dem für sie im Mittelgriechischen allein individuellen Namen *Ούγγροι*. Dieser Name ist im X. Jahrh. erst spärlich verwendet, bekommt aber später vom XI. Jahrh. an allmählich die Ober-

1) Murquart und Darkó a. a. O.

2) Diese Tatsache ist schärfer als bei den beiden genannten Gelehrten gefaßt in dem bald zu nennenden russischen Aufsatz von V. V. Latyšev, auf Grund von Untersuchungen J. A. Kulakovskijs. Es sind von Latyšev angeführt eine Arbeit von Kulakovskij über die Geschichte des kimmerischen Bosporus am Ende des VI. Jahrh. in *Историческія Извѣстія* 3 (1896) S. 1 ff. und eine andere über die Geschichte der gotischen Eparchie (in der Krim) im VIII. Jahrh. in *Крымскіе Меморіалы Императора Николая II* (= *Zeitschrift des Ministeriums der Volksaufklärung*) 1898, Febr., S. 173 ff.

3) Der erste, der die Ungarn *Τούρκοι* nannte, soll nach Darkó a. a. O. S. 44 ff. wieder Theophanes gewesen sein. Es ist hier nicht der richtige Ort, dieser Behauptung ausführlich entgegenzutreten, ich kann aber nicht umhin zu bemerken, daß, so wie der Ausdruck *Τούρκοι ἐκ τῆς ἑφίας*, auch die vier Theophanes-Stellen, ed. de Boor I. Bd. SS. 407₁₁₋₁₄, 409₂₇₋₂₈, 433₁₀₋₁₁ und 436₁₀₋₁₁ in E. keine entscheidende Kraft besitzen, ich stimme also auch R. Vári, *Byz. Zeitschr.* XIX S. 563 nicht bei. Vielmehr erhebe ich schon hier dagegen Einspruch, daß Leo VI. samt Nikolaos Mystikos und Philotheos umgangen wurde und daß, was am meisten auffällig ist, Georgios Monachos als erste Quelle (in der ung. Fassung des Aufsatzes, als zweite in der deutschen) aus dem IX. Jahrh. angeführt wird, da doch die wohlbekannte Stelle sich in der *Continuatio* des Georgios findet, die ja bekanntlich im X. Jahrh., nach 918, bzw. 963–969 entstanden ist. Daß die auf Basileios I. bezügliche Legende selbst eine Schöpfung des X. Jahrh. ist, steht auch fest. Vgl. A. Vogt: *Basile le empereur de Byzance (887–886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*. Paris 1908 S. 24 und oben die Ann. 8.

hand¹⁾ und bewahrt dann seinen vorwiegenden Rang bis zum XV. Jahrh. Andere Namen, die hier und da auftauchen, wie die nach attizistischem Vorbild vorgenommene wunder-ame Verschraubung der *Πάννρες* und *Παννολά* in *Παίονες* und *Πατορία*²⁾ oder *Οἱ πνοι*, schalten aus unserer Betrachtung diesmal gänzlich aus

Diese seltsame Manier hat ihren Weg auch in solche Literaturen gefunden, die stark unter byzantinischem Einfluß standen, d. h. in die slavischen Literaturen. Wir besitzen z. B. ein vom Gesichtspunkte der byzantinisch-ungarischen Beziehungen wichtiges altslavisches Literaturdenkmal, welches über das Scheitern der byzantinisch orthodoxen Bekehrungsversuche gegenüber der römisch-katholischen Mission, sicherlich nach einem griechischen Original, berichtet und dieses bietet auch nach der byzantinischen Mode des XII. und der folgenden Jahrhunderte als Namen der Ungarn *Неопа, Неопаи*.³⁾ Es ist mir neulich eine ähnliche Art des Kopierens der byzantinischen Nennweise durch russische Texte bekannt geworden und hierüber eben möchte ich auf Grund der vorgetragenen allgemeinen Tatsachen in Einzelheiten Licht verbreiten.

Es wird in der orthodoxen Kirche am 7. März (doch wird in einzelnen Synaxarien auch der 4., 6. und 8. d. M. als Gedächtnistag überliefert) das Gedächtnis der sieben heiligen Märtyrer und Bischöfe von Cherson gefeiert. Diese heiligen Männer verbreiteten im ersten Viertel des IV. Jahrh. das christliche Glaubensbekenntnis auf dem nördlichen Ufer des Pontus und der Mucotis, von der Stadt Cherson als Zentrum aus und fanden dafür den Märtyrertod. Ihre Namen und die Beschreibung ihrer Tätigkeit sowie ihres Martyriums werden insgesamt an den genannten Tagen (nur einer von ihnen, Kapiton, auch am 22. Dezember) erwähnt.

Für uns kommen nur die Synaxarien- und Menüenangaben vom 7., bzw. 4., 6. und 8. März und insbesondere nur die auf einen der Heiligen namens Ephraim bezüglichen in Betracht, in denen das Gebiet der Tätigkeit von Ephraim mit verschiedenen Namen angeführt wird.

1) Ins X. Jahrh. gehört, wie erwähnt, die bis jetzt sicher nachweisbare erste Quelle für *Οὐγγροι*, nämlich die *Continuatio Georgii*. Die Quellenliste gestaltet sich auch von da an erheblich anders als bei Darkó a. a. O. S. 4.

2) Auch da führt die Reihe nicht Joannes Kinnamos, sondern Eustathios ein, und auch als zweiter kommt noch immer vor Kinnamos wahrscheinlich Tzetzes.

3) Zuerst publiziert und kommentiert durch Jagić-Thallóczy-Hodinka in *Bzázalok* 30 (1896) S. 200. Zu selben Text kommen auch die Namen *Орпу* und *Марепа* vor. Sowohl der griechische Urtext wie die slavische Übersetzung sind eben auf Grund der Benennung der Ungarn als *Неопа* frühestens ins XII. Jahrh. zu datieren.

Hierfür liegt ein ziemlich reiches Material in den Publikationen von Delehaye¹⁾ und Latyšev²⁾ zur Vergleichung vor; es fällt einiges Brauchbare sogar aus Acta Sanctorum, Martius, I. Bd. S. 639ff. ab. Wir verfügen im ganzen über zwölf griechische und drei russische Texte, datiert vom X. Jahrh. an bis ins XVII. Jahrh. hinauf.

Die Texte lassen sich je nach dem Namen des Landes, wo Ephraim wirkte, in 4 Gruppen einteilen:

1. An 5 Quellenstellen ist Συθία direkt angegeben, und zwar: a) im Sirmondianus selbst³⁾, b) in dem bei Delehaye mit D bezeichneten cod. (= Paris. gr. 1587, olim Colbert. 1892, Regius 2475. 3. saec. XII.)⁴⁾, c) im cod. Mosquensis No. 296 Vlad. saec. XVI.⁵⁾, d) in einer mit dem vorhergehenden wörtlich übereinstimmenden Menäenstelle in AA.SS.⁶⁾, e) in einem späten russischen Texte bei Latyšev⁷⁾.

2) Die Angaben von 3 Handschriften sind nicht direkt zu ermitteln, da sie von Delehaye nicht abgedruckt sind; ich schließe in ihnen nur

1) Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae ex codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis Synaxariis molestis opera et studio Hippolyti Delehaye. Bruxellae 1902.

2) В. В. Латышев: Жития св. епископов Херсонских. Исследование и текст. (= V. V. Latyšev: Die Lebensbeschreibungen der hll. Bischöfe von Cherson. Untersuchung und Texte.) Записки Императорской Академии Наук (= Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg). VIII série. Classe historico-philologique. Vol. VIII No. 3. St.-Petersbourg 1906. Vgl. oben S. 107 Anm. 2. Die Rezension dieser Abhandlung von S. Zobelev im Žurnal des Ministeriums der Volksaufklärung, N. S. XI. Bd., 1907, September, S. 231—238 (vgl. Byz. Zeitschr. 17 [1908] S. 267) ist mir freilich zur Zeit unzugänglich. Es ist mir auch die Arbeit von S. Šestakov: О началѣ христіанства въ Херсонѣ (= Über den Anfang des Christentums auf der Chersonen) in Serta Dorythenica, Sbornik zu Ehren J. A. Kulakovskijs. Kiev 1911, leider unzugänglich. Ich bemerke nur noch, daß die Arbeit von E. Holbinskij: Херсонскіе священномученики памяти епархіал. 7-го Марта (= Die Chersonischen Märtyrer, deren Andenken am 7. März gefeiert wird). Публичніе статистики русскаго языка и словесности Имп. Акад. Наук (= Bulletin der Abteilung für russische Sprache und Literatur der Kais. Akad. d. Wiss.), 1907, XII, 1. St. Petersburg 1907, S. 263—272 nichts für unser Thema Wichtiges enthält.

3) Delehaye a. a. O. S. 617; (Heron, Bischof von Jerusalem, entsandte εἰς μέν Συθίαν Ἐφραίμ. Das Alter des Sirmondianus ist nicht genau ermittelt, viel spricht aber für das X. Jahrh. Vgl. Byz. Zeitschr. 18 (1909) S. 104f. und 21 (1912) S. 806 f.

4) A. a. O. S. 613₁₀; (sie werden entsendet ἐπὶ τὴν τῶν Ταυροσκυθῶν χώραν Ἐφραίμ μὲν εἰς Συθίαν . . .

5) Latyšev a. a. O. S. 83₁₀; (ἀπεστάλησαν . . . ἐπὶ τὴν Ταυροσκυθῶν χώραν) Ἐφραίμ <τὸν δοῦλον> εἰς τὴν Συθίαν . . .

6) Mart. I. Bd. S. 642 (nur lateinisch): (. . . missi . . . sunt . . . in Tauroscythissam regionem) Εφραίμ quidem in Scythiam . . .

7) A. a. O. S. 75₁₁: Εφραίμ γε σ' Ουθίῳ . . .

ex silentio auf *Σουθλα*. Dies sind die bei ihm so bezeichneten: a) H (= cod. Hierosolymitanus S. Crucis 40, olim laurae S. Sabae (2), saec. X—XI.)¹⁾, b) Bc (= Abschrift eines mutilierten Cryptoferratensis saec. XI.)²⁾, c) Ce (= cod. Parisinus 1624, olim Mazarinacus, Kegius 3013, saec. XIII.)³⁾.

3. *Τουρχλα* oder eine Variante dafür steht an folgenden Stellen: a) und b) in dem berühmten Synaxarium, richtiger Menologium Basileios' II., dessen Handschrift bei Delchaye als B bezeichnet ist (= cod. Vaticanus graecus 1613, saec. XI.)⁴⁾, c) in dem cod. Mosquensis synod. No. 376 Vlad. saec. XI.⁵⁾, d) in dem cod. C Delchayes (= cod. bibl. Univ. Messanensis 103, olim 9c, saec. XII.)⁶⁾, weiters in den alten russischen Texten: e) in einer russischen Handschrift No. 992 der Moskauer Synodallibothek (Alter?)⁷⁾, f) in der sog. *Супрасльская миня* aus dem XI. Jahrh.⁸⁾.

4. Ganz für sich allein steht endlich die russische *Макушевская миня* aus dem XV.—XVII. Jahrh., die den Heiligen zu den „Ugri“ ziehen läßt.⁹⁾

Die ersten zwei Gruppen lasse ich ganz außer Acht, ich bemerke nur, daß *Σουθλα* auf eine sehr alte Überlieferung zurückgeht, und beschränke mich auf die beiden letzten.

Daß der Landname *Τουρχλα* zum Zeitpunkte des Ereignisses, d. h. der Missionstätigkeit der Heiligen durchaus nicht paßt, liegt auf der Hand. Im IV. Jahrh. kannten die Byzantiner türkische Völker überhaupt nicht, jedenfalls hausten solche Völker auf dem fraglichen Gebiete nicht. So ist die Verwendung dieses Namens eine Art Anachronismus, es spiegelt sich die Kenntnis eines späteren Zeitalters in ihr. Welches Zeitalters aber? Die Entscheidung dieser Frage hängt davon ab, wie man *Τουρχλα* identifizieren und chronologisch fixieren kann. Latyšev¹⁰⁾

1) A. a. O. S. 613₁₆. 2) A. a. O. S. 620₃₆. 3) A. a. O. S. 605₆₃.

4) Migne, *Patrologia Graeca* Hb. 117, Col. 844: *Ἐπὶ τῆς βασιλεῖας Διοκλητιανοῦ Ἐφραίμ ὁ Ἱεροσολύμων ἐπίσκοπος ἀπέστειλεν ἐπισκόπους, εἰς μὴν Τουρχλαν Ἐφραίμ . . .* Die Entstehungszeit des Menologiums ist wohl um die Wende des X/XI. Jahrh. zu setzen. Vgl. Latyšev a. a. O. S. 18. Dornelios Menologientext ist in AA SS. a. a. O. S. 640 lateinisch angeführt (b).

5) Latyšev a. a. O. S. 68₁₄: *Ἐφραίμ χειροτονεῖ τὸν ἀδελφὸν καὶ τοὺς μέγιστος τῆς Τουρχλας ἐπίσκοποι.*

6) A. a. O. S. 516₄₁: *(ἐπὶ τὴν Ταυροκευθίων χώραν Ἐφραίμ καὶ βασιλεῖα) Ἐφραίμ μὴ εἰς Τουρχίαν . .*

7) Latyšev a. a. O. S. 68_{9, 12}: (Ephraim wird zum Bischof ordiniert und entsendet) *и старши епископѣ(а).* Die Heiden sind Т²и.

8) Latyšev a. a. O. S. 68_{9, 11-16}: *Страны поганѣскыѣ.*

9) Latyšev a. a. O. S. 74₄: *Ефрема въ Оугри.*

10) A. a. O. S. 16 f.

hat schon diesbezüglich auf Grund von Kulakovskijs Arbeiten¹⁾ ein richtiges Resultat erzielt. Er meint, *Τουρχία* sei das Chasarenland und das Original, eine der uns erhaltenen (ihm damals allein bekannten) längeren Fassungen, nämlich cod. Mosqu. synod. No. 376 Vhdl., sei spätestens im VII. Jahrh. entstanden, weil der individuelle Name *Χαζάρης* von da an in der byzantinischen Literatur den allgemeineren *Τούρκοι* zurückgedrängt hat. Latyševs lokale Identifizierung ist durchaus richtig; zieht man aber die ungemeine Zäbigkeit der literarischen Traditionen der Namensgebung an fremde Völker bei den Byzantinern in Betracht, die in Bezug auf die Chasaren durch Theophanes bezeugt ist, so wird man seine chronologische Fixierung nicht unbedingt überzeugend finden; das Gleichnis *Τουρχία* = Chasarenland hat seine Gültigkeit vom VI. Jahrh. an bis ins IX. hinauf. In dieser Periode hat man wohl immer neben anderen Bezeichnungen auch *Τουρχία* sagen können, ohne je mißverstanden zu werden.

Was geschah aber, als die Zeit der Mode, unter „Türken“ die Chasaren zu verstehen, vorüber war? Eben darin besteht das tiefere Interesse des uns beschäftigenden Details, daß es die mit dem Bedeutungswandel eingetretenen Störungen lehrreich spiegelt.

Die russischen Übersetzer standen offensichtlich hilflos dem Rätsel gegenüber, welches Land eigentlich *Τουρχία* sein sollte. Die Handschrift Nr. 992 der Moskauer Synodallbibliothek (Alter unbekannt) übersetzt einfach: „страны турки́нски(а)“, d. h. (osman) „türkische Gegend“ und spricht auch nochmals von „Търци“, d. h. „(osman) Türken“. Die Синапольский мнем (XI. Jahrh.) schreibt, um der Schwierigkeit aus dem Wege zu gehen, „страны поганѣскыѣ“, d. h. „heidnisches Land“. Das erste ist Unsinn, das zweite bekundet eine zage Verlegenheit. Dies alles hat die byzantinische Manier verursacht. Aber mehr noch, was besonders lehrreich ist. Anstatt *Τουρχία* schreibt der dritte, späte russische Text, der der Макаренская мнем (XV—XVII. Jahrh.), „Ὀγγροι“, d. h. „Ugri“, so viel als „Ungarn“.

Nun, die Abstammung dieses Textes ist klar. Latyšev hat schon richtig gesehen, daß der russische Menäentext eine Übersetzung des entsprechenden Kapitels vom Menologium des Kaisers Basileios II. ist, ferner, daß die Übersetzung etliche Abweichungen vom Original aufweist. Er bemerkt aber zum fraglichen Punkte nur so viel: „von diesen Veränderungen sei der Ersatz des Wortes *Τουρχία* durch *Ὀγγροι* besonders interessant“.²⁾ Die einfache Konstatierung „interessant“ besagt freilich nichts. Es gilt oben den Grund zu ermitteln, weshalb der

1) Vgl. oben S. 107 Anm. 2.

2) A. a. O. S. 22 und ebenda Anm. 2.

russische Übersetzer im XVI.—XVII. Jahrh. auf die Idee gekommen ist, anstatt „Türk“ „Ungarn“ zu sagen. Es handelt sich darum, festzustellen, was in seinem Original stand, ob er *Τούρκοι* oder etwas anderes darin las.

Wollte man annehmen, er sei von selbst auf die Idee gekommen, so hieße das annehmen, daß er durch eingehende Lektüre der Byzantiner über den Bedeutungswechsel des Wortes *Τούρκοι* orientiert war. Mag man dies auch einräumen, viel Wahrscheinlichkeit hat es nicht für sich. Zur Unterstützung könnte ich nur einen Beleg beibringen. Die Gleichsetzung des hier erwähnten „Türkenlandes“ mit dem Wohnsitze der „Türken = Ungarn“ auf Grund eigener Beobachtung findet sich im XVII. Jahrh. in AA. SS. a. a. O. S. 641, wo Papebroch sagt: Ephraim „ad Scythas profectus aut Turcos, quos olim ad Danubium habitasse ostendimus VII Februarii ad Vitam S. Lucae iunioris cap. 8. Not. d“. Am betreffenden Orte, AA. SS. Febr., II. Bd., S. 95, in der Lukas-Vita, findet sich tatsächlich eine richtige Identifizierung der *Τούρκοι* mit den Ungarn¹⁾, und diese ist dann auf den Monologientext übertragen worden. Selbstverständlich fälschlich, denn die *Τούρκοι* der Lukas-Vita, d. h. die Ungarn, wohnten zum Zeitpunkte der in der Vita erzählten Ereignisse im heutigen Ungarn, zu Ephraims Zeit aber, ja sogar durch ganze 5 Jahrhunderte nachher, hielten sie sich noch außerhalb der damals bekannten Welt auf. Denselben Irrtum wie Papebrochius kann wohl der russische Übersetzer auch begangen haben, dieser Fall setzt aber doch Kenntnisse voraus, die ich ihm nicht so leicht zutrauen möchte.

Ich suche vielmehr auf byzantinischem Boden den Schlüssel des Rätsels. Byzantinische Leser und Abschreiber mochten es sehr gut wissen, wie es mit Namen fremder Völker und Länder sthe, wie diese einem Bedeutungswechsel unterliegen. Einem von ihnen konnte es sehr gut bekannt sein, daß die *Τούρκοι* dasselbe Volk wie die *Ούγγροι* seiner Zeit seien, und er hat dies, wenn nicht in den Text setzen, so doch wenigstens am Rande der Handschrift notieren können. Das mochte sehr früh, gleich von der Entstehungszeit des Menologiums Basileios' II. an wann immer geschehen, da die Namen *Τούρκοι* und *Ούγγροι* vom X. Jahrh. an abwechselnd gebraucht wurden. Man wird aber freilich besser tun, einen späteren Zeitpunkt vorzuziehen, wo das Wort *Τούρκοι* sichtlich nachläßt und wo es durch das gemeinverständliche *Ούγγροι* ersetzt wird, — der terminus a quo kann das XII. Jahrh. sein. Der russische Übersetzer kann einen solchen, mit

1) Über die Schickale dieser Lukas-Vita habe ich eine kurze Notiz schon in *Egypstos Philologiai Közlemény* 42 (1918) S. 166 geliefert. Sie ist also in mehr als einer Hinsicht wichtig.

einer auf die *Toûρχοι* bezüglichen Randnotiz versehenen, eventuell sogar auf *Οὐγγροι* verbesserten Text als Original vor sich gehabt haben. Die Schuld der falschen Identifizierung trägt demnach ein Byzantiner.

Diese Annahme wird wohl durch einen ähnlichen, von mir früher beobachteten und gelegentlich¹⁾ erwähnten analogen Fall empfohlen. Die Ungarn wurden im XII. Jahrh. von Joannes Kinnamos und im XIII. Jahrh. von Niketas Akoninatos auch *Οὔννοι* genannt. Nun habe: 3 Abschreiber auf dem Rand zu einer Stelle von Anna Komnena (gleichfalls vom XII. Jahrh.), wo die Rede von *Οὐννικῆς στρατιᾶς* ist²⁾, unter dem aber ein kumanisches Heer zu verstehen ist, die falsche Notiz: *Οὐγγρικῆς* geschrieben.

Zu ähnlichen sinnlosen Identifizierungen wurden die Byzantiner durch die schrankenlose archaisierende Tendenz, ein Grundübel des byzantinischen Geisteslebens, nur zu oft verführt.

(Byzant. Zeitschr. 25. (1925.)

1) *Egyptisches Philologisches Kolloquium* 42 (1918) S. 166.

2) *Ed. Bonn* I Bd. S. 354 = *ed. Reifferscheid*, I Bd. S. 342.

Les réductions catholiques du pays des Ordos

JOSEPH VAN HECKEN C.I.C.M.

A cause de leur analogie avec les missions des Jésuites au Paraguay (1620—1750), et de leur caractère distinctif de concentration homogène de catholiques autour d'une église, nous appelons réductions, les villages chrétiens, fondés par les missionnaires de Scheut dans le pays des Ordos, entre 1879 et 1945.

Avant de montrer cette analogie, jetons d'abord un coup d'œil rapide sur la bibliographie tant étrangère que chinoise, ayant traité ce sujet. Dans leurs études générales sur la colonisation de la Mongolie par les Chinois, les auteurs occidentaux ne font presque pas mention du concours que, par la fondation de ces villages, les missionnaires de Scheut ont prêté au développement économique et social de la colonisation chinoise du pays des Ordos.¹

Les voyageurs, qui ont traversé ce désert, ouvert par les missionnaires de Scheut à l'agriculture chinoise dans des sections importantes, consacrent à peine quelques phrases à cette œuvre civilatrice.²

Quant à l'abondante bibliographie chinoise, qui traite de la colonisation du pays des Ordos, elle observe de préférence une attitude antipathique, sinon hostile.³

- ¹ George B. Cressey, *Chinese Colonisation in Mongolia: A General Survey*, dans *Pioneer Settlement*, American Geographical Society, New York (1932), pp. 273-287. — Paul Wilm, *Agriculture Methods of Chinese Colonists in Mongolia*, *Chinese Economic Journal*, I, 1023-34 (1927). — John Lossing Buck, *Landutilisation in China, a study of 16 786 farms in 168 localities and 32 256 farm families in twenty two provinces in China. 1929—1933*. Shanghai China. — W. R. Carles, *Problems in Exploration: Ordos*. Geographical Journal. 1909.
- ² Gr. N. Potanin, *Tangutsko-tibetskaya okraïna Kitaya i central'naya Mongoliya*. Moskva, 1950, Chap. III et IV, pp. 78-156. (Première édition à St. Pétersbourg 1893). — William Woodville Rockhill, *Diary of a Journey through Mongolia and Tibet in 1891 and 1892*. Washington Smithsonian Institution 1894, pp. XX. 413. — id., *The Land of the Lamas, notes of a Journey through China, Mongolia and Thibet*, New York. The Century Co 1891, pp. VIII, 399. — Count Lesdain, *From Peking to Sikkim Through the Ordos, the Gobi desert*. London, John Murray, 1908, pp. XII, 301. — Henri Marie Gustave d'Ollone. *Les derniers barbares. Mission d'Ollone*. Paris, P. Lafitte & Cie. 1911. Cfr. T'oung Pao, serie 2, Vol. 10, pp. 87-88. — Albert Tafel, *Meine Tibetreise, eine Studienfahrt durch das nordwestliche China und durch die Inner Mongolei in das östliche Tibet*. Seconde édition 1923, pp. IV, 499. — George B. Cressey, *The Ordos Desert of Inner Mongolia*, dans *Denison University Bulletin*, Vol. XXXIII, n° 8. Granville, Ohio, Oktober 1933, pp. 155-248. — Un jugement plus exact est présenté par le P. Licent dans son livre *Hu a n g - h o P a i - h o*. Comptes rendus de dix années (1914—1924) de séjour et d'exploration dans le bassin du Fleuve Jaune, du P a i - h o et d'autres tributaires du Golfe de P e - t c h e u - l y. Tientsin, 1924. — Schuyler Camman, *The land of the Camel*. The Ronald Press Company. New York, 1947.
- ³ Dans un simple article, il est impossible d'étudier à fond les travaux littéraires chinois, qui traitent la question de la colonisation de la Mongolie en général et du pays des Ordos en particulier. Nous citons seulement les principaux ouvrages. Chang Yin-t'ang M. A. (Liverpool), *The Economic Development and Prospects of Inner Mongolia (Chahar, Suiyuan and Ningsia)*. The Commercial Press. Shanghai, China. 1933, pp. XIV, 243. Chap. V. *The Northwest as a field of Chinese Colonisation*, pp. 167-197. — King F. H., *Farmers of Forty Centuries (1927)* (Ces deux livres sont en anglais). — Chou Chin-hsi, *Le défrichement du Ho-t'ao (Ap. 14)* Chap. II *Le canal Huang-t'u-la-hai*. — Lü Hsien et Wang Wên-

Parmi les missionnaires du pays des Ordos eux-mêmes, S.E. Mgr. C. van Melckebeke excepté⁴ aucun n'a étudié spécialement la méthode appliquée à leur apostolat.⁵

Dans un recueil de documents sur la vie apostolique de S.E. Mgr. Alphonse Bermyn⁶, qui a été le propagateur principal de cette méthode, nous-mêmes nous avons omis de fixer cette méthode dans son cadre historique et géographique. Nous avons éparpillé ses divers aspects au lieu de les réunir en un seul faisceau, qui aurait fait voir son importance et son mérite.

Cette lacune, nous nous sommes proposé de la combler par cet article. Notre première partie montrera comment les missionnaires de Scheut se sont adaptés à la situation particulière, dans laquelle ils se sont trouvés et comment, par le courant des événements de l'infiltration chinoise dans le pays des Ordos, ils ont été entraînés dans cette forme particulière d'apostolat.

Nos sources d'information sont en majeure partie des documents chinois et mongols inédits des archives du diocèse de Ning-hsia⁷, l'ancien vicariat de la Mongolie Sud-ouest (Ordos); ensuite des lettres inédites de missionnaires, conservées dans les archives de la Congrégation du C.I.M. Scheut (Belgique); en outre une collection de documents mongols inédits, recueillis par S.E. Mgr. A. Bermyn, conservée par le R. P. A. Mostaert et enfin une cinquantaine de livres ou articles chinois.⁸

ch'ih, Description de Lin-ho (Ap. 22), Vol. II, pp. 1-4. — Ting Hsi-k'uei et Pai Han-chang, Description de Ching-pien (Ap. 5), Vol. II, Rapport du sous-préfet Ting Hsi-k'uei. Chang P'êng-i, Description et cartes du Ho-t'ao (Ap. 15), Chap. IV, Occupation et Colonisation, où l'auteur copie le rapport de Ting Hsi-k'uei. — Chang Ting-i, Annales de Sui-yüan (Ap. 29). Chap. X, La colonisation du territoire mongol. — Rapport d'une enquête du Ho-t'ao (Ap. 38). La colonisation du Ho-t'ao, pp. 160-190. — La Revue Yü Kung (Ap. 41) passim, mais surtout le n° 65. Ce numéro entier examine diverses questions qui se rapportent à la colonisation de la section nord-ouest du pays des Ordos et rappelle en deux pages l'œuvre de l'Eglise catholique (Ap. 32). — Chinese Economic Monthly, éditée par le Bureau d'Information d'Economie, spécialement les n°s de 1925, pp. 23-27 et le 1926, p. 414. Description succincte de la province de Sui-yüan (Ap. 30). Voyez les sous-préfectures de Lin-ho, de Wu-yüan, de An-pei, de Wu-yeh, de Pao-tou, de Salats'i, de T'och'êng, de Tung-shêng et des sept bannières mongoles.

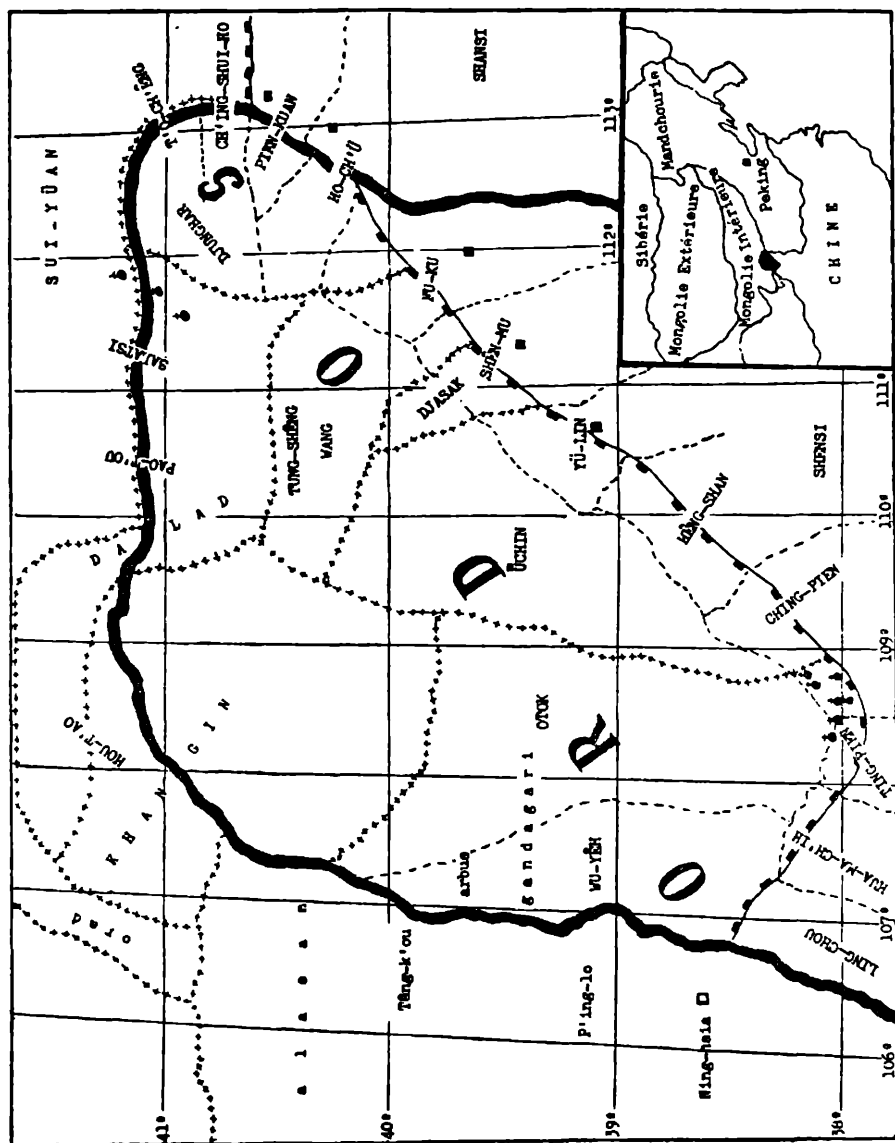
⁴ En Mongolie. L'activité sociale de l'Eglise catholique. Ce travail fut traduit et publié en chinois le 18 décembre 1947 (Ap. 24).

⁵ A. Botty, Aux Ortos, pays et mission, 58 p. Scheut. Séminaires des Missions. 1910. — id. Mgr. Bermyn et son œuvre, dans Missions Catholiques, XLVII, 2398, 1915, 241-242. — Jean Braam, Au pays des Ortos Miss. Cath. 1911. — Remy Van Hyfte, La Crise de nos Chrétientés agricoles, dans China missionary, 1949, n° 2, pp. 133-139.

⁶ J. Van Hecken, Mgr. Alfons Bermyn. Dokumenten over het missieleven van een Voortrekker in Mongolië. J. Hertoghs, Wijnegem. 1947 2 vol. 187 et 153 pp.

⁷ En transcrivant les caractères chinois nous employons la romanisation de Mathew's Chinese-English Dictionary, Harvard, Massachusetts, excepté dans quelques noms propres d'usage courant comme Peking, Shansi etc. que nous écrivons sans espacement. La transcription des mots mongols suit le Dictionnaire Ordos de A. Mostaert C.I.C.M. Troisième Partie, I Index des mots, excepté pour la palatale affriquée, la fricative et la dentale alvéolaire, que nous représentons par c, s et j. Tous les mots mongols, même les noms propres de personnes et d'endroits sont transcrits en langue littéraire, à cause de l'impossibilité de les imprimer en transcription phonétique du dialecte Ordos. Quelques noms d'un usage commun ne suivent pas cette transcription et ne sont pas espacés.

⁸ Les citations de ces sources sont faites de la façon suivante: des pièces des archives du diocèse de Ning-hsia nous donnons la date du document, avec mention entre crochets de la langue, chinoise(c) ou mongole(m), dans laquelle elles sont écrites, suivie des majuscules A(archives) D(diocèse) N(Ning-hsia); des lettres des missionnaires aux archives de Scheut nous donnons la date suivie des majuscules A(archives) S(scheut); des documents mongols de la collection de Mgr. Bermyn, nous donnons la date, suivie des majuscules C(collection) B(Bermyn); des

Dans la seconde partie, nous examinons l'application de la méthode des réductions au pays des Ordos, ainsi que ses résultats. L'étude de cette seconde partie est basée sur notre expérience personnelle, d'un séjour de seize ans dans cette contrée et sur des pièces des archives du diocèse de Ning-hsia et des différentes missions.

Première Partie

L'INFILTRATION CHINOISE DANS LE PAYS DES ORDOS ET LES MISSIONNAIRES DE SCHEUT

Les pays des Ordos, appelé Ho-t'a o par les Chinois et B o r o t o q o i par les Mongols, est situé dans la boucle du fleuve Jaune, au nord de la grande muraille. Au nord-ouest de cette boucle, la frontière suit à partir de l'embouchure de la rivière Hsieh-ch'êng-ho (en mongol Jebege yin youl)⁹ la rivière Wu-la-ho (en mongol Qayucïn ulayan qatun), ancien lit du fleuve, qui est appelé aussi à partir de l'endroit où il forme la frontière de Dalad, Wu-chia-ho, et rejoint le fleuve jaune à Hsi-shan-tsui-tzû.¹⁰

Le haut plateau des Ordos est un désert, formé au nord-ouest par des dunes de sables mouvants, sans végétation et au centre par la Chaîne du mont Arbus¹¹ et des plaines d'un sol caillouteux et aride. Celui-ci prend un aspect plus accidenté dans la direction du nord-est, où il forme les montagnes Ch'ien-shan. Le sud et le sud-est de ce désert consistent en une zone de dunes, couvertes de broussailles, qui encerclent des plaines basses. Celles-ci ne sont autre chose que d'anciens bassins desséchés, dans lesquels pousse abondamment le lasiagrostis splendens, une herbe très dure, mais très résistante à la sécheresse et qui produit un grain fort nourrissant.

Si l'on excepte la plaine fertile, appelée Ho u - t ' a o, située au nord-ouest entre les deux bras principaux du fleuve jaune, le pays des Ordos répond moins aux exigences d'une vie de laboureurs fixés au sol, qu'à celle de pasteurs nomades.

Il convenait donc parfaitement aux tribus mongoles nomades, qui s'en emparèrent vers 1470, par la force des armes en chassant les Chinois.¹²

livres et articles en chinois, nous donnons dans un appendice à la fin des paragraphes premier et second, le titre complet en chinois avec la traduction. Dans les citations au bas de la page nous mentionnons les premiers mots du titre en français et renvoyons ensuite à l'appendice (Ap.).

⁹ Dans Lois (Ap. 3) Chap. X, p. 38 cette rivière est appelée Tzû-pu-kai.

¹⁰ Cfr. Walther Heissig, Über Mongolische Landkarten, dans Monumenta Serica Vol. IX, 1944. Teil I, B, Karte des Khangin Banners (Ordos), p. 122 ss.

¹¹ Cette chaîne d'environ 100 Km. de longueur est formée par trois collines appelées Arbus, Uran dōsi et Kandagari. Cette dernière est appelée aussi Ula yan modun u ayula et Yin-shan par les Chinois parce qu'il contient du minéral d'argent.

¹² Histoire des Ming (Ap. 10), Chap. 327, l'histoire des Tatan, nom donné aux Mongols pendant la dynastie des Ming, p. 7923 a-7927 a. — Wei Huan, Examen (Ap. 18), Chap. VII, le district de Yü-lin. — Chang Yü, Enquête (Ap. 9). Notes sur le Ho-t'a o. — Description de Yülin (Ap. 42), Chap. IX. — Sanang Setchin, Histoire des Mongols(m). Traduction de Isaac Jacob Schmidt,

Cette armée conquérante mongole s'appelait l'armée des Ordos (proprement «les dix-milles des Ordos»).¹³ Elle était formée de clans¹⁴ groupés sous le commandement d'un chef, nommé jinong.

Après que le jinong Erincin se fut soumis aux Mandchoux en 1635 avec tous les clans de la tribu Ordos, celle-ci fut divisée en 1649, selon la mode mandchoue, en six bannières dont une fut dédoublée en 1736.¹⁵ Dans cet article nous désignons ces bannières sous les noms suivants: Wang, Dalad, Khangin, Otok, Uchin, Djung-ghar et Djasak. Jusqu'en 1950 chaque bannière fut gouvernée par un prince, descendant de Barsabolod, fils de Dayan (1470—1543), qui fut un descendant en ligne directe de l'empereur Tchingis. Ces princes se succédèrent par droit héréditaire, mais avaient besoin d'être confirmés dans leur pouvoir par le gouvernement impérial de Peking. Le prince était assisté par cinq ministres supérieurs et une armée de fonctionnaires subalternes.

Le gouvernement de Peking exerça son autorité sur les Mongols Ordos, par un ministère spécial, appelé Li-fan-yüan, ou ministère des

Geschichte der Ost-Mongolen und Ihres Fürstenhauses. St. Petersburg, 1829, du chap. VI au chap. X, pp. 185-298. — Hsiao Ta-hêng, «Pei-lou Fong-sou», traduction de Henri Serruys, Les coutumes des esclaves septentrionaux, dans Monumenta Serica, Vol. X, 1945, pp. 117-208. — History of the Eastern Mongols during the Ming Dynasty from 1368 to 1634 by D. Pokotilov, Part I, passim; et Part II, Addenda and Corrigenda, par Wolfgang Franke. Chengtu and Peiping 1949, passim.

¹³ Au quinzième et seizième siècles les Mongols Orientaux étaient divisés en six armées appelées tūmen (dix mille): les trois tūmen de droite étaient les Ordos, les douze Tūmed et les Yüngsiyebü (avec les Asud et les Qaracinn); les tūmen de gauche étaient les Caqar, les Qalqa et les Uriyangqan. Les Ordos étaient préposés à la garde des «huit tentes blanches de Tchingis», qui sous la dynastie des Ch'ing étaient vénérées surtout à Edjin Khorô dans la bannière de Wang. — En 1939 deux coffres gardés à Edjin Khorô furent transférés, par ordre du gouvernement de Chunking, dans un temple à Hsinglung-shan, à une cinquantaine de Km. au sud-est de Lan-chou, Kansu, où ils furent gardés par des Mongols Ordos. Au mois d'août 1949 le gouverneur du Kansu Ma Pu-fang fit transporter les coffres à la lamaserie de Kumbun, où elles restèrent jusqu'en 1954. Un communiqué de l'International News Service a annoncé que le 23 avril 1954 ces coffres ont été rapportés à Sui-yüan, capitale de la Mongolie Intérieure et seront déposés dans un nouveau mausolée sur la rive ouest du fleuve jaune, c. à d. à Edjin Khorô.

¹⁴ A. Mostaert, Les noms de clan chez les Mongols Ordos, Ordosica, II, pp. 21-54 dans Bulletin n° 9 of the Catholic University of Peking, November 1934.

¹⁵ Dans les actes, livres ou lettres officielles les sept bannières sont désignées d'après leur position géographique: Wang, comme étant la bannière centrale de l'aile gauche, Dalad, comme la bannière postérieure de l'aile gauche, Khangin, comme la bannière postérieure de l'aile droite, Otok, comme la bannière centrale de l'aile droite, Uchin, comme la bannière antérieure de l'aile droite, Djasak, comme la seconde bannière antérieure de l'aile droite et Djungghar, comme la bannière antérieure de l'aile gauche.

Les principaux ouvrages chinois, dont plusieurs ont été édités en mongol, au sujet de l'histoire des Ordos, pendant le règne des Ch'ing, sont les suivants: Mémoires (Ap. 23), Chap. VI, la Confédération des Ordos. — Résumé de l'histoire ... (Ap. 17), Chap. I, f. 21-22. — Biographies (Ap. 4), Chap. 43. — Lois. (Ap. 3) passim. — Histoire des Ch'ing (Ap. 6), pp. 943b-944c. — Cfr. Chang P'eng-i, Descript. et cartes (Ap. 15, Chap. I en entier. Cfr. aussi R. Grousset, l'Empire des Steppes, Payot, Paris, 1938, pp. 587-589.

peuples tributaires, qui envoyait un *chiang-chün* ou maréchal, résidant à *Sui-yüan*. Celui-ci traitait les affaires mongoles au nom du ministère, avec le *Da* ou chef de la Confédération¹⁶, qui jouissait d'une certaine autorité sur les autres bannières.

A part cela, les Mongols conservèrent leur organisation sociale et religieuse, dans la quelle le *Li-fan-yüan* intervint aussi peu que possible. Il favorisait même de son omnipotente influence le développement de l'organisation religieuse lamaïste des Mongols, effectuant ainsi leur pacification et leur affaiblissement en même temps.

Les Mongols *Ordos*, qui à la fin du seizième siècle, faisaient encore trembler le trône de l'empereur chinois, étaient devenus, au dix-septième siècle, des paisibles nomades, menant une vie pastorale, qui leur procurait aisance et bonheur.

Ils avaient conservé un communisme agraire, hérité des ancêtres. Le territoire du pays des *Ordos* appartenait à chacune des sept bannières en dedans ses limites propres et était administré par un prince, assisté de dignitaires et de fonctionnaires subalternes. Le peuple pouvait se déplacer à sa guise, fixer sa tente et paître son cheptel, où bon lui semblait.¹⁷

Deux causes vont entamer l'intégrité territoriale du pays des *Ordos*: la soif de l'or des princes mongols¹⁸ et la convoitise des Chinois, toujours en quête de terres incultes, propres à recevoir l'excédent de leurs provinces surpeuplées.¹⁹

§ I. - L'INFILTRATION CHINOISE DANS LES SECTEURS SUD ET EST DU PAYS DES ORDOS

A. - Depuis la concession de K'anghsi de 1697 à la révolte des Boxers en 1900

A l'époque de la dynastie des Ming (1368—1644) la prospérité de la population chinoise très laborieuse, avait été un appât irrésistible pour les bandes de pillards mongols, qui furent un vrai cauchemar pour les

¹⁶ Sous la dynastie des Ch'ing les Mongols Orientaux étaient divisés en Mongols de l'extérieur et Mongols de l'intérieur. Ces derniers étaient formés par six Confédérations: celles de *Jirim*, de *Josutu*, de *Juuda*, de *Siliyin youl*, de *Ulaγan jab* et des *Ordos* ou *Yeke juu* et par quelques bannières non confédérées comme les *Daqur*, les *Caqar*, les *Tümed*, les *Alasan* et les *Sine toryud*.

¹⁷ Quoique le prince de la bannière ne pût, sans permission du *Li-fan-yüan*, aliéner son territoire ou le laisser labourer par des Chinois, il lui était permis cependant de céder des terrains à des Mongols de sa bannière, comme récompense de services signalés, rendus à la bannière. Un tel terrain s'appelait *shang-shara*. Les nobles et les grands dignitaires profitaient principalement de ces faveurs.

¹⁸ A. Tafel, o. c. p. 70 note avec perspicacité: «Durch die Schuld des Adligen und Fürsten, die als Besitzer der besseren und anbaufähigen Landereien die ersten Niederlassungen der Fremden (il entend ici les Chinois) zuließen, ist das Land für Nomaden zu eng geworden».

¹⁹ Cfr. p. ex. Description de Lin-ho (Ap. 22), chapitre II, f. 1-2, où l'auteur expose l'histoire de la colonisation du *Hou-t'ao*... «Des régions entières, dit-il, qui appartenaient à l'empereur, restaient incultes, couvertes de ronces et d'épines. C'était à en gémir de dépit.»

Chinois. Ceux-ci furent obligés, pour se protéger, de rebâtir la grande muraille, tombée en ruine.²⁰

Mais d'un autre côté les immenses plaines peu peuplées du pays des Ordos tentaient vivement les Chinois, qui désiraient en faire des déversoirs de leur population trop dense.

Les empereurs mandchoux de la dynastie des Ch'ing (1644—1911), parfaitement conscients du danger imminent d'explosions violentes entre ces deux peuples, qui se haïssaient mutuellement les séparèrent par une zone neutre, le long de la grande muraille, qu'ils appellèrent hêh-chiai littéralement «la frontière noire» c. à d. la limes inculte et que les Mongols désignèrent par le mot qara p'äsa. «L'ancien système de la dynastie, écrit l'auteur de la Description officielle de Shen-mu²¹, consistait à tenir les Mongols bien séparés des Chinois et à prévenir tout mélange, qui aurait causé des désordres». Au nord de chaque sous-préfecture²² le long de la grande muraille, qui forme la frontière entre le pays des Ordos et la Chine proprement dite, il était défendu aux Mongols de venir habiter ou de faire paître leurs troupeaux et aux Chinois de cultiver le sol, dans une bande large de trente kilomètres²³. Il était en outre défendu aux princes mongols de vendre aux Chinois, sans la permission du Li-fan-yüan, des terres appartenant à la bannière ou de leur permettre de défricher les pâturages²⁴.

²⁰ La grande muraille au sud du Ho-t'ao fut réparée dès les premières incursions des Mongols, notamment à Yü-lin et à l'est de Ning-hsia en 1472. Cfr. Li Sou-fang, Ming-tai Pien-ch'iang yen-ko k'ao-lüeh (Examen succinct de l'histoire de la grande muraille à l'époque des Ming), dans Yü Kung, Vol. V, n° 1, Total n° 49, March 1st. 1936, p. 2-3.

²¹ Descript. de Shen-mu (Ap. 35), Chap. III, Appendice. Des. of. de Yü-lin (Ap. 42), Chap. III, f. 4.

²² Les sous-préfectures, bornées par la grande muraille au sud du pays des Ordos sont: dans la province de Shansi: Pien-kuan et Ho-ch'ü; dans la province de Shensi: Fu-ku, Shen-mu, Yü-lin, Huai-yüan (plus tard Hêng-shan), Ching-pien et Ting-pien; dans la province actuelle de Ning-hsia (anciennement une partie du Kansu): Hua-ma-ch'ih (actuellement Yen-ch'ih) et Ling-wu.

²³ Sous la dynastie des Sung (960-1126) une défense pareille existait déjà dans le nord de la Chine. Dans le compte-rendu de son voyage chez les Ju-chên, Hsü K'ang-tsung, écrit: «La frontière entre les Jou-tchenn et l'empire des Sung est faite d'une muraille en terre de trois pieds de hauteur. Pour éviter les incidents, il est défendu des deux côtés de la muraille de cultiver la terre dans une zone d'un li (500 à 600 m) de largeur.» Pendant la dynastie de Ch'ing (1644—1911) une pareille zone paraît avoir existé entre la Mandchourie et la Corée. — Cfr. Chavannes, Voyageurs chinois chez les Khitan et les Jou-tchen. J. A. 1897, I, 378. Wieger, Textes Historiques. Ed. 1929, Tome II, p. 1620—1621. — Cfr. Hsiao I-shan, Hist. génér. des Ch'ing (Ap. 7), p. 422-423. — Cette zone fut appelée hêh-chiai ou p'ai-chiai, ce qui d'après l'auteur de la Des. of. de Shen-mu est la même chose et signifie «une terre qu'on ne peut pas labourer». Plus tard, quand cette région fut livrée à la colonisation, une bande très étroite entre la terre défrichée et les pâturages des Mongols fut aussi appelée hêh-chiai ou qara p'äsa. Aujourd'hui certains fragments de cette zone sont encore désignés par ce nom et celui de qoriyul, comme p. ex. les terres de Qotong un youl, de Hai-tzü-t'an à l'est de Yeke siber, T'ou-tao-ho, Ehr-tao-ho et Chin-chi-t'an au nord-est de Yü-lin. Les Chinois ont appelé la zone colonisée huo-p'an-ti et la nouvelle zone neutre après 1743 hêh-chiai. (note 24 est à la page suivante)

Ces sages règlements furent bientôt éludés et la zone neutre ne resta pas longtemps un «no man's land». En effet en 1682 le prince de la bannière de Üchin, Darja (1661-1694)²⁵ reçut la permission de transporter sa résidence dans le hêh-chiai, à 24 Km. de la grande muraille²⁶. A d'autres endroits, près de la rivière Tai-ho p.ex., entre Chien-an-pu et Shuang-shan-pu, comme à Ch'ê-lin-t'a-la, les Chinois, ainsi que le relate le P. Gerbillon²⁷ cultivaient clandestinement certains terrains. Lorsque l'empereur K'anghsi, pendant son voyage de Peking à Ning-hsia, arriva le 15 avril 1697 à la ville de Hêng-ch'êng, où les princes des Ordos vinrent le saluer, Songrab (1682—1709), chef de la Confédération et prince de Otok²⁸ lui présenta une supplique en faveur du défrichement par les colons chinois des terres de Ch'ê-lin-t'a-la et de Su-hai-a-lu ou Suqai aru²⁹. L'empereur ordonna

²⁴ Lois (Ap. 3), Chapitre X, p. 8 et 9. Cfr. Hsiao I-shan, Hist. gén. des Ch'ing (Ap. 7), II, p. 422-423. — Annales de S. Y. (Ap. 29), Chap. X, p. 1.

²⁵ Il est appelé Ta-eh-ran dans la Des. de Yü-lin (Ap. 42), I. c. — Les dates entre () après les noms des princes des Ordos, sont les dates du commencement et de la fin de leur règne. Les dates entre () à la suite des noms des missionnaires des Ordos sont les dates de leur naissance et de leur mort. Nous ne donnons pas de date à la suite des noms des missionnaires encore en vie.

²⁶ Descr. de Shên-mu (Ap. 33), Chap. III, Appendice.

²⁷ Du Halde, Description de l'Empire de la Chine et de la Tartarie chinoise. A la Haye, Henri Scheuler, 1736, Vol. IV, p. 364, col. b; 367, col. a.

²⁸ Cfr. Biographies (Ap. 4), Chap. 43, Biographie de Songrab.

²⁹ Où se trouvent Suqai aru et Ch'ê-lin-t'a-la? La carte d'Anville dans Du Halde, édition citée, marque ces endroits au sud du pays des Ordos: Suqai aru près de la grande muraille dans la bannière d'Otok et Ch'ê-lin-t'a-la au nord de Suqai aru. Toutes les cartes chinoises du pays des Ordos dessinées pendant les Ch'ing, les marquent au même endroit. Mais la carte mongole de 1739 nomme cette contrée Qarayatu, nom conservé jusqu'ici pour désigner une montagne, que les Chinois appellent Ts'ao-shan. Un peu au nord de cette montagne la carte mongole inscrit suqai près d'un temple de Sangrob. Le nom suqai est employé aussi par Sanang Setchin vers 1662, dans son histoire des Mongols, éd. Schmidt, p. 260. Ce nom est conservé aujourd'hui dans le nom mongol de la ville de Ning-t'iao-liang, Suqai yin bayi sing et dans celui de la rivière Hung-liu-ho, Suqai yin youl. On l'entend parfois aussi dans Suqai yin tala pour désigner la plaine de Shêng ti-t'an. On peut conclure de là que l'endroit Suqai aru se trouve dans le sud de la bannière d'Otok, dans la plaine où fut bâtie plus tard la ville de Ning-t'iao-liang, au nord de la montagne Qarayatu yin ayula. — Le nom de Ch'ê-lin-t'a-la est cité par le P. Gerbillon: «Nous campâmes le long du rivage de ce ruisseau en un lieu nommé Tchel t'ala (37°, 41')» (Du Halde o.c. p. 367 col. a). Les livres chinois après les Mémoires véritables de K'anghsi (Ap. 34) transcrivent tous Ch'ê-lin-t'a-la. L'endroit que le P. Gerbillon nomme «Tchel t'ala» doit se trouver environ à une bonne trentaine de kilomètres à l'est de Suqai yin youl. A cet endroit il y a actuellement une rivière qu'on nomme Ch'ê-yen-ho. Est-ce la rivière dont parle le P. Gerbillon? Ce n'est pas impossible, c'est probable même, car cette plaine a été colonisée dans un temps assez reculé et la petite ville de Chang-chia-pan doit avoir été fondée vers la même époque que Ning-t'iao-liang. Il n'est pas étonnant que le nom mongol de «Tchel t'ala» se soit perdu par cette colonisation. Aujourd'hui les Mongols nomment cette plaine Dörben modun tala, mais ce nom est sans doute la traduction de chinois Szü-pa-shu, nom donné par les Chinois à une partie de cette plaine. Il est vrai qu'au nord de Ning-t'iao-liang se trouve un endroit qui est appelé aujourd'hui encore *cel yin usun* par les Mongols dans la plaine de Huang-hao-t'ang, également

aussitôt aux lettrés, aux fonctionnaires civiles et aux membres du Li-fan-yüan présents dans son escorte, de tenir conseil et de lui proposer une réponse. Celle-ci fut affirmative à condition «que les Mongols et les Chinois ne se disputent pas entr'eux»³⁰. Cette concession fut la première brèche qui ouvrit le pays des Ordos à l'infiltration chinoise.

Comme il était facile à prévoir, les prairies mongoles, une fois livrées au soc des Chinois, ceux-ci succombèrent de prime abord à la tentation, d'accaparer chaque année un plus grand nombre de terres. Les Mongols, impuissants à les arrêter, prirent ombrage de cette convoitise et le prince de Üshin, Dari rabdan (1698—1734) en sa qualité de chef de la Confédération, réclama à Peking en 1713: «Si l'on ne pose pas des bornes (autour des terres cultivées) les Chinois finiront par s'emparer de nos pâturages». Six ans plus tard le Li-fan-yüan envoya son vice-président La-tu-hun pour régler les affaires entre les Mongols et les Chinois. Seulement, l'envoyé cédant aux instances de ceux-ci, leur ouvrit dans la zone neutre, le long de la grande muraille, une bande de terrain longue de 400 Km. et large de 12 à 18 Km. et dressa des bornes. En revanche les Chinois devaient payer aux Mongols une taxe annuelle, déterminée par le nombre de fermes établies ou de bœufs employés³¹. Depuis lors l'infiltration se poursuivait constamment et prenait vers 1736 une extension sérieuse. «Le territoire mongol, dans la boucle du fleuve jaune, écrit l'auteur de la Description officielle de Yü-lin, était devenu le soutien d'un grand nombre de familles chinoises.»

Les commerçants du Shansi passèrent la grande muraille à la suite des colons et fondèrent les petites villes de Ning-t'iao-liang ou Suqaiyin Bayising, de Qarajai, de Salur et de Chang-chia-pan³², où ils construisirent des distilleries, des huileries et des

défrichée depuis des temps reculés. Il n'est pas impossible que cette plaine soit le Ch'ê-lin-t'a-la de Songrab, mais nous croyons plutôt qu'il s'agit de la plaine de Chang-chia-pan, dans la bannière de Üchin.

³⁰ Mémoires véritables (Ap. 34), Chap. 181, p. 20. Biographies (Ap. 4), Chap. 43 l. c. Desc. et cartes du Ho-t'ao (Ap. 15) Chap. IV. — Des. of. de Yü-lin (Ap. 42) Chap. III, f. 3b. — Des. of. de Ching-pien (Ap. V, f. 15. — Des. of. de Hêng-shan (Ap. 12) Chap. IV, f. 10. — Des. de Shen-mu (Ap. 35 Chap. III, Appendice.

³¹ Cette taxe était limitée à un «tan» de grain (env. 400 Kg.) et 4 bottes de paille, par joug de deux bœufs.

³² Cfr. A. Mostaert, Textes oraux Ordos, p. 245, n° 12 note 2. La carte mongole, dont nous parlions dans la note 29, datant d'environ de 1739, ne marque point ces marchés. Les monuments historiques de la ville de Ning-t'iao-liang ont été détruits en 1868 lors de l'incendie et du pillage de la ville par les Musulmans révoltés. Les plus anciens monuments, qui existent encore sont des piquets en fonte dans la cour intérieure du Lao-yêh-miao, que les Mongols nomment Geser boyda yin sūme. Ces piquets d'environ huit mètres de hauteur, sont des ex-voto offerts à ce temple le 17 octobre 1793 par une distillerie de P'ing-yao dans le Shansi. Deux autres piquets datant du règne de Chia-ching (1796—1820), mais dont j'ai perdu l'inscription, se trouvent devant la porte d'entrée de ce temple et furent offerts par une autre distillerie. Plus ancienne que ses deux ex-voto est une lettre de Kuo Vitalis, un prêtre chinois, du 25 avril 1761, dans laquelle il dit que les chrétiens de cette ville ne se sont plus confessés depuis 1751.

magasins de denrées chinoises, dont les Mongols avaient un besoin urgent. Ces marchands prêtèrent de l'argent aux Mongols et vendirent leurs marchandises, sans exiger le prix immédiatement. Mais après un certain temps, des années parfois, ils exigèrent avec une ténacité juive, propre aux gens du Shansi, le capital et un intérêt exorbitant. A défaut d'espèces ils se « contentèrent » de terrains, qu'ils prenaient au de là des bornes posées en 1713 et qu'ils firent cultiver par des Chinois. Leur infiltration dans les pâturages mêmes des Mongols fut la cause de nouvelles réclamations à Peking en 1743 de la part des Mongols. Une deuxième mission³⁵ partit de la capitale vers le pays des Ordos. Cette fois aussi, les délégués ménagèrent encore la chèvre et le choux: ils permirent aux Chinois de labourer toute la zone neutre, mais chassèrent les colons trop hardis, qui défrichaient déjà les prairies réservées aux troupeaux des Mongols. En dehors de l'ancienne zone neutre, un nouveau « no man's land », large de 2 à 3 kilomètres fut indiqué et des bornes furent placées du côté des Mongols et du côté des Chinois. Ils instituèrent deux nouveaux fonctionnaires, appelés E h r - f u, qui devaient désormais liquider les disputes entre Mongols et Chinois³⁴.

Après cette nouvelle concession, les Chinois, au lieu de rentrer en Chine après la récolte, comme la loi le stipulait, se fixèrent sur leurs champs et se groupèrent en tumeaux nombreux, tout le long de la grande muraille, dans les bannières de Djunghar, Djasak, Wang, Üchin et Otok³⁵. Les colons devinrent tellement nombreux que le gouvernement confia en 1784 l'administration civile et militaire de cette zone à la juridiction du fonctionnaire de chaque sous-préfecture voisine, sans toutefois avancer les limites de celles-ci au de là de la grande muraille³⁶. Ce fut la dernière mesure générale que le gouvernement de Peking prit avant 1900 en faveur de la colonisation du pays des Ordos le long de la grande muraille. Mais les fonctionnaires mongols³⁷ continuaient à vendre³⁸ clandestinement leurs prairies aux Chinois.

³³ Les chefs de cette mission étaient Bandi, secrétaire du Li-fanyüan et Ch'ing Fu, vice-roi du Szechwan.

³⁴ Ces deux fonctionnaires sont appelés tungji noyan par les Mongols. Un autre fonctionnaire, appelé Pu-yüan, résidait à Ning-hsia, pour traiter les affaires des Chinois et des Mongols.

³⁵ Au sud de la bannière de Otok la zone défrichée est appelée aussi San-shih-li-ti-shan-pien (trente «li» de terrains pour le labourage). Mais les Chinois avaient encore demandé la concession d'une zone de dix «li» de large pour l'élevage Shih-li-ti-mou-yang (dix «li» de terrains pour élevage). Pendant l'été et l'automne les colons chinois habitaient dans des groupes de huttes, appelés «huo-p'an». De là le nom des terres cultivées de huo-p'an-ti. Quoiqu'il fût défendu aux colons chinois d'amener leurs femmes dans le «huo-p'an-ti», après quelques années ils arrivèrent au printemps avec toute leur famille, se bâtirent une demeure durable et ne retournèrent plus dans leur contrée d'origine, c. à d. la Chine proprement dite. De petits villages se constituèrent près des bergeries de ces colons. Certains villages ont conservé leur nom d'origine: Yang-chia-chüan (bergerie de la famille Yang), Shih-chia-chüan (bergerie de la famille Shih), Wang-chia-chüan (bergerie de la famille Wang) etc., situées toutes près de la grande muraille dans la bannière de Otok.

³⁶ Des. de Ho-ch'ü (Ap. 13) Chap. III, f. 15 a.

³⁷ Ces fonctionnaires subalternes des Ordos étaient d'abord le arban qota yin jaryuci, qui était le supérieur immédiat des deux tabun qota. Ceux-ci

Dans la seconde moitié du dix-neuvième siècle, les pâturages réservés aux Mongols de ces cinq bannières, étaient fortement entamés par la colonisation chinoise.

En outre dans le nord-est de la bannière de Dalad, qui n'est pas bornée par la grande muraille, elle a commencé au plus tard sous Chia-ch'ing (1796—1820) ou le commencement de T'ao-kuang (1821—1840) comme l'affirme le P. Huc³⁹. Dès ces années des Chinois s'étaient fixés à l'ouest du Baya youl, d'autres à Cayan ergi⁴⁰, à Hsiao-naoerh⁴¹ et à Yin-chiang-yao-tzü⁴². Tous ces colons dépendaient de la juridiction du t'ing de Salats'i⁴³.

La bannière de Djunghar était encore plus exposée à la colonisation que Dalad. Les Chinois firent irruption du côté du fleuve Jaune et du côté de la grande muraille. Le fleuve qui formait la limite nord-est de la bannière, changea depuis 1649 plusieurs fois de lit, se retirant vers le sud-ouest et séparant une bande, longue de 20 à 30 Km. et large de 3 à 18 Km. du reste de la bannière⁴⁴. Du côté de la grande muraille

avaient à leur disposition cinq düise yin janggi ou qota yin janggi, chacun commandait à quatre daruya. Ces daruya étaient aidés par deux Chinois, appelés shou-t'ou et ch'ing-chia, qui levaient les taxes des fermiers chinois (niu-chü-yin-tzü). Il y avait en outre deux fonctionnaires appelés hung-pu, un mongol et un chinois. Ceux-ci avaient les listes des colons chinois, qui avaient été enregistrés à la sous-préfecture voisine, dans les bureaux des villes-frontières, près de la grande muraille. Dans chacune de ces villes il y avait un hung-pu (excepté dans Liu-pu, An-pien et Chuan-ching, qui n'avaient qu'un seul hung-pu à trois). — En Ushin le jaryuci s'appelle qayalyaci; en Djasak cingdur.

³⁸ Chaque fois qu'un terrain mongol était vendu ou loué à un Chinois par les Mongols, un contrat lui était délivré sur lequel était indiqué, si les terres avaient été louées (tsu) ou vendues. Le terme «vendu» était un terme spécial, parceque les terres mongoles «i-ti» ne pouvaient être vendues. On écrivait «t'ui» (transférer) au lieu de «mai» (vendre). Ensuite les limites du terrain et la somme à payer immédiatement, étaient stipulées, ainsi que toutes les charges auxquelles les Chinois devaient se soumettre. Le contrat du hung-pu portait le sceau de la bannière, celui du hêh-pu n'en avait pas. Souvent un double contrat était signé, qui est appelé ho-t'ung.

³⁹ Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie, le Thibet et la Chine pendant les années 1844, 1845 et 1846, par M. Huc. Tournai. J. Casterman 1850, pp. 132-134.

⁴⁰ Lievens Alfons, Mijn verblijf te Tsjagan-ergai, dans *Annalen van het Genootschap der H. Kindsheid*, Gent, n° 202, 1881, pp. 200-209. — id. *Over de moeijijkheden in de missie van Tsjagan-ergai*, ib. n° 207, 1882, pp. 156-159. — Une lettre d'un certain Juljaya de Dalad, qu'il fit porter par des chrétiens de Cayan ergi (A.D.N.).

⁴¹ P.e. le fonctionnaire mongol, appelé Baldang, vendait les terres de Mao-lai au Chinois Yang Yu-ming en 1822. Celui-ci passa ce terrain à Kao Chiu-wei en 1871. (D'après des titres de propriété conservés dans les Ar. de l'Archid. de Sui-yüan.)

⁴² En 1852 le Mongol Chao Erh-mao Dalai afferma un terrain au Chinois Li T'ai à Yin-chiang-yao-tzü et en 1872 Kao Chiu-wei reçut à ferme des terres des Mongols Ling-teng-ch'i, Mao-k'ou Chang-kai et de Erdeni sang. (Ar. de l'Ar. de S.Y.)

⁴³ Cfr. Description succincte (Ap. 30) p. 205. Cfr. Géographie locale de Salats'i (Ap. 27).

⁴⁴ A. Tafel, *Meine Tibetreise*, p. 100 donne une description de cette partie de Djunghar. Cfr. Heissig, *Monumenta Serica* Vol. IX, 1944, p. 161: «nominell reichte das Dzungghar-Banner zur Zeit der Kartenherstellung (la carte dont il parle ne porte

un si grand nombre de colons s'était établi en Djunghar, qu'on appelait cette contrée «k'ou-li» ou Chine proprement dite. Ils s'étaient avancés jusqu'à Ajirma et Baya ejen qoriya. Les «t'ing» de T'o-chêng⁴⁵ et de Ch'ing-shui-ho⁴⁶, les sous-préfetures de Pien-kuan⁴⁷, de Ho-ch'ü⁴⁸ et de Fu-ku⁴⁹ avaient juridiction sur tous ces Chinois de la bannière de Djunghar, dont l'autorité se rétrécissait avec le territoire.

Les Chinois, qui colonisaient la bannière de Wang, le long de la grande muraille étaient administrés par les sous-préfets de Fu-ku, dans le secteur est et par celui de Shen-mu⁵⁰ dans le secteur ouest, comme ceux de Djasak.

Les colons de Uchin dépendaient de la préfecture de Yü-lin⁵¹ de la sous-préfecture de Hêng-shan⁵² et de Ching-pien⁵³ et ceux

point de date, mais on peut conjecturer qu'elle fut dessinée en 1909) weit nach Osten über den Huang-ho bis Ch'in-shui-ho-t'ing.

⁴⁵ Description suc. (Ap. 30) p. 229. Cfr. Recueil de morceaux choisis (Ap. 40).

⁴⁶ Description suc. (Ap. 30) p. 265-267; 278. Cfr. Nouvelle rédaction (Ap. 19) Chap. 2, Appendice, f. 4-5: «Dans la partie à l'ouest du fleuve, c'est le territoire de la bannière de Djunghar. Il dépend du «t'ing», qui ne s'occupe pas de la terre (mais des hommes). Au nord de la petite rivière de l'ormeau à 9 branches, cela dépend de T'o-chêng. Au sud de la petite rivière Po-li-kou est l'endroit, T'ieh-kai nao-pao, qui est la limite des deux sous-préfectures Pien-kuan et T'o-ch'êng, à l'est de Lao-niu-wan jusqu'à Lama-wan.

⁴⁷ Description de Pien-kuan (Ap. 25) Vol. I, p. 3-4 n'indique pas le territoire de la sous-préfecture dans la bannière de Djunghar, c'est à dire les endroits habités par des colons chinois, qui dépendaient de la juridiction du sous-préfet, mais il est mentionné dans la note précédente, ainsi que dans la Descr. de Ho-chü (Ap. 13) Chap. III, f. 15. Ce territoire s'étendait au nord à la rivière de Po-li-kou, à l'ouest de T'ieh-kai-nao-pao à Shih-li-ch'ang-t'an, au sud Ho-ch'ü-hsien, à l'est fleuve Jaune de Yao-t'zû-kou à Lao-niu-wan.

⁴⁸ Descript. de Ho-ch'ü (Ap. 13) Chap. III, f. 15 a-b. La limite de cette juridiction s'étendait 60 «li» le long du fleuve jaune, jusqu'à Lao-niu-wan, suivait la frontière de Pien-kuan-hsien au nord le long de la vallée Hai-tai, à l'ouest jusqu'à Shih-li-ch'ang-t'an au sud jusqu'à Pa-lêng-kou, frontière de Fu-ku-hsien.

⁴⁹ Description de Fu-ku (Ap. 11). La frontière s'étendait à l'est jusqu'à Ho-ch'ü-hsien, à l'ouest jusqu'à P'o-niu-ch'uan de Djunghar, au nord et de Wang au sud, au midi jusqu'à la grande muraille, au nord jusqu'aux bannières de Djunghar et Wang. Cfr. Description et cartes. (Ap. 15) Chap. IV.

⁵⁰ Le territoire sous la juridiction du sous-préfet de Shen-mu était limité au nord par le P'o-niu-ch'uan de Wang (territoire de Fu-ku-hsien), à l'est par la vallée de Sibartai, au sud-ouest par Ta-yü-shu-liang, à l'ouest par les dunes de Ch'ou-pai-ta-cha-liang de Ochin et Baya bodong de Djasak, au sud par la grande muraille. Cfr. Description de Shen-mu (Ap. 35) Chap. III, Appendice.

⁵¹ Le territoire sous la juridiction de la préfecture de Yü-lin était limité au sud par la grande muraille, à l'est par Shen-mu-hsien à Yeke bodong au nord par le lac Cayan nayur, à l'est par la rivière Pai-ch'êng-ho et et Hêng-shan-hsien. Cfr. Description de Yü-lin, (Ap. 42) Chap. III, f. 3b.

⁵² Le territoire sous la juridiction de la sous-préfecture de Hua-yüan (plus tard Hêng-shan) était limité à l'est par le territoire de Yü-lin, à Pai-ch'êng-ho, au nord par San-pa-shu, Qaliyutu, Narin youl, Wu-ting-ho au nord de Hsi-chi-t'an, à l'ouest à Qotong un youl, Hêh-ho etc., au sud par la grande muraille. Cfr. Descript. de Hêng-shan (Ap. 12) Chap. IV, f. 10 ss.

de Otok de Ching-pien, Ting-pien, Hua-ma-ch'ih, Ling-wu, Ning-hsia et P'ing-lo⁵⁴.

Dans toute cette partie du pays des Ordos, des milliers de Chinois labouraient les plaines mongoles, qui produisaient des moissons abondantes et nourrissaient toutes les bouches affamées, que le nord-ouest de la Chine ne parvenait plus à rassasier. La révolution musulmane⁵⁵, allumée à Hua-chou, dans le Shensi en mai 1862, poussa de nouvelles vagues d'immigrants dans le désert des Ordos. Le petit marché de Ning-t'iao-liang vit sa population s'accroître jusqu'à 200 000 âmes, comme l'ont affirmé des chrétiens, qui furent de ce nombre.

Mais bientôt, en 1868 l'ouragan de la révolution déferlait lui aussi sur le pays des Ordos. Les bandes de brigands musulmans parcouraient le pays, du nord au sud et de l'ouest à l'est, pendant plus de trois ans, massacrant impitoyablement Mongols et Chinois, qui n'avaient pu fuir à temps ou se défendre dans une ferme fortifiée⁵⁶. Les champs des

⁵³ Le territoire sous la juridiction de Ching-pien-hsien était limité au nord par les plaines Olöng et Siber de Uchin et celle de Boro balyasun de Otok, à l'est et au sud par la grande muraille à Yang-ch'iao-pan, à l'ouest par la plaine de Buduryana dans Otok. Descrip. de Ching-pien (Ap. 5) Chap. IV, f. 3 a ss. Descrip. et Cartes (Ap. 15) Chap. IV.

⁵⁴ Le territoire sous la juridiction de Ting-pien-hsien était très petit à ce moment. Les limites de ce territoire consistaient en une ligne, qui suivait la route de Ning-t'iao-liang à An-pien, puis remontait vers les collines au nord de Wang-chia-chüan, longeait la grande muraille vers le N.-O. jusqu'à Baya siker, où commençait la juridiction de Hua-ma-ch'ih. Cfr. Descrip. de Ting-pien (Ap. 39) Chap. V, f. 15 ss. — Ting Hsi-k'uei dans la Description de Ching-pien, l.c. dit que cette juridiction s'étendait jusqu'à Ayu qutu, Gurban bulay et Qarqatan de Otok. En fait elle ne c'est jamais exercée à ces endroits, qui jusqu'en 1950 étaient encore entièrement sous la juridiction mongole. Les sous-préfectures du Kansu (actuellement Ning-hsia) Hua-ma-ch'ih (Cfr. Description de Hua-ma-ch'ih Ap. 16) et Ling-chou (Cfr. Description de Ning-hsia Ap. 36) Chap. IV, f. 8 b 9 a. Cfr. Description de Ling-chou (Ap. 21), la préfecture de Ning-hsia (Cfr. Description de Ning-hsia (Ap. 36) passim) et la préfecture de P'ing-lo (Desc. de P'ing-lo (Ap. 26) Chap. V, § 1, ad 2.) n'avaient point du territoire mongol sous leur juridiction, à cette époque. Les Chinois, qui cultivaient des terres dans l'ouest de la bannière d'Otok recevaient un passeport (chih-chao), limité à une année, du sous-préfet ou du Pu-yüan de Ning-hsia, lequel passeport était reconnu par les Mongols de Otok.

⁵⁵ Cette révolution fut déclanchée en mai 1862 à Hua-chou (Shensi) et s'étendit à tout le nord du Shensi et au Kansu. Cfr. Le facteur géographique (Ap. 37) dans Yü Kung, n° 59, p. 91-94. — Documents supplémentaires (Ap. 33) dans Yü Kung, n° 59, p. 95-102. — Missions en Chine et au Congo (Scheut), Clerbeaux, I, p. 481, 483 ss. — ib. Bermyn, 1890, p. 309-310. — Voyages de Bruxelles en Mongolie, II, 125-161. Missions Catholiques, 1875. — Nouvelle description de Chung-wei (Ap. 8) Chap. de la Défense: histoires de brigands: la Révolution des Musulmans par Chang Li-t'ang. Rockhill, o. c. p. 32 et 40 note 23. J. Braam, Folklore des Ordos (manuscrit) Chap. XIX: La révolution des Mahométans (Col. Mostaert). — Kesig Batu: Erteki ba edugeki yin erdeni yin tobci (histoire ancienne et contemporaine) manuscrit (Col. Mostaert) IIe partie. — Armand David, Journal de mon troisième voyage d'exploration dans l'empire chinois. Paris, Hachette et Cie 1875. Tome Premier. — Descrip. de Ning-hsia (Ap. 36) Chap. II en entier. Histoire des Ch'ing (Ap. 6) p. 1653 b.

⁵⁶ Plusieurs familles chinoises s'étaient enfermées dans une ferme fortifiée appartenant

Chinois qui produisaient jadis de riches moissons, se couvrirent de ronces et de chiendents, tandis que les pâturages mongols où résonnaient les sabots de nombreux troupeaux, furent jonchés d'ossements.

C'est à ce moment, en 1874 que les missionnaires de Scheut entrèrent au pays des Ordos pour y implanter la religion chrétienne⁵⁷. Ils se dévouèrent d'abord au salut de la population mongole, très clair-semée⁵⁸, qui avait survécu au carnage musulman. Dès leur arrivée ils obtinrent de Caytur Jab (1862—1881), prince de Otok, l'affermage d'une prairie, située à Boro to l u y a i, dans le sud de la bannière, en faveur des Mongols, qui se convertiraient. Mais cette belle plaine attirait vivement les Chinois et en 1878 huit familles chinoises, supplièrent le missionnaire de leur céder un petit coin de terre à Boro to l u y a i et se convertirent. L'année suivante ces Chinois revinrent et firent miroiter devant le zèle de J. B. Steenackers (1848—1912, missionnaire de l'endroit, l'espoir de nombreuses conversions de Chinois, à condition de leur procurer des terres arables. Les brillantes perspectives que présentait cette nouvelle direction imprimée à son activité, eurent raison de l'obstination du missionnaire à vouloir se vouer à l'apostolat mongol, presque stérile et hérissé de mille difficultés. Les missionnaires de Scheut étaient là dans une contrée entièrement dépeuplée, sauf quelques rares débris de familles, échappés à l'hécatombe récente, tandis que dans le voisinage, la Chine proprement dite, était inondée d'une population grouillante, pauvre et famélique à cause du manque de terres arables et qui, naturellement, convoitait avidement les terres incultes du pays des Ordos. Si le missionnaire parvenait à disposer de ces terres mongoles en faveur de ces pauvres paysans chinois, tous ceux, qui en bénéficieraient se convertiraient certainement au Christianisme. En groupant ces convertis en réductions homogènes, on pourrait les former à une vie chrétienne intense.

Disposer de ces terres, soit par achat, soit par fermage, n'était point chose aisée à obtenir par des étrangers. Le P. J. B. Steenackers ne put acheter que quelques lots de terre appartenant à des colons, d'abord à H s i a o - c h ' i a o - p a n⁵⁹, puis, malgré l'opposition de riches colons,

à la famille Chang, sur la limite de la zone défrichée, au nord-ouest de An-pien.

⁵⁷ Cfr. J. Van Hecken, Les Missions chez les Mongols aux temps modernes, Peiping, Petang, 1949, pp. 72 et ss.

⁵⁸ Le nombre exact des Mongols-Ordos est inconnu. Vers 1945 la population mongole des Ordos était évaluée à 36 000 âmes. Mais au 17e et au 18e et la première moitié du 19e siècles elle doit avoir été bien plus nombreuse. En effet, en 1649 les bannières ont été divisées en qariya et chaque qariya en sumun. Or, chaque sumun se composait de 150 soldats, au commencement. Il y avait en tout 267 somo vers 1735. Ce qui ferait une armée de 40 050 hommes. Si on admet autant de femmes et un nombre double d'enfants on arrive à une population de plus de cent cinquante mille. Ce nombre semble confirmer ce qu'écrit le P. Gerbillon (Du Halde, o. c. pp. 437-438) à propos de sa première visite aux Ordos en 1696. Mais ce nombre avait certainement diminué, semble-t-il, par une diffusion plus intense du Lamaïsme et par les massacres par les Musulmans.

⁵⁹ Ces colons s'appelaient Jên Mên-chou, Huang Fên-yu, Huang Fên-pao, Kên Chung-ching et Kên Chung-tso. Cet achat se fit le 6 jan-

dans six autres endroits du sud de la bannière de Otok et de Uchin⁶⁰. Les successeurs de ce pionnier appliquèrent la même méthode, déjouant toutes les tentatives de mandarins et colons ombrageux, pour arrêter les missionnaires dans leur œuvre sociale et religieuse. S. E. Mgr. A. Bermyn (1853—1915) y joua le rôle principal. Il cessa l'achat de terres des colons, mais obtint à bon marché des prairies mongoles incultes. Le 20 mai 1897 Rasi Jamsu (1881—1902), prince de Otok, lui offrit à titre gratuit une partie de la plaine Shéng-ti-t'an⁶¹ dans la quelle se trouvait Hsiao-ch'iao-pan. La même année, le 20 décembre un noble de Uchin, du nom de Tamrin Sayidang, fit cadeau à Mgr. Bermyn de la plaine de Baya siber. Accepter ce don équivalait à s'engager dans des controverses incessantes. Mais fort de la certitude qu'il pourrait nourrir dans cette plaine des centaines de familles chinoises pauvres, le missionnaire s'engagea courageusement dans cette entreprise. Il triompha de tous les obstacles et aurait mené au but cette affaire ardue, si la cupidité d'un haut fonctionnaire chinois n'eut forcé ses confrères, en son absence, d'accepter de l'argent et de rendre le titre de propriété de la plaine de Baya siber...⁶².

A vrai dire, après vingt ans de sacrifices et de combats, de dévouement et le labeurs sans fin, les premières réductions du sud du pays des Ordos n'étaient point sorties du stade de vivotement, où les confinait l'hostilité de fonctionnaires ombrageux. Il fallut un de ces événements, qui nimbent une époque, pour donner une impulsion vigoureuse à cette œuvre et la porter à son apogée.

vier 1880, plusieurs mois après que le P. Steenackers s'était établi à cet endroit. Les archives de la mission de Hsiao-ch'iao-pan avaient conservé jusqu'en 1947 (elles furent toutes brûlées par les communistes en juin de cette année) tous les titres de propriété des terres de la mission. Ceux des terres, que les Chinois ont vendu aux missionnaires de cette réduction, étaient au nombre de 42.

⁶⁰ Dans la bannière de Ushin à Shih-tzū-erh-mao-tzū, dix huit titres de propriété, dans la bannière de Otok à Ning-ti-liang-tzū, quarante trois titres à Mao-chia-yao-tzū (ou Huang-chia-shan) dix titres, à Yu-fang-chū-tzū dix-sept titres, à Wang-chia-chū-tzū dix-neuf titres, à Ta-yang-wan, quarante trois titres, à Ts'ao-chia-ko-lao quinze titres.

⁶¹ Cette donation ne fut effective qu'à partir de juin 1899. Le terrain reçu était limité au nord par une piste, qui va de Ning-t'iao-liang à Chang-chia-pan au sud par la limite des terres déjà défrichées par les Chinois, à l'est par la frontière de la bannière de Otok et de Ushin et à l'ouest par les terres vendues aux Chinois. Il avait une longueur d'une quinzaine de «li» et deux à quatre «li» de largeur. Un tiers était arable, le reste était du terrain sablonneux, qui se transformera en dunes mortes, après dix ans de labourage.

⁶² La plaine de Baya siber s'étendait à l'est au qara-p'äsa de Uchin au sud jusqu'à Sira jadayai, Tebegereki yin cayidam, Balyasun toqoi, à l'ouest jusqu'à la rivière Sira usun youl, au nord à Ünegetü toqoi, Gayca qatayu, Cayan toluyai etc. (Contrat du 20 décembre 1897. A.D.N.) Ce titre de propriété fut rendu le 26 septembre 1902 (Rapport V. d. Abeele. A.D.N.).

*B. - Depuis la révolte des Boxers à l'occupation des communistes
(1900—1949)*

Quel est ce fait important?

Sur l'ordre exprès de leurs supérieurs, les Mongols des bannières Otok, Uchin et Djasak réunis, déclanchèrent, au mois d'août 1900, une terrible persécution contre les missionnaires et les chrétiens. Un prêtre et dix chrétiens versèrent leur sang pour le Christ et tous les villages fondés par les missionnaires, Hsia o-ch'iao-pa excepté, furent pillés et incendiés.

Après la conclusion de la paix avec les Alliés, à Peking, le gouvernement impérial envoya, par l'intermédiaire du vice-roi du Kansu, du gouverneur du Shensi et du maréchal de Sui-yüan, onze délégués à Ning-t'iao-liang, où après mûre délibération avec les missionnaires et les envoyés des trois bannières en question, ils statuerent que celles-ci répareraient les dégâts causés aux chrétiens et aux missionnaires⁶³.

Sur ces entrefaites, un mouvement général de défrichement des terres mongoles fut suscité en faveur des Chinois par le gouvernement impérial lui-même. Le pays des Ordos, ayant trois fois la superficie de la Suisse n'était peuplé que par quelques milliers de nomades, tandis que dans les provinces voisines de la Chine proprement dite, des millions de paysans souffraient l'indigence et la famine, par manque de terres arables⁶⁴.

C'est Ch'ên Ch'un-hsüan, gouverneur du Shansi, qui imprima le premier coup à cette accélération du mouvement de défrichement des terres mongoles après 1900. — Lorsqu'en juillet de cette année les Alliés s'approchaient de Peking et que l'impératrice Tz'ü hsi s'enfuyait vers Hsi-an, que les missions chrétiennes gisaient en ruines et que le sang des martyrs coulait encore, Ch'ên Ch'un-hsüan, en qualité de général traversait à la tête d'une armée, le nord du pays des Ordos, pour aller protéger la dynastie. Pendant les longues journées du voyage à travers les hautes herbes et la futaie touffue de ce pays, un grand chagrin s'empara de son âme à la vue de tant de bonnes terres en friche, tandis que d'innombrables compatriotes souffraient la faim par manque de champs. Devenu gouverneur du Shansi en 1901, dont dépendait administrativement, par le «t'ing» de Salats'i, la population

⁶³ Les délégués venus à Ning-t'iao-liang le 19 juin 1901 s'appelaient: Fang Yang-ou (Kansu), Ching-siu, T'u-chia-pu, Jalaungya (Sui-yüan), Liu Shu-têh, Ting Hsi-k'uci, Kou-chi-ssü-hun, T'an Ch'i-hsiang, Chang Ching, Yng Hsiu et Ma Chou-shêng (Shensi). Les délégués de Otok étaient Cimed Dorji et Rasi Delger; ceux de Ushin Kesig Batu et Kari Wantan et celui de Djasak Arbin Kesig. Les missionnaires et leurs conseillers étaient les PP. Fr. Van den Abeele (1868—1904) et J. Braam (1869—1954), les Mongols Padai, Masi Delger, Pandzar et P'ürbü. — L'accord entr'eux fut conelu le 13 juillet 1901 (A.D.N.).

⁶⁴ Il faut considérer cependant qu'en général les 3/10 seulement sont cultivables, et cela pendant quelques années seulement. Le reste est couvert de dunes de sables ou d'une couche de salpêtre, qui rend la culture du blé impossible.

Comme une marée montante, la rumeur, que tous des pâturages du pays des Ordos seraient bientôt livrés à la colonisation, inonda le steppe mongol.

Liste des livres et articles chinois et japonais cités dans ces articles.

- 1 **巴彥塔拉盟分縣圖** BAYIN TALA - MEI BUN-KEN
ZU par Chang Hsiao-fang (Cartes
des sous-préfectures de la Confédération de Bayin tala). Edité par Buyin
Dalai. Imprimé par Mòkò Shinbun, Kowa-shisha (Journal de la Mon-
golie, Suiyüan). 734me année de Chinggis (1939) Hors commerce (Col-
lection Grootaers).
- 2 **巴彥塔拉盟史資料集成** BAYIN TALA-MEI SHI SHIRYO
SHU-SEI par Goh Minoru (Col-
lection de matériaux pour l'histoire de la Confédération de Bayin tala).
Première collection: la bannière spéciale de Tümed. Edité par le départe-
ment des bureaux publics du gouvernement indépendant fédéral des
Mongols 737me année de Chinggis (1942) 390 pages in 8°.
- 3 **欽定理藩院則例** CH'IN-TING LI-FAN-YÜAN TSÊ-LI
par Wên Ch'ing (Lois du ministère impérial
des peuples tributaires). Edition Kuang-hsü (1875—1908) Douze volumes.
(Hors commerce.)
- 4 **欽定外藩蒙古回部王公表傳** CH'IN-TING WAI-FAN
MENG-KU HUI-PU
WANG KUNG PIAO CHUAN par Ch'i Yün-shih et autres (Biographies
des Princes mongols et musulmans). Edition du Bureau de l'histoire offi-
cielle. Peking 1779. Cfr. Hummel, *Eminent Chinese*, p. 134.
- 5 **靖邊縣志** CHING-PIEN-HSIEN CHIH par Ting
Hsi-k'uei et Pai Han-chang (Description
de la sous-préfecture de Tsing-pien). Quatre volumes. Edition de 1935.
- 6 **清史稿** CH'ING SHIH KAO par Chao Erh-hsün
et autres (Première rédaction de l'histoire
des Ch'ing [cité: Histoire des Ch'ing]). Première édition à Peking 1927
—1928. L'édition citée est la photocopie de l'édition de mars 1942 de la
librarie Lien-ho. Deux volumes. Hors commerce. (Collec. Grootaers.)
Cfr. Hummel, o. c. p. 936.
- 7 **清代通史** CH'ING-TAI T'UNG-SHIH par Hsiao
I-shan (Histoire générale de l'époque des
Ch'ing). Trois volumes. Shanghai 1927—1928. Commercial Press.
- 8 **中衛新通志** CHUNG-WEI HSIN T'UNG-CHIH par
Sun Chen-shan, P'an Chien-fêng et autres
(Nouvelle description de Chung-wei). Manuscrit des archives de la
sous-préfecture. Vingt chapitres. Rédigé vers 1945.
- 9 **(全陝)邊正考** (CH'ÜAN SHAN) PIEN-CHENG K'AO
par Chang Yü (Examen de l'administra-
tion des frontières). Douze chapitres. Paru en 1546. Edition photo-
lithographique à Peking vers 1947. Cfr. W. Franke, Preliminary notes
on the important chinese Literary Sources for the History of the Ming
Dynasty (1368—1644) Chengtu, China. 1948, n° 170, p. 57.

- 10 **二十五史、明史** ERH-SHIH-WU SHIH. MING-SHIH
par Chang T'ing-yü (Les vingt-cinq
histoires. Histoire officielle des Ming). Volume IX de l'édition K'ai-
ming. Cfr. W. Franke, o. c. n° 257, p. 76.
- 11 **府谷縣志** FU-KU-HSIEN CHIH par Chêng Chü-
chung (Description de la sous-préfecture
de Fu-ku). Quatre volumes. Edition de 1783.
- 12 **橫山縣志** Hêng-shan-Hsien CHIH par Liu
Ch'i-nan et Ts'ao Tzu-chêng (Description
de la sous-préfecture de Hêng-shan). Quatre volumes. Edition de 1929.
- 13 **河曲縣志** HO-CH'Ü-HSIEN CHIH par Chin Hsien-
chih et Chang Chao-k'uei (Description
de la sous-préfecture de Ho-ch'ü). Huit volumes. Edition de 1872
(Col. Grootaers).
- 14 **河套之開墾** HO-T'AO CHIH K'AI-K'EN par Chou
Chin-hsi (Le défrichement du Ho-t'ao).
Imprimé à Peking par Shuai-fu-yüan. Edité par le bureau des construc-
tions de Sui-yüan en 1935. (Hors commerce.)
- 15 **河套圖志** HO-T'AO T'U-CHIH par Chang P'êng-i
(Description et Cartes du Ho-t'ao). Six
chapitres. Deux volumes. Edition de 1917.
- 16 **花馬池志** HUA-MA-CH'IH-CHIH, sans auteur.
(Description de Hua-ma-ch'ih). Un volume,
sans divisions. (Pas vu.) Cfr. Chung-kuo ti-fang tsung-lu, Vol. III, Ning-
hsia, f. 1.
- 17 **皇朝藩部要略** HUANG-CH'AO FAN-PU YAO-LÜEH
par Ch'i Yün-shih (Résumé de l'histoire
des peuples tributaires de l'empire). Dix-huit chapitres. Edition de Che-
kiang Press. 1845. Cfr. Hummel, o. c. p. 134. — Sinologica, p. 292-324.
- 18 **皇明九邊考** (HUANG-MING) CHIU-PIEN K'AO par
Wei Huan (Examen de l'administration
des frontières pendant la dynastie des Ming). Dix volumes. Paru en
1541—1542. Edition photolithographique de Peking vers 1947. Cfr. W.
Franke, o. c. n° 155, p. 52.
- 19 **新修清水河廳志** HSIN-HSIU CH'ING-SHUI-HO-T'ING
CHIH par Wên Hsiu et Lu Mêng-lan
(Nouvelle rédaction de la description de Ch'ing-shui-ho-t'ing. 1883. Ch'ao-
pen. (Col. Grootaers.)
- 20 **貽穀督辦內蒙墾務記** I-KU TU-PAN NEI-MENG K'EN-
WU CHI par Sun Yüan-chên (Mé-
moire sur l'administration de I-Ku du défrichement de la Mongolie Inté-
rieure dans Yü Kung, Vol. IV, n° 3 Total n° 39, Oct. 1st. 1935, p. 29-32.
- 21 **靈州志** LING-CHOU CHIH par Yang Fang-
ts'an et Kuo Chiaï (Description de Ling-
chou). Edition de 1798. (Pas vu.) Cfr. Chung-kuo ti-fang tsung-lu. Vol.
III, Ning-hsia, f. 1.

- 22 **臨河縣志** LIN-HO-HSIEN CHIH par Lü Hsien et Wang Wên-ch'ih (Description de la sous-préfecture de Lin-ho). Trois chapitres. Trois volumes. Edité en 1931.
- 23 **蒙古遊牧記** MENG-KU YU-MU CHI par Chang Mu (Mémoire sur les Mongols, pasteurs nomades). Seize chapitres. Quatre volumes. Paru en 1867. Cfr. Hummel, o. c. p. 47.
- 24 **邊疆公教社會事業** PIEN-CHIANG KUNG-CHIAO SHIH-HUI SHIH-YEH par Wang Shou-li (Mgr. C. van Melckebeke). Traduction de «En Mongolie. L'action sociale de l'Eglise catholique» par Fu Ming-yüan. Edité par le Bureau d'action catholique de Shanghai le 28 nov. 1947. Seconde édition du 20 juin 1949. 134 pages, 5 cartes.
- 25 **偏關志** PIEN-KUAN CHIH par Chia Yung-kang et Ma Chên-wên (Description de Pien-kuan). Deux volumes. Edition de 1915 (Col. Grootaers).
- 26 **平羅記略** P'ING-LO CHI-LÜEH par Hsü Pao-tzu (Description succincte de P'ing-lo). Edition du bureau de Hsin-pao en 1829.
- 27 **薩拉齊鄉土志** SA-LA-CH'I HSIANG-T'U CHIH par Lin Chu et Kên Mei (Géographie locale de Salatsi). Cinq volumes. (Pas vu.) Cfr. Ku T'ing-lung, Sui-yüan fang-chih lin-chao, dans Yü Kung, Vol. 2, n°7, Total n° 19, Dec. 1st, 1934, p. 37.
- 28 **薩拉齊包頭鎮志略** SA-LA-CH'I PAO-T'OU-CHÊN CHIH-LÜEH par des lettrés de Pao-tow (Description succincte de la ville de Pao-tow de Salatsi). Un volume (Pas vu.) Cfr. Ku Ting-luwa, l. c.
- 29 **綏乘** SUI-CH'ENG par Chang Ting-i (Annales de Sui-yüan). Edition de janvier 1921 de l'imprimerie T'ai-tung de Shanghai. Onze chapitres, à pagination propre. Deux volumes.
- 30 **綏遠省調查概略** SUI-YÜAN-SHENG TIAO-CH'A KAI-YAO (Description succincte de la province de Sui-yüan). Edition du bureau central du ministère d'éducation du peuple, de la province de Sui-yüan, du 1 avril 1934 (Hors commerce). Premier volume: Description des sous-préfectures, 462 pages. Second volume: Description des bannières mongoles, 82 pages.
- 31 **綏遠奏議** SUI-YÜAN TSOU-I par I Ku (Mémoires au trône, au sujet des affaires de Sui-yüan, depuis la 29me année de Kuang-hsü (1904) à la 33me (1907). Il contient 110 documents. Imprimé par Ching-hua press. Un volume.
- 32 **綏遠宗教調查記** SUI-YÜAN TSUNG-CHIAO TIAO-CH'A CHI par Li Yung-fang (Notes d'une enquête sur les religions de Sui-yüan) dans Yü Kung, Vol. VI, n° 1, Total n° 65. Nov. 1st. 1936, p. 139-147.

- 33 **陝甘劫餘錄** SHAN-KAN CHIEH YÜ LU par Shan Hua-p'u (Documents supplémentaires de la révolution du Shensi-Kansu) dans Yü Kung, Vol. V, n° 11, Total 59, Aug. 1st 1936, p. 95-102.
- 34 **聖祖仁皇帝實錄** SHÈNG-TSU JÈN-HUANG-TI SHIH-LU par Chiang T'ing-hsi (Mémoires véritables de K'ang-hsi). Édition de Mukden.
- 35 **神木縣志** SHÊN-MU-HSIEN CHIH par Wang Chih-yün (Description de la sous-préfecture de Shen-mu). Huit chapitres. Quatre volumes. Édition de 1841.
- 36 **朔方道志** SHUO-FANG-TAO CHIH par Ma Fushiang et Wang Chih-ch'ên (Description de Ning-hsia). Trente et un chapitres et un chapitre d'introduction. Seize volumes. Édition de 1926.
- 37 **說陝甘「回亂」初起之地理關係** SHUO SHAN-KAN «HUI-LUAN» CH'U-CH'I-SHIH TI-LI KUAN-HSI par Shan Hua-p'u (Le Facteur géographique à l'origine de la révolte des Musulmans du Shensi et du Kansu) dans Yü Kung, Vol. V n° 11 Total n° 59, Aug. 1st. 1936, p. 91-94.
- 38 **調查河套報告書** TIAO-CH'A HO-T'AO PAO-KAO-SHU (Rapport d'une enquête du Ho-t'ao). Imprimé en hiver 1923 à Peking par Peking Chiang-hua press. Un volume. 476 pages. Hors commerce (Col. Grootaers).
- 39 **定邊縣志** TING-PIEN-HSIEN CHIH par Huang P'ei et Sung Tsuan (Description de la sous-préfecture de Ting-pien. Quatorze chapitres. Quatre volumes. Nouvelle édition vers 1945.
- 40 **托克托廳採志錄** T'O-K'Ê-T'O-T'ING TS'AI-CHIH-LU par Jen Ping-ts'uan (Recueil de morceaux choisis de la description de T'o-ch'eng). Trois volumes. (Pas vu.) Cfr. Ku T'ing-lung l. c.
- 41 **禹貢** YÜ KUNG par Ku Chi-kang et autres. The Evolution of Chinese Geography. Semimonthly magazine. Le premier numéro a paru le 1 mars 1934 et le dernier (n° 82) le 16 juillet 1937. Edité par l'Académie Yü Kung. 3 Chiang-chia hutung. Chêngfu, Peiping. China.
- 42 **榆林府志** YÜ-LIN-FU CHIH par Li Hsi-ling. (Description de la préfecture de Yü-lin). Édition de 1841. Cinquante et un chapitres. Douze volumes.

A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában.

GYÓNI MÁTYÁS

Történetkutatóink 1938 óta különösen nagy figyelmet szenteltek annak a szerepnek, melyet a magyarság keresztény hitre történt áttérésében a keleti egyház befolyása játszott. Egész sor értékes tanulmányban igyekeztek felfejteni azokat a szájakat, amelyek a kialakulóban levő magyar kereszténységet a keleti egyházzal kapcsolták össze, s gondosan összegyűjtöttek minden nyomot, melyet a keleti egyház a korai magyar kereszténység életében hagyott.¹ Az alábbi rövid megjegyzéssel egy olyan újabb adalékot próbálok nyújtani, amely a kutatók figyelmét eddig elkerülte.

II. Basileios bizánci császár (976—1025.) az ú. n. „első bolgár birodalom” teljes leverése és meghódítása után, 1019-ben és 1020-ban három oklevelet állíttatott ki, melyekben szabályozta az achruidai bolgár érsekség jogviszonyait. — Ez az érsekség már akkor igen nagy múltra tekinthetett vissza. Tulajdonképpen a régi Iustiniana Prima érsekség jogutóda volt. Területét azonban a bolgárok 679—680. évi aldunai honfoglalása s ezt követő hódításaik kiszakították a bizánci birodalom és a keleti egyház testéből. Boris khán 864-ben Bizáncban veszi fel a keresztiséget, s Bulgária a 870-i konstantinápolyi VIII. egyetemes zsinat határozata révén újra a bizánci egyházhoz csatlakozik: érsekséggé lesz, de bizonyos fokú autonómiát nyer. Kyrillos és Methodios idemenekült tanítványainak munkája kifejleszti a bizánci-szláv jellegű bolgár kereszténységet. Péter cár bolgár egyházát 927-ben Bizánc már patriarchatusnak ismeri el. Ezt az önálló bolgár patriarchatust csak I. Ioannes Tzimiskes 971-i győzelme szünteti meg. Ez a császár meghódította Kelet-Bulgáriát, s Paristrion-themaként bekebelezte a birodalomba. De már Samuel cár újra visszahódítja ezt a területet, s újjáéleszti a bolgár patriarchatust

¹ PAPP GYÖRGY, A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei. Nyiregyháza. 1938. — MORAVCSIK GYULA, A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység: Szent István-Emléklönyv I. 1938. 171—212. — VÁCZY PÉTER, Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában: i. h. I, 213—65. — MORAVCSIK, Görög nyelvű monostorok Szent István korában: i. h. I, 387—422. — LUTTOR FERENC, Szent István egyházi kapcsolatai Rómával, Montecassinóval, Ravennával, Velencével, Jeruzsálemmel és Bizánccal: i. h. I, 422—46. — NÉMETH GYULA, A magyar kereszténység kezdete: Budapesti Szemle 1940: 14—30. — IVÁNKA ENDRE, Görög szertartás, görög szerzetesség és görög műveltség az árpádkori Magyarországon: Erdélyi Tudósító XX (1941.), 77—8. — U. a., Görög szertartás és magyarság a középkori Erdélyben: Erdélyi Tudósító i. h. 100—1. — P. VÁCZY, Les racines byzantines du christianisme hongrois: Nouvelle Revue de Hongrie XXXIV (1941.), 99—108. — E. v. IVÁNKA, Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn: Orientalia Christiana Periodica VIII. 1—2. (Roma, 1942.) 1—3—94.

is Achrida központtal. — II. Basileios véres háborúi s végső győzelme után ennek a bolgár patriarchatusnak a sorsáról intézkedik három oklevelében, a Bulgária világi ügyeinek rendezésében is tanúsított nagy politikai tapintattal.¹

II. Basileios szóbanforgó három oklevelének eredeti szövege nem maradt ránk. Szövegük mai alakjában VIII. Michael Palaiologos császár egy 1272 augusztusában kibocsátott chrysobullonjának szövegébe volt beleszöve, melyben ez a császár megerősítette az achridai érsekség kiváltságait. Ez utóbbi oklevelnek sem maradt ránk az eredeti példánya, hanem csak három, aránylag késői másolata ismeretes:² 1. codex Constantinopolitanus sancti sepulchri No. 9 (XVI. sz.); 2. codex Sinaiticus 508 (976) (XVI. XVII. sz.), ezt P. USPENSKIJ fedezte fel s másolta le; 3. Gerasimos argosi érsek codexe, melyben azonban csak az első oklevél első fele van meg. Az első kiadást e harmadik kézirat alapján RALLES-POTLES készítette 1855-ben.³ Ez tehát hiányos. A három oklevél teljes szövegét elsőnek E. GOLUBINSKIJ adta ki P. USPENSKIJ-nak a sinai-i kódexből készített másolata alapján egy a bolgár, szerb és román egyházak történetét tárgyaló munkájában.⁴ Magából a cod. Sin. 508 (976)-ból kritikai kiadásban adta ki a három oklevél szövegét V. N. BENEŠEVIČ.⁵ Mi itt a három oklevél szövegének legújabb kiadását használjuk. Ezt a konstantinápolyi kézirat variánsait is figyelembe véve J. IVANOV készítette.⁶

A három oklevél lényeges tartalma egyháztörténeti és egyházjogi szempontból az, hogy a császár az egyházkerület további fennállását szentesítette ugyan, de patriarchatusból érsekséggé fokozta le. A három kiváltságlevél összesített tartalmából, a bennük az achridai érsekségnek adományozott kiváltságokból azonban kitűnik, hogy ez az érsekség autokephalis érsekség lett: ki volt véve a konstantinápolyi patriarcha joghatósága alól, s a keletrómai birodalom területén belül bizonyos egyházi autonómiát élvezett, akárcsak a kyprosi érsek-

¹ Vö. G. OSTROGORSKY, Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1941. 81—3, 160—5, 189, 208—9, 213. 220.

² Minderre nézve: H. GELZER: ByzZschr. II (1893.), 41—2. — F. DÜLGER, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. I. Teil. München u. Berlin, 1924. No. 806—8. — J. IVANOV, Църковен старини из Македония. Sofia, 1931. 547—50. — Gy. MORAVCSIK, Byzantinoturcica I. Budapest, 1942. 114.

³ Συμβατα των θεων και ιερων κανωνων. Athén, 1855. 266—9. Újra lenyomatta (magyar fordítással) WENZEL, AUO. VIII, 422—36 és ΖΑΧΑΡΙΑΣ v. ΛΕΥΚΕΝΤΗΛ, Jus graeco-romaeum III. Lipsiae, 1857. 319—20.

⁴ Краткій очеркъ православныхъ церквей. Москва, 1871. 259—63. E kiadás szövegéből kimaradt egy püspökség, s eltorzult benne néhány helynév és szám. Híven újra nyomatta — a Gerasimos-kézirat variánsainak feltüntetésével — H. GELZER: i. h. 42—6.

⁵ Описание греческихъ рукописей монастыря святой Екатерины на Сина. I. S.-Peterburg, 1911. 542—54.

⁶ I. m. 550—62. (Bolgár fordítással és helynévazonosításokkal.)

ség.¹ Középkori történeti-földrajzi szempontból pedig azért értékes ez a három oklevél, mert felsorolja az achridai érsek alá rendelt suffraganeus püspökök püspöki egyházmegyéit (évopiai) s az ezek területén levő kisebb, megerősített városokat (κάστρα). Ezzel lehetővé teszik számunkra az achridai bolgár érsekség területének megállapítását. Ennek a hatalmas területnek nyugati határa nagyjában a Drina—Adria vonal, déli a Janina—Larissa vonal, északi nagyjában a Duna, keleti a Dunatorkolat és Várna közötti Fekete-tengerpart, délkeleti a Balkán-hegység vonala s egy ennek nyugati felétől Szaloniikiig kanyargó határvonal.²

Az érsekség területének megállapításakor bukkannak fel az első oklevél³ magyar vonatkozásai. Az már régóta ismeretes a külföldi és a hazai kutatók előtt egyformán, hogy a 13. püspökségként felsorolt η Θράκος püspöki székhely megfelel az antik *Sirmium*. Σίρμιον, középkori bolgár *Srēma*, magyar Szávaszentdemeter, mai Mitrovica helységnek, a Száva északi partján.⁴ Mivel az oklevél szándéka kifejezetten az, hogy az achridai érsekség területét akkorára méretezze, amekkora Samuel cár Bulgáriája volt, nyilvánvaló, hogy Szávaszentdemeter és vidéke már Samuel cár hódításai idején sem tartozott Szent István Magyarországához, s a helyzet e tekintetben II. Basileios 1018-ban befejezett hódításai után sem változott. E terület még I. Manuel Komnenos alatt is vita tárgya, s — mint már említettem — közismerten egyike azon kisugárzási pontoknak, ahonnét a keleti kereszténység hatása az Árpád-kori Magyarország területére szétáradt.

Van azonban az oklevélnek még egy másik ilyen magyar vonatkozása is, amit eddig még senki sem vett tekintetbe. Az achridai érsekség püspökségeinek felsorolásában a 11. helyen (a niš-i és a belgrádi püspökség között) szerepel a barancsi püspökség a következőképen: „Es Branitza püspökének Branitzában, Morobiskosban, Sphenderomosban, Grotában, Bisiskosban, Istraalangában és Brodariskosban legyen 15 papi

¹ Vö. B. GRANIĆ, Kirchenrechtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbisum von Achrida verliehenen Privilegien: Byzantion XII (1937.), 395—415.

² A három oklevélben felsorolt összesen 31 püspökség területét a székhelyek és a kastronok nevének azonosítása alapján főként a következő tanulmányok tisztázták: S. NOVAKOVIĆ, Охридска архиепископија у почетку XI. века. Христову, ђе цара Василија II од 1019 и 1020 г.: Глас Српске Академије 76 (1908.) 1—62. — J. IVANOV: i. kiad. jegyzetei. — II. GELZER i. m. 48—57. — F. DÖLGER: i. h. — Az érsekség területének térképét l. D. RIZOFF, Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen. Berlin, 1917. 16.

³ Ez az oklevél keltezetlen. Tartalma alapján DÖLGER i. m. No. 806 1020 május előttre, IVANOV és MORAVCSIK 1019-re teszik.

⁴ I. kiad. 554. Vö. GYÓNI M., A magyar nyelv görög feljegyzései szórvány- emlékei. 1943. 122—3.

személye és 15 zsellérje.”¹ Az accusativusban álló τὸν Βισίκον névre kell figyelmünket ráirányítanunk. Ez GOLUBINSKIJ kiadásában Διβίσκον, GELZER-ben Διβίσικον alakban mutatkozik. Megfejtésére eddigelé csak S. NOVAKOVIC tett kísérletet, de javaslatai: *Dirosin* Kragujevac mellett, *Diři* Rudniktől nyugatra nem meggyőzőek sem nyelvészeti, sem földrajzi szempontból,² már csak azért sem, mert túlságosan messzire esnek Baianestól és az egyházmegye többi kastronjától. S éppen ezen a ponton kínálkozik az új megfejtés, amelynek magyar vonatkozása van.

Mivel itt a cod. Sin. > USPENSKIJ-másolat > GOLUBINSKIJ-kiadás Διβίσκος változatot ad, GELZER pedig — nem tudni, milyen alapon, mert a Gerasimos-kézirat idáig már nem ér el — Διβίσικος-t, ezt a helynevet kapcsolatba kell hoznunk azzal a Τιμπίσκο (Τημπήσκο: ejtsd mindkettőt *timlisko*, s ez egy idegen nyelvi *tibisko* hangalak szabályos közép-görög átírása) helységgel, melyet egy 1519 táján írt népies görög krónika, az ú. n. Historia Turcorum kétszer is említ Magyarország déli részén, Szendrővel kapcsolatban.³ Az első említés a névtelen krónikának abban a részében fordul elő, mely elbeszéli, hogyan foglalta el II. Murad szultán 1439-ben Szendrőt. Amikor Murad ez évben Magyarország ellen támadt, Albert magyar király kivonult Murad ellen, „s tábort vert egy a Dunával szomszédos [vagy: a Duna közelében levő] helyen, melyet *Timbisko*-nak hívnak, s várakozott arra, hogy más segítség is érkezzék.”⁴ De Murad közben, mielőtt még Albert segítséget kapott volna, elfoglalta Szendrőt. *Tibisko* második említése a krónikának azon a helyén történik, amely elbeszéli, hogyan indult el I. Ulászló az. 1443—1444-i. ú. n. „hosszú hadjárat”-ra. A magyar király május havában indult el Buda (Μπουδοῦνι) várából, „átkelt a Dunán [de még Magyarország területén belül!] s nagyon lassan haladt, hogy serege összegyűljék, és az első napon elért *Timbisko*-ba; itt állt három napig s [azután] eljutott Oláhország földjére, a Duna partjára ment és átkelt arra a helyre, ahol az

¹ I. kiad. 553: Καὶ τὸν ἐπίσκοπον Βρανίτζης εἰς τὴν Βρανίτζαν καὶ τὸν Μορόβισκον καὶ τὸν Σφενδέρομον καὶ τὸν Γροταν (εἰς) καὶ τὸν Βισίκον καὶ τὴν Ἰστρογάλγαν καὶ τὸν Βροδάρισκον, κληρικοὺς τε καὶ παροίκους τε. Az eddigi helynévazonosítások: Βρανίτζα = *Branitevo* ~ *Branacs*, Μορόβισκος = *Morava* ~ *Moraris* ~ *Moraviste*, Σφενδέρουος = *Semendria* ~ *Smederevo* ~ *Szendrő*, Γροτα = *Grocka* ~ *Isardžik*, Βροδάρισκος = *Brodsko-polje*. A többi kastron neve megfejtetlen.

² I. m. 39—40.

³ A forrásra nézve l. MORAVCSIK, Byzturc. I, 160—2.

⁴ A forrás szövege, mely még kiadatlan, a codex Vatic.-Barberin. 111 (XVI. sz.) f. 11^r—97^v-ján olvasható. Fényképmásolatát és kiadásra előkészített pontos másolatát, melyet MORAVCSIK GYULA professzor úr készített el, régebben is és most is az ő leküldetelő szívességéből használhattam. Ezért neki itt is hálás köszönetet mondok. Az idézett rész, f. 40^r: καὶ ἐτέντωσε εἰς ἐναντίον τὸν λέγουσι Τιμπίσκο κοντὰ εἰς τὸν Ντούναβη ποταμὸ καὶ ἐκαρτέρειν τὰ τοῦ ἑλθῆ καὶ ἄλλην βοήθειαν.

a domb van, ahonnan a söt bányásszák Siderovia [=Szendrő] mellett; s elvonult egészen Sofiáig, mely a Dunától hat napi távolságra van..."¹

Még kell vallanom, hogy az egyszerű névtelen szerző adatainak elemzéséből nem kaptunk biztos földrajzi támasztékot *Tibisko* helyzetének meghatározásához. Az első részletből földrajzilag csak annyi derül ki, hogy a Duna közelében volt, Szendrőtől nem messze. A második előfordulás jóval részletesebb, de egyben kissé zavarosabb is: I. Ulászló Budáról elindulva átkelt a Dunán. Lassan haladt, hogy serege közben gyarapodjék. Tehát nyilván még Magyarország területén vonult. Lassú vonulás mellett is az első napon ért el *Tibisko*-ba, ahol három napig várakozott. Végső úticélja Szófia volt, mégis előbb elkanyarodott keletre, Oláhország (Βλαχία) földjére, ami pedig ebben a korban is csak a Cserna folyócskától és a Vas-kapu-szorostól keletre kezdődött. Majd mégis visszament a Duna partjára, de még mindig a Dunától északra, Szendrő magasságáig, mert csak itt kelt át a Dunán és jutott el egy Szendrővel szomszédos dombra, s innét indult csak el újra Szófia felé. Itt ez az oláhországi „kitérő” kétféleképpen magyarázható: 1. A szerző vagy forrása, melyet Laonikos Chalkokondylással együtt közösen használt, de amely nem maradt ránk, esetleg tudott arról, hogy *Temes* megyében ebben a korban már oláhok laktak, s ezért Temes megye déli részét, illetőleg a régi Keve vármegyét már Βλαχία-hoz számítja. Ez a kevésbé valószínű eset. 2. Földrajzi tudatlansága miatt forrásának valamelyik, Βλαχία-ra vonatkozó adatát belekeverte Ulászló Buda—Szófia útvonalába.

- Feltevésem szerint ugyanis *Tibisko* helységet a Dunától északra, a parttól nem túlságosan messze, Szendrővel átellenben kell keresnünk. Az első hely szerint közel volt Szendrőhöz és a Dunához, a második szerint a Dunától északra volt, közel „Oláhország”-hoz és Szendrőhöz. Még az sem mond ellene feltevésünknek, hogy a Budáról kiinduló Ulászló a Dunán való, Magyarország területén történt első átkelése után „az első napon” ért el *Tibisko*-ba. Hiszen ez a dunai átkelés valahol Szalánkemén és Zimony között is elképzelhető! Feltevésemre komoly nyelvészeti okok késztetnek. A vulgaris közép-görög Τιμπίσκο helynév ugyanis szabályos közép-görög fejleménye a klasszikus görög Τιβίσκον, latin *Tibiscum*, *Tiviscum*,

¹ I. h., I. 44^r: ἀπερδoαγε τὸν Ντούναβη καὶ ἐπηγυῖνανε ὕργα ὕργα διὰ τὰ μαζῶνεται τὰ φουσαῖτο καὶ τὴν πρὸ [=πρώτην] ἡμέρᾳ ἔσωσεν εἰς τὸ Τιμπήσκο καὶ ἐστάθη τρεῖς ἡμέρες καὶ ἦρθε εἰς τὴν γῆ τῆς Βλαχίας. ἐπήγυινε τὸ χεῖλας τοῦ Ντούναβη καὶ ἀπέροσε εἰς τὸν ντόπον. οὗ ποῦ εἶναι τὸ βουνό, οὗ ποῦ ἐβγάλει τὸ ὀλάτι κοντὰ εἰς τὴν Σηδερούβια καὶ ἐδιῶρη ἕως εἰς τὴν Σοφία εἶναι μακρὰ ἀπὸ τὸν Ντούναβη ἐξ ἡμέρες. E két forráshelyre nézve l. még Gyóni M., Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Budapest, 1933. 33.

Tivisco, *Tibis* helynévnek. Ez egy Dacia Traianában, a *Tibiscus* (= *Temes*) és a Bisztra egybeszakadásánál, a mai Karánsebes tájékán fekvő helység, talán a mai *Zsuppa* neve volt. A *Temes* folyó neve, amelyről különben az antik *Τιβίσκον* is kapta a nevét,¹ nevet adott az egész vidéknek, *Temes* megyének, mely ma éppen Szendrővel szemközt ér ki a Dunához. A Duna Kevevára (a mai Temeskubin) és Palánk közötti nagy szigetét ma *Temes-sziget*-nek hívják, s rajta egy ugyanilyen nevű község is van. A *Tibisko* ~ *Temes* típusú helynevek valamivel északabbra az egész középkoron át tartották magukat. Az 1180—1183 táján író Ioannes Kinnamos említi a *Τειμισ* hegvet, egy 1177-i oklevélben már szerepel a *temisiensis* melléknév. Anonymusnál pedig a *Temus* névalak.² Ezek, valamint a *Τιμισκο* név mellett nézetem szerint a név folytonosságának bizonyítéka a *Διβίσκος* névalak is, a barancsi görögkeleti püspökség Szendrő társaságában említett egyik kastronjának a neve. A közép-görög az idegen nyelvi *t* hangot néha *δ*-val írja át.³ A kastron neve tehát olvasható *Tirisko(s)*-nak, *Tibisko(s)*-nak is, helyesebben szólva feltehető, hogy ilyen idegen nyelvi névalakoknak átírása. Minden valószínűség szerint ugyanannak a helységnek a neve, amelyet a *Historia Turcorum* *Τιμισκο*-nak nevez. Mivel olyan városi településről van szó, melyet a Dunától északra, Szendrővel átellenben, a folyótól nem messze kell keresnünk, földrajzilag valószínű, hogy ez a helység a mai Temeskubin, melynek magyar neve azonban a középkorban *Kere*, *Keverára*, illetőleg *Kurin* volt. A fontos átkelőhely volt itt Szendrő felé. Azonban az Árpád-korban Temes-megyének ez a déli része, éppen *Kere* központtal a észak felé egészen a Temes—Berzava-torokig önálló *Kere* vármegye volt, melyben a *Temes* névnek a középkorban magyar nyoma nem mutatkozik.⁴ Így a leírások fő drajzi évei ellenére is a nyelvészeti megfontolások inkább északkeletre, az antik *Tibiscum* felé, vagy legalább is északra, a *Temes* mellékére, esetleg Temesvár felé utalnak bennünket, mert ezen a vidéken a magyarban az antik név *Temes* alakban az egész középkorban folytatódott. Azonban e vidék középkori lakosságának görögkeleti vallású, szláv-görög műveltségi kapcsolatú, esetleg szláv nyelvű része körében, s mindenesetre az új achridai érsek környezetében élhetett a szóbanforgó helységnek valami olyan névalakja, mely még összefüggésben volt a görög *Tibisko* alakkal.

¹ Vö. PAULY—WISSOWA, *Realenc. Tibiscum és Tibiscus*, valamint GYÖNI M., A magyar nyelv görög feljegyzései szórványemlékei 135 és ORTVAY T., Temes vármegye és Temesvár város története a legrégebb időktől a jelenig. I, 67—71.

² Vö. GYÖNI M. l. m. 131.

³ Vö. MORAVCSIK, *Byzture*. II. 41.

⁴ PESTY F., *Eltűnt régi vármegyék* I, 369—410.

Abban az esetben, ha itt javasolt helynévazonosításunk helyesnek bizonyul, fel kell tennünk azt is, hogy Samuel cár bolgár birodalma és egyháza, majd pedig II. Basileios császár birodalmának, valamint az achrídalei érsekségnek a területe is nemcsak a Szerénységben, hanem a Temesvidéken is túl terjedt észak felé a Száva—Duna vonalán: az utóbbi helyen vagy Kevevára vagy Temesvár vagy az antik Tibiscum környékén. Ebben az esetben az ugyancsak görögkeleti Ajtony Marosvárától nem is olyan messzire eső Kevevára vagy északabbra egy *Temes* nevű helység lenne az a másik délmagyarországi görögkeleti központ, mely a keleti egyház hatását közvetítette a kifejlődőben levő magyar kereszténység felé.

Magyar Nyelv, 42. (1946.) 1-5.

THE ORIGINAL HOME OF THE ṬUKHĀRIANS

M. ROH UIGHUR OF KASHGAR

Continued

The Ṭukhārian Language

Hsuan-Tsang informs us that the Ṭukhārians-Tu-huo-lo-had a peculiar spoken language and an alphabet of 25 letters; their writing was horizontal from left to right, and their records gradually increased until they exceeded those of Su-li (Kashgar ?) in number¹. According to Baily this was probably Greek script, some specimens of the language in this script was found from Turfan region in Eastern Turkistan along with Ephthahte coins in the same script². Dr. Hærnle was the first scholar who published some texts in Ṭukhārian language, which were followed by many other fragments found and collected by Sir Aurel Stein and Peliot, Count Otani and Tuchibani of Japan and Berezouski of Russia and German Scholars Sieg and Siegling³. The language has been critically studied by F. K. Muller, H. W. Baily, W. B. Henning, G. Haloun, and Mænchenhelfen, etc. According to these scholars, the Ṭukhārian language being an Indo-European tongue, belongs to an ancient language group which is said to have been spoken by the Yuch-chih, probably about the second century B. C., in at least the western oasis of Eastern Turkistan⁴. It has played a great role in spreading the Buddhist religion in Bactria and Central Asia, a fact which is attested by a Buddhist

1 T. Watters, *On Yuan Chawang*, Vol. 1, p. 103; Samuel Beal, *Buddhist Records*, Vol. 1, p. 37 sqq.

2 Baily, *BSOS*, Vol. VIII, p. 892-916.

3 *JRAS*. 1914, p. 958.

4 O. Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, 456 sq. Albert Von Le Coq, *Buried Treasures of Chinese Turkistan*, pp. 20, 21, 45.

Pratimoksa. A fragment of this was found at Jigdalik and Kaya near Kucha in Ṭukhāri language and in slanting Gupta characters¹ and was in use throughout the Buddhist period in that country². It is believed that many important Buddhist religious works were translated originally from Ṭukhāri into Turkish and other languages of Central Asia³ as for example, we have a colophon of Turkish version of the "Maitrayatsamiti" (in Perussische Akademie der Wissenschaften in Berlin), which was translated from an Indian language (Sanskrit or Prakrit) into "TWGRY" (Ṭukhāri) and from Ṭukhāri into Turkish⁴ (Uighuri), but this theory has become a subject of controversy among some scholars.

W. B. Henning contradicting the explanation by Baily and others as to effect that the (TWGRY) of Uighur Colophons and Ttaugaru and Ttaudagara of Khotanese-Saka text all represent Ṭukhāra, argued that the colophons were translated from Kuchaian into Sogdian and from Sogdian into (TWGRY), the language of "FOUR TWGRY Country" between Bishbaliq, and Kucha, which is, according to him, the name of separate Turkish tribe in Kara-Shar and not in Nagaradisa (Jalalabad). He explains Nagaradisa to which the author of colophons belongs, as to have been ("NKNYDYS), ("KNYDYS), which represent, according to him, Agnidesa the land of Agni (Kara-Shar)⁵. This theory was supported by Dr. Z. Velidi Togan, according to him the people to whom the name Ṭukhāri applied in Ṭukhāristan proper were of Iranian stock and their language was purely of Iranian origin⁶.

A good deal of fragments of inscriptions found in this language from different parts of Eastern Turkistan proves that it was a

1 Sylvain Levi, JRAS, 1931, p. 109.

2 *Ibid* and A. Stein, Inner Most Asia, p. 802.

3 Dr. Z. Velidi Togan, Turk Etl Trihi, p. 77.

4 H. W. Baily, BSOS, Vol. VIII, p. 894, W. B. Henning, Vol. IX, pp. 543-560.

5 W. B. Henning, Asla Major, Vol. I, p. 159. & BSOS, Vol. 9, pp. 558-564.

6 Dr. Z. Velidi Togan, Turk Tarihina Giriş, p. 409 sq., also Cf. Baily, *op. cit.*

widely spread language of a good literary standard and well flourished one, as on the basis of these rare fragments the scholars who critically studied the Ṭuchārian language divided it into A. B. and C. dialects; the A. and B. dialects represent the Centum dialects with unaspirated words and can not represent, according to Tarn, the language of historical Ṭochari; the first was used in Agni-Karashar and around Turfan, and the second in Kucha, while the C dialect existed, according to T. Burnow in the Shan-Shan Kingdom near Khotan in the third century A.D.¹ However, A. and B. dialects, according to Baily can be related closely. to the language of Ṭukhari, as he assumes that the dialect A might have been imported for study from Bactria for which the Greek script was used and also this script of Ṭukhāri was known in Turfan region².

Opinions differ regarding the introduction of these Ṭukhārian dialects along with interestingly Greek script in those remote region, Tarn is of the opinion that the Ṭochāri elements in the little Yuch-chih who after 174 B.C. moved into Eastern Turkistan have brought them from Europe, and spoke the famous Centum language with Italo-Celtic affinities, discovered in Eastern Turkistan, it was used to be called Ṭochārian, and to-day this language called dialects A and B which were the languages of two States in the northern part of Eastern Turkistan, A in Agni-Kara-Shar (with Turfan), and B in Kucha which was in use in 7th century A.D.³, and according to him before introduction of these dialects there from elsewhere by the Ṭukhāris in Kansu, they spoke Turki, and that in this case, the language with Centum was brought by Bactrian Greeks who had trekked from Europe to farflung cities of Eastern Turkistan, along the road of northern Tien-Shan and consequently represented by the blue eyed people of Turfan⁴. And

1 W. W. Tarn, *op. cit.*, pp. 289, 514, 519 & T. Burnow, JRAS, 1935, pp. 667-675.

2 Baily, *op. cit.*, pp. 897-901.

3 W. W. Tarn, *op. cit.*, *Cf.* also JRAS, 1914, p. 939.

4 *Ibid.*, p. 290, Also *Cf.* Baily *op. cit.*

Baily suggest the possibility that the Ṭoçhāri in their wandering had changed their language¹, however, what we call Ṭoçhāri, language should be confined to the literature written in Saka Speech and Greek letters, of the true Ṭoçhāri (the Great Yuch-chih) who had settled in Ṭukhāristan, the later name for Bactria². Tarn argues that Bactria at some period after the conquest, adopted the Saka speech of their Kushan overlords and Bactria after the fourth century A.D. bore the name Ṭukhāristan. And that the language called (Ṭoçhri), (Ṭokhāri) or Ṭogari in Central Asian documents was the Saka speech of the Kushans of Ṭukhāristan and nothing else³. Surendranath Majumdar Sastri in his notes on J.W. McCrindle's "Ancient India of Ptolemy," says: "the discovery of these dialects which exhibit the peculiarities of both the Asiatic and European branches of the now lost primitive Indo-European language, had given a rude shock to the theory of European origin of the primitive Indo-Europeans whose cradle is now again being located in Central Asia⁴. And Dr. Zaki Velidi Togan on the basis of some Ṭukhārian words which he quoted from Al-Biruni's "Saydana (MS in the Library of Kurşunlu Jami, Bursa) is of the opinion that the Ṭukhārian language of Ṭukhāristan proper is purely of Iranian origin, with no connection with the so called Ṭukhārian dialects A and B which found in Eastern Turkistan, this theory supported by Baily and Henning according to them it is the language of a people called "Four Ṭukhri" spoken by them before coming in of Turks there in Karashar, Kucha, Bashbaliq etc., and represented by the general name of Arswn (Ars), or Wu-sun and spoken in Tien-Shan valley⁵.

Bactria and coming in of Ṭukhārians.

The ancient Bactria which figures very early in history, and takes consequently the name Ṭukhāristan, corresponded partially

1 Baily, *op. cit.*, p. 892.

2 *Ibid.* & Tarn, *op. cit.*, p. 533.

3 Tarn, *op. cit.*, p. 290 & Baily, *op. cit.*.

4 S. N. Majumdar. McCrindle's Ancient India by Ptolemy, p. 394.

Dr. Z. Velidi Togan, *op. cit.*

to the territory of modern Afghanistan and Sogdiana situated in a region belonging geographically to the Aralo-Caspian basin, it was a prosperous country. Its fertile valleys watered by the great river Oxus, it had a rich agricultural and pastoral land. It produced vine, millet and other profitable trees, productions of which were carried into China in Han period. According to Strabo in the early third century B.C. Indian goods were passed through it towards the Caspian and Black Sea. A net work of routes passed through the country on the west to Persia and Mesopotamia and on the north to steppes between Caspian and Altai,¹ etc. Bactria was rich in mineral product of which the balas ruby and lapis lazuli (lajward) which extracted from the mines of Badakhshān, were famous, as well as it was always famous with its wild fauna like camel, the lion, the bee, fox, boar, etc., particularly for its horses, its cavalry served in all the Persian armies, and wanted by Chinese².

Bactria was the scene of Zoroaster's most active years, as well as of Masdaiism. Its capital the ancient Baktra (Balkh), the "mother of cities", is one of the oldest cities of the world, which mentioned in the inscription of Darius and in Avesta, in the time of Darius it was a strapy of Persian empire, and was the centre of political, religious, and commercial life, enjoying a reputation unequalled by that of any other city east of Babylon or Susa³.

Bactria was the scene of military activities of Alexander the Great, from where he marched to conquer Marakanda (Samar-kand), and on return from here he started to invade India⁴. After the death of Alexander and after an interval of uncertain allegiance it passed to Selucus, and remained a province of his empire.

1 E. R. Bevan, *The House of Seleucus*, Vol. II, p. 275. O. M. Dalton, *The Treasure of The Oxus*, p. XVIII.

2 Dalton, *op. cit.*, p. XX, cited from J. Wood, *Journey to the Sources of Oxus*, 1872.

3 *Ibid*, p. XXI.

4 McCrindle, *Ancient India of Ptolemy*, p. 271.

whose successors were termed "Governor of thousand cities", and continued until 256 and 250 B.C. when Arsaces revolted against its governor who had already declared himself king of Bactria, and laid there the foundation of the Parthian monarchy.¹

The Greco-Bactrian dominion which founded by Theodotus, was extended at one time not only over Bactria, but over Sogdiana upto Jaxartes and beyond to the confines of Seres (China), as well as over the countries of Gedrosia (Kalat), Arachosia (Qandhar), Aria, and Paropamisadae, in them included Herat, Segistan, Afghanistan and Iran, besides, some substantial part of north-western India, and the valley of the Indus, to coasts of the Delta as far as the mouth of the Narmada and Gujrat,² and subsisted for about two and half centuries,³ after which it was first overwhelmed by Parthian encroachment, and in about 126 B.C. finally overthrown by Scythians and *Yuch-chih* who invaded from the East, the latter according to Chinese Annals, in third century B.C. occupied pastures along the north-western boundry of China, between Sha-chu and the mountains on Tibetan frontier, and driven out of their settlement, in about 162 B.C. by the Hsiung-nu (Huns) who were then in great predominance on the whole region of the northern frontier of China. Under this pressure of Huns they reached the Ili valley dislodging in turn a people called Szu or Sze (Sai) who moved onward to the steppes bordering the Jaxartes. And soon after another tribe, this time Wu-sun alighted on the Ili valley also driven before the resistless Hsiung-nu. Thus, the Yuch-chih and Sze or Sai were precipitated upon Sogdiana, an event which agrees well with what assigned by Greek chronologists to the destruction of Greco-Bactrian dominion⁴. For example, Strabo names as the nations which achieved this destruction of Bactria about 162 B.C. the Asii, Pasiani, *Tochāri* and Sakarauli; Trogus

1 Yule, *op. cit.* p. XXV.

2 *Ibid.* cited from E. Thomas, JRAS., Vol. XX, p. 109. & McCrindle, *op. cit.*, p. 272. Also see Codrington, G. Journal C. IV, 1944, pp. 80, 81.

3 McCrindle, *op. cit.*

4 Yule, *op. cit.*, pp. XXV-XXVI.

Pompeius, refers to them as the Asii, Sarauci and Tochāri. Justin also mentioned Tochāri in connection with these events¹.

It is said that, later on in about the Christian era a prince named Kuci-Shwang (Chinese Kyut-Syukho) subdued all the principalities which were under the dominion of Yueh-chih and extended his conquest over the countries south of the Hindu-Kush including Sind, thus establishing a great dominion of which Greek writers mention as that of the Indo-Scythians².

The Scythians or Sakas, the Historical relation between them and Tukhārians and Yueh-chih.

The Scythians lived in a country which was spread over a vast area in the east of Europe and in western and Central Asia, including beyond ancient Imao of Ptolemy i.e. Eastern Turkistan. The knowledge of the Scythians by the Greeks dates from the earliest period of their literature, for in Homer's Iliad they mentioned as the milk-eaters (Gala-Ktophagoi) and mare-milkers (Hippemolgoi)³.

In general, the name of Scyths appears in seventh century B.C., when later in this century, one party of them passed south of Caucasus and westward into Russia⁴. They, according to Herodotus, in about 637 B.C. invaded all Syria from the north under their king Bartuta (Partatua) and his son Medyes dominated western Asia for 28 years, and diminished the Assyrian kingdom west of Euphrates and pushed as far as Egypt and old Philistine, where they built Scythopolis-the Beisan-which is traceable to-day under the name of Beth-Shan⁵. Though in the sixth century they were politically subjected to rule of Medes and Persians, but in the fifth century they could emerged from the

1 Yule, *op. cit.*

2 *Ibid.* & McCrindle, p. 272.

3 McCrindle, pp. 289-292 sqq.

4 O. M. Dalton, *op. cit.* p. XLIX.

5 Cambridge Ancient History, Vol. III, pp. 146-190; Dalton, *op. cit.*, p. XLVII; T. T. Rice, the Scythians, p. 23 sqq.

north-west of Lake Balkhash (Balqysh), and their dominion in Asia lasted in one name or other upto seventh century A.D¹.

According to a legend narrated by Herodotus, the Scythians came into existence in the country called after them and were the descendents of three sons of the so-called first inhabitant of Scythian desert, Targitaus son of Jupiter, the God of Heaven, from a daughter of Borysthenes or the half-women, half-serpent daughter of the river Denieper. They were generally called "Scoloto" from a surname of their king, but the Greeks called them Scythians, and the Persians called them Sacoe (Sakoe). In about one thousand year after this Targitaus their first king, they were invaded by Darius².

Darius used to apply the name both to Scythians beyond the sea and called them "Saka Taradarya", probably for the Sakas beyond the Caspian and Euxina and Scyths of South Russia; and "Saka Tigre-Khauda" Sakas with pointed caps; and "Saka Haumavarka", for his eastern subjects³.

The general terms Scyth, Saka, also Caka were used to denote the groups of nomadic tribes holding the steppes of Central Asia and Southern Russia from the borders of China to the Carpathians⁴. And it is generally supposed that the well known forceful pressure of Scythians from the north towards Bactria mentioned in Polybius record of Euthydomus of Bactria's plea in the days of Antiochus the Great's eastern expedition has taken place shortly after 212 B.C.⁵. However, the Scythians of Russia were of the longest duration, they were overthrown in the fourth and third centuries B. C.⁶. In the parts of Armenia and Eastern Anatolia they represented an important element in the

1 Cambridge Ancient History, Vol. III, pp. 192-193-4, T. T. Rice, p. 25, & Herodotus, Trans. By W. Beloe, p. 190.

2 Herodotus, *op. cit.*, T. T. Rice, p. 51.

3 R. D. Banarji, Indian Antiq., Vol. 37, p. 41. Rawlinson, JRS., 1906, pp. 181 & 460, Dalton, *op. cit.* p. XLIX.

4 Dalton, p. XL-VII

5 K. De B. Codrington, the G. Journal, C. IV, 1944, p. 40.

6 Dalton, *op. cit.*, p. L.

population for a considerable time¹. And it is supposed that a later and lesser successors of these Scythians who invaded Bactria long survived in Seistan in the reign of Sasanians, through which the Scythians originally made their way to India, and gave the Country the name of Sakastan which eventually took the form of Sijistan and Sîstân².

In the view of Minns the modern survivals of the Scythian group are Ossetes in the Caucasus, last remnants of Sarmatians, and Galcha with kindred dialects in the Pamirs and to some degree Afghans³, the fact that there found slightly Turanian blood in the ethnological features of Afghans and the nomadic life of traditionally old nature found among them upto date might bear witness to this effect⁴.

Because the Scythians generally spoke supposedly an Iranian dialect, probably influenced by their culture in the course of long contact⁵, scholars differ about their ethnological origin, but we have some clear description by Herodotus (*op. cit.*) and Hippocrates in his (PI-RI-AE-RO-N), of their physical characteristics and customs which certainly suggest their Mongolian affinities⁶, and Altaic origin, this is supported by Russian and Hungarian scholars on the basis of excavations at Parizik in Altai⁷.

1 Dalton *op. cit.*, p. XI.IX.

2 K. De B. Cordington, *op. cit.* pp. 78-82. Huart, *Ancient Persia*, p. 106,

3 Cambridge Ancient History, Vol. III, pp. 193-194.

4 Cf. for Turk and Mongolian influences in Afghan race, E. I. Art. "Afghan", cit. from B. S. Guha, *Census of India, 1931*, I, III A, p. XI. & L. Poole, *History of India*, Vol. III, p. 95. and Olaf Caroc, "The Pathans" p. 85 sqq. and Risely, *The People of India*, p. 33.

5 Cf. Z. Velidi Togan, *Umumi Turk Tarihina Giriş*, p. 392 and E. Norris. *JRAS*, 1855, p. 2 sqq., according to him the language spoken by Scythians in Behiston inscription differed from Persian, and called properly Scythic language, in which found Ugrian and Turkish analogies, specially Ugrian, (Tartarian) and was the language of a class which has been dominated by Tarter, Scythic, Tschudish, or Mongolia, also see Rawlinson, *Memoire on the Persian Inscription*.

6 O. M. Dalton, *op. cit.* and Herodotus, p. 190 sqq.

7 T. Talbot Rice *op. cit.*, p. 30.

The Scythians were not only great conquerors but they were also great patronisers of most remarkable and homogeneously flourished arts and culture, diffused over the whole vast area from the Dobruja and Carpathians to the Yenisei and Siberia, Altai, etc., of which abundant and strikingly worked examples were discovered in metal, bronze and gold, as well as in carved bone and wood¹. It is said that the cultural foundation created by the classical civilization in regions such as Gul or Scythi is the basis on which modern life has been built up, in Russia as much in the west, but the effects of Scythi's intercourse with classical world were still more far-reaching; they spread to the east across the Ural to Altai and even right into Mongolia, according to G. Brovko, we encounter them as fundamental elements in the art of ancient China in pre-Christian times and their echoes are still vibrating to-day throughout the Far East².

Scythians in North India :

The conquest of north India by the Scythians is of particular interest and forms a separate and curiously critical part of their history, they after over-throwing the Parthian empire and then the Greco-Bactrian power, in North India, extended their own rule there. This event occurred, according to Konow in 150 B.C. and in 84/83 B.C. according to some other scholars, and from 128/129 or 138 A.D. the Great Kanishka era of Scythians begins, he himself ascended the throne between 71 A.D. and 86 A.D.³, and in 125 A.D. according to V.A. Smith.

The era that thus constituted by Kanishka was called Saka Era, for example, the Indian considered Kujula Kadphises and Wima Kadphises the Saka kings, and Samudragupta calls their successors Saka Murunda in his well known inscription on the

1 Dalton, p. LVII.

2 G. Brovki, *Scythian Art*, 1928, N. York ed, 1960, p. 16.

3 J. E. Van Lohuizen De Leeuw, *op. cit.*, p. II, also see pp. 40, 64. sqq. and 324. A critical discussion of Kanishka will be found in R. D. Banarji, *Indian Antiquary*, Vol. 37, 1908 and V.A. Smith, *JRAS*, 1903, pp. 1-64.

Iron Pillar of Allahabad, giving them at the same, time, the typical Kushana title "Daivaputra Şahi Şuhanuşahi Şaka Murunđai¹." In Kalkhana's Kavya (poem) Huska, Juska and Kanishka were called Truşka kings². Also in Sanskrit literature the first mention of Saka as Truşka is to be found in the Kathasarit-Sagara and Rajatarangini³, a reference which clearly bears witness to prove that the Scythians were known to Indians as of Turkish origin, as well as to early popularity of Turks.

Sakas and Tūkhāri

The great people who mixed and assimilated by subjugation, counter subjugations and to whom the name Saka applied consisted according to Leuw, of a numerous tribes, like Wu-sun who lived in Ili region of Eastern Turkistan, and Sai identified as same Saka of Persian and Şaka of Indian sources, and Yuch-chih of Chinese sources. They were called by Greek authors Tūkhāri also and Indians called them Tūkhāra and Tūşara. They and Asii or Asiani of Greek authors were identified with Ta-Yuch-chih of Chinese sources, whom the Chinese envoy Chang Ch'ien found in 128 B.C. as masters of Bactria⁴. This group of peoples about whose amalgamation of numerous tribes the Early Han Annals (Ch'ien Han-Shu) bear witness⁵, lived originally, under the name of Yuch-chih in the south-west part of Gobi desert – south-west of Kansu and the plains of north Nan-Shan and were subjects to the Huns who forced them to leave their original home. A small group separated themselves and went to mountains of north-east Tibet, where they became known as the Little Yuch-chih⁶. The greater mass known to Chinese as Ta-Yuch-chih. (The Great Yuch-chih) marched to the west and defeated the people of the Sai in north

1 J. E. Van L. de Leuw, *op. cit.*, p. 46 ; R. D. Banarji, p. 42.

2 C. H. Philips, *Historian of India, Pakistan and Ceylon*, p. 65.

3 Banarji, *op. cit.*

4 Van L. de Leuw, *op. cit.*, pp. 31-46.

5 *Ibid.*, & Fitzgerald, *China*, p. 179.

6 Van L. de Leuw, *op. cit.* pp. 29-30.

T'ien Shan on the upper Ili—Chu and Naryn, but they did not enjoy a peaceful life for long, for another horde the Wu-Sun fell upon them in turn, and again drove a part of them forward, while another part was subjugated by Wu-Sun themselves together with assimilated Sai (read Se or Sok in some sources)¹. Those of the Ta-Yuch-chih who marched again further westwards came in the neighbourhood of Ta-Hsia (Bactria) and made themselves masters of it, upon which Sai-Wang (king of Sai) went southwards and made himself master of Chi-Pin (Kabul), the domination of the Great Yuch-chih over the whole region consisting of Sogdiana and Middle Oxus, the ancient Bactria or later Turkhāristan continued until the advent of the white Huns or Ephthalites, early in the fifth century A.D. They under the name of Kushan dynasty extended their rule from their main seat, south of the Hindu-Kush, and into north-west of India (Pakistan to-day)².

It is said that the Sai was the General name for the Scythian people consisted of several tribes who were either driven to the south, or were assimilated, according to "Ch'ien Han-Shu", with the Ta-Yuch-chih, their Kings in the Later Han time, according to "Hou-Han Shu" were designated as Kwei-Shuang modified in the course of time to Kushan³. These Kushans in the first century A. D. forced their way southward and were able to build an empire in India ranging from Oxus to Gangas, endured for at least, five generations and witnessed the formation of the Bodhist canon and creation of Bodhist, Brahmin and Jainism. Thus they created for the first time a new pattern in Indian history, which followed by the white Huns in the fifth century and "Western Turks" in the seventh⁴.

In the same time, some western authors identified these Yuch-chih with Turkhāri also, and this was supported by the fact that

1 Van L. de Leeuw, & Banarji, *op. cit.*

2 Van L. de Leeuw, *op. cit.*, p. 31. & Sir A. Stein, *Serindia*, Vol. I, p. 411.

3 Leeuw, *op. cit.*, p. 30. sq.-note 115, F.H. Skrine & E.D. Ross, *The heart of Asia*, p. 19.

4 K. De B. Codrington, *The Geographical Journal*, Vol. C. IV, pp. 79, 83.

Kumarajiva glosses Tu-k'ia-lo Ṭukhāra--as Little Yuch-chih. Besides this, they were also identified as Asii, or Asiani, which is said, to have remained known outside their boundries as Ṭukhāri (Ṭukhāra) also. But some western authors make a distinction between the Asii and the Toḥāri. Tarn and Sieg on the basis of a latter documents dating from 7th century A.D., are of the opinion that the name of Asii was the same as the name Arsi, which according to Van Windeken means "white" and that it was used to indicate the rulers of the Toḥāri and subsequently for the people over whom they ruled, and according to Couvreur, they were Wu-Sun¹. and Bailly explains Arsi as Sanskrit Aria² and according to one theory the Asii as a people related to Ossets or As in south Russia, which is believed to be, of main Seythain stock³. It is characteristic that the Ossatic language, it is said, have been connected with Khotanese another Eastern Iranian group of languages⁴.

The Sakas and Tuṣaras also continually mentioned together in the Indian epic poetry and Puranic text, like Utkala Mekala, Yavana Phlava, Suhma Pundra, Anga-Vanga, etc.⁵ From this it seems that in reality there was not much difference to be made between Tuṣaras and Sakas, as according to Van L. De Leeuw, the greater part of Sakas were, assimilated in the Yuch-chih—Ṭukhāri, and also the last nomadic people spoke a Saka language⁶.

From the above arguments we can definitely conclude that the Ṭukhāri and Sakas were already greatly intermingled before they invaded india and probably became even more united after joining those Sakas who presumcably had settled there earlier.

1 Leeuw, *op. cit.*, p. 44.

2 Bailly, BSOS, Vol. VIII, p. 894 sqq.

3 Leeuw. p. 44.

4 Bailly, *op. cit*, Vol XII, p. 329.

5 Leeuw, *op. cit.*, quoted from Gonda, The Markandeya Purana, Calcutta, 1904.

6 Cf. Tarn, p. 288.

According to Van L. De Leeuw the Yuch-chih—Tūchāri and Sakas were mixed up together by outsiders, they only remained distinguished from each other by Chinese, as the Sakas, according to "Ch'ien Han Shu" were already long ago partly absorbed among the Wu-Sun and partly among the Yuch-chih¹. The mention of the Yuch-chih together with Saka in western sources and its ally wholly with Chinese narratives and the passage of Trogus Pompeius: "the Sakas and Yuch-chih have occupied Bactria and Sogdia" clearly provides the evidence that Yuch-chih Tūchāri—together with Sakas had conquered Bactria and north-west India between 155 and 129 B.C. they were partly assimilated and were mixed throug of Tūchāri, Sakas and others².

In support of this, prof. Haloun maintains that the Tūkhārians were Yuch-chih (his transcription Ue-Tsi) everywhere, in Bactria as well as in Nan-Shan, but W.B. Henning does not accept this assertion as correct, he is of the opinion that the Yuch-chih were the (Tugr) of Turkish tribe and not the Tūchār of Tūkhāristan and the so called Tūkhārian languages are Wu-Sun dialects, after them the (Tugr) used for the country between Kashgar and Bishbalīq, and they are not forms of Yuch-chih (Tugr) speech³. However, W.W. Tarn's conclusion goes against it, he says: "the one certainty is that the Yuch-chih of Chinese were the Tūchāri of Strobo and Ptolemy; and he considers the correspondence between the Chinese itenarary of the one and Ptolemy's itenarary of the other as conclusive⁴. And lastly, Van L. De Leeuw analyzing this conglomeration of tribes who were known to Indians as a whole by the name of Saka, concludes that "Scythians" are consequently, neither ethnographically, nor linguistically nor culturally, a unit, but only a geographical idea⁵.

1 Leeuw, *op. cit.*, pp. 24-45 sq.

2 *Ibid.*, pp. 50, 327.

3 W. B. Henning, BSOS, Vol. I X, pp. 561-564.

4 W. W. Tarn, p. 533.

5 Leeuw, *op. cit.*, pp. 44 49, 328.